[redacted]AM JAMES

Dilema filosofiei moderne

Ce este pragmatismul

Trei probleme metafizice

Unu și Multiplu

PRAGMATISMUL

Pragmatismul și bunul simț

Teoria pragmatistă a adevărului

Pragmatismul și umanismul

Pragmatismul și religia

WILLIAM JAMES

PRAGMATISMUL

Cu o introducere de H. BERGSON

Traducere de Raluca ARSENIE

Postfaţă de Anton I. ADĂMUŢ

CUPRINS

În memoria lui
JOHN STUART MILL,
primul care mi-a arătat
grandoarea spirituală a pragmatismului
și despre care îmi place să cred
că ar fi astăzi șeful nostru,
dacă ar mai fi încă printre noi.

WILLIAM JAMES

ADEVĂR ȘI REALITATE

Cum să vorbim despre pragmatism în continuarea lui William James? Ce am mai putea spune în afară de ceea ce este deja spus și, chiar mai bine spus, în această carte seducătoare și încîntătoare a cărei traducere fidelă o avem? Ne-am feri să luăm cuvîntul dacă gîndirea lui James nu ar fi atît de des discreditată, alterată sau falsificată de interpretările care i se oferă: numeroase idei circulă și ele riscă să se interpună între cititor și carte și să arunce obscuritatea artificială asupra unei opere ce reprezintă modelul însuși al clarității.

Pragmatismul lui James s-ar înțelege greșit dacă nu s-ar modifica ideea formată în mod curent despre realitate în general. Vorbim despre "lume" sau despre "cosmos", iar aceste cuvinte, conform originii lor, desemnează ceva simplu sau cel puțin bine organizat. Cînd spunem "univers" ne gîndim la o unificare posibilă a lucrurilor. Fie că sîntem spiritualiști, materialiști, panteiști, sau chiar indiferenți față de filosofie și mulțumiți de simțul comun, mereu ne reprezentăm unul sau mai multe principii simple prin care s-ar explica ansamblul lucrurilor materiale și morale.

Inteligența noastră este îndrăgostită de simplitate. Ea înlătură efortul și vrea ca natura să fie astfel organizată încît să nu reclame din partea noastră, pentru a fi gîndită, decît cea mai scăzută cu putință strădanie. Prin urmare, își oferă elementele sau principiile necesare pentru a reclădi seria infinită de obiecte și evenimente.

Dar dacă, în loc să reconstruim în mod ideal lucrurile pentru suprema satisfacție a rațiunii noastre, ne-am mulțumi pur și simplu cu ceea ce ne oferă experiența, ne-am gîndi și ne-am exprima în cu totul alt fel. În vreme ce inteligența, cu rigoarea sa economică, își reprezintă efectele ca strict proporționale cu cauzele lor, natura darnică adaugă cauzei mai mult decît se observă pentru a produce efectul. Dacă deviza noastră este: **Doar ceea ce trebuie**, cea a naturii este: **Mai mult decît trebuie** - un pic de aici, un pic de dincolo, un pic de peste tot. Realitatea, așa cum o vede James, este redundantă și supraabundentă. Între această realitate și cea pe care o imaginează filosofii, cred că a stabilit același raport ca între viața pe care o trăim zilnic și cea pe care actorii ne-o reprezintă seara, pe scenă. La teatru, fiecare spune și face doar ceea ce trebuie;

scenele sînt bine compuse; piesa are un început, un mijloc și un sfîrșit; totul este dispus în modul cel mai calculat posibil, astfel încît deznodămîntul să fie fericit sau tragic. În viață însă se spun o mulțime de lucruri inutile, se fac o mulțime de gesturi inutile, nu există situații clare; nu se petrece nimic atît de simplu, de complet sau de plăcut cum am vrea; scenele se suprapun unele cu altele; lucrurile nu au nici început nici sfîrșit; nu există deznodămînt în întregime satisfăcător, nici gest absolut decisiv, nici cuvinte care dirijează și asupra cărora să insistăm: toate efectele sînt imprevizibile. Aceasta este viața umană. Aceasta este, fără îndoială, în ochii lui James, realitatea în general.

Bineînțeles că experiența noastră nu este incoerentă. În același timp în care ne prezintă lucrurile și faptele, ne arată și parantezele dintre lucruri, precum și raporturile între fapte; aceste relații sînt la fel de reale, la fel de direct observabile, în opinia lui William James, ca înseși lucrurile și faptele. Dar relațiile sînt unduitoare și lucrurile - fluide.

Acestea există, împotriva universului sec pe care filosofii îl compun din elemente bine decupate, bine aranjate și în care fiecare parte nu mai este relaționată doar cu altă parte, cum ne învață experiența, ci cum ar vrea rațiunea, coordonată cu Întregul.

"Pluralismul" lui William James nu înseamnă nimic altceva. Antichitatea și-a reprezentat o lume închisă, definitivă, sfîrșită, aceasta este o ipoteză ce satisface unele exigențe ale rațiunii noastre. Modernii se gîndesc mai degrabă la sfîrșit; este o altă ipoteză care răspunde altor necesități ale rațiunii noastre. Din punctul de vedere al lui James, și anume acela al experienței pure sau al "empirismului radical", realitatea nu mai este nici finită, nici infinită, ci indefinită. Ea curge, fără să putem spune dacă urmează o direcție unică, nici chiar dacă același rîu curge mereu și pretutindeni.

Rațiunea ne este mai puțin satisfăcută. Nu se acomodează cu o lume în care nu își mai regăsește, ca în oglindă, propria imagine. Fără îndoială că importanța rațiunii umane este diminuată. Dar importanța omului însuși - a omului în totalitate, cu voință, sensibilitate precum și cu inteligență - crește prin intermediul rațiunii!

Universul conceput de rațiunea noastră este, în fapt, un univers care depășește infinit experiența umană, caracteristica ei fiind faptul că prelungește datele experienței, le amplifică prin generalizare, sfîrșind prin a ne determina să concepem mai multe lucruri decît am putea percepe vreodată. Într-un astfel de univers, se consideră că omul acționează puțin și ocupă un loc redus: ceea ce își permite inteligenței, își refuză voinței. Mai mult

chiar, atribuindu-și gîndirii puterea de a îmbrățișa totul, este obligat să-și reprezinte lucrurile în termeni de gîndire: nu poate cere de la aspirațiile, dorințele și entuziasmul său, luminarea lumii unde tot ce îi este accesibil a fost considerat de către el, dinainte, traductibil în idei pure. Sensibilitatea sa nu ar putea să îi lumineze inteligența în care a creat chiar lumina.

Majoritatea filosofilor îngustează așadar experiența din perspectiva sentimentului și a voinței, însă în același timp o amplifică în mod nedefinit dinspre partea gîndirii. James ne cere să nu adăugăm prea mult experienței prin ipoteze, nici să nu mutilăm ceea ce este solid în ea. Nu sîntem complet siguri decît de ceea ce ne oferă experiența; trebuie însă acceptată integral, din ea făcînd parte sentimentele noastre în aceeași măsură cu percepțiile noastre, în consecință, la fel și "lucrurile". În ochii lui William James, omul contează în întregime.

Importanța omului este cu adevărat mare într-o lume care nu îi mai distruge imensitatea. Ne-am mirat de considerația pe care James o acordă, într-una din cărțile sale[1], ciudatei teorii a lui Fechner conform căreia Pămîntul este o ființă independentă, înzestrată cu suflet divin. Utiliza astfel o modalitate comodă de a-și simboliza, poate chiar de a-și exprima gîndirea. Lucrurile și faptele din care se compune experiența reprezintă pentru noi o lume **umană**[2], relaționată negreșit cu altele, dar într-atît de îndepărtată de ele și atît de aproape de noi, încît trebuie să o considerăm, în practică, suficientă omului și suficientă sieși. Alcătuim un întreg din aceste lucruri și evenimente noi, adică din tot ceea ce sîntem conștienți că există, din tot ceea ce demonstrăm. Sentimentele puternice care tulbură sufletul în anumite momente privilegiate sînt forțe la fel de reale precum cele cu care se ocupă fizicianul; omul nu le creează, așa cum nu creează nici căldura sau lumina. Conform lui James, trăim într-o atmosferă traversată de mari curente spirituale. Foarte mulți dintre noi se împotrivesc, alții se lasă purtați. Există și suflete care se deschid larg către suflul binefăcător. Acestea sînt sufletele mistice. Se știe cu cît interes le-a studiat James. Cînd a apărut cartea sa **Experiența religioasă**, mulți au privit-o ca pe o serie de descrieri foarte vii și de analize foarte penetrante - o adevărată psihologie a sentimentului religios. Cît s-au înșelat

---

[1] **A Pluralistic Universe**, Londra, 1909, Tradus în franceză la Editura Bibliothèque de Philosophie Scientifique, sub titlul **Philosophie de l'Expérience.**

[2] André Chaumeix a observat cu ingeniozitate unele asemănări între personalitatea lui James și cea a lui Socrate (**Revue des Deux-Mondes**, 15 octombrie, 1910). Grija de a direcționa omul spre aprecierea lucrurilor umane este, în sine, socratică.

asupra gîndirii autorului! Adevărul este că James s-a aplecat asupra sufletului mistic așa cum ne aplecăm noi în afară într-o zi de primăvară, pentru a simți moliciunea brizei sau cum privim la malul mării, plecările și sosirile bărcilor și pînzele lor umflate, pentru a ști de unde suflă vîntul. Sufletele pe care le umple entuziasmul religios sînt într-adevăr înălțate și transfigurate: de ce nu ne-ar determina să imităm, la fel ca într-o experiență științifică, forța care transportă și înalță? Aceasta este, fără îndoială, originea, ideea inspiratoare a "pragmatismului" lui William James. Adevărurile pe care trebuie să le cunoaștem cu prioritate sînt, în opinia sa, adevăruri care au fost simțite și trăite înainte de a fi gîndite[1] . Dintotdeauna s-a afirmat că există adevăruri care reies atît din sentiment, cît și din rațiune; similar, dintotdeauna s-a spus că alături de adevărurile deja existente, întîlnim și altele pe care le ajutăm să se nască, depinzînd în parte de voința noastră. Trebuie remarcat însă că această idee are o forță și o semnificație nouă la James. Ea devine, grație unei concepții asupra relatității proprie acestui filosof, o teorie generală a adevărului.

Ce este o judecată adevărată? Numim adevărată afirmația corespunzătoare realității. Dar prin ce se caracterizează această corespondență? Ne place să o definim că asemănarea portretului cu modelul: afirmația adevărată ar fi aceea care **ar copia** realitatea. Să reflectăm însă: observăm că doar în cazuri rare, excepționale, această definiție a adevărului este aplicabilă. Real este un fapt oarecare destinat să se împlinească într-un punct oarecare al spațiului și al timpului, însă ține de excepție și de schimbare. Dimpotrivă, majoritatea afirmațiilor noastre sînt geniale și implică o anume stabilitate a obiectului lor. Să luăm ca exemplu un adevăr cît mai apropiat posibil de experiență: "corpurile se dilată la căldură". A cui copie ar putea fi? Se poate, într-un anumit sens, să copieze dilatarea unui corp determinat, la momente determinate, fotografiindu-l în faze diferite. Utilizînd metafora, pot chiar spune că afirmația: "această bară de fier se dilată" este o copie a ceea ce se întîmplă cînd asist la dilatarea barei de fier. Însă un adevăr aplicabil la toate corpurile, fără referire expresă la vreunul dintre cele pe care le-am văzut, nu copiază nimic, nu reproduce nimic. Vrem totuși să copieze ceva, iar filosofia a încercat dintotdeauna să ne satisfacă această dorință. Pentru filosofii antici exista, dincolo de timp și de spațiu,

---

[1] În inspiratul său studiu consacrat lui William James (**Revue de Métaphysique et de morale**, noiembrie 1910), Emile Boutroux a surprins adevăratul sens al verbului englezesc **to experience**, "care înseamnă nu a constata detașat un lucru ce se petrece în afara noastră, ci a simți în sine, a trăi în sine, o modalitate de a fi."

o lume eternă în care sălășluiau toate adevărurile posibile: pentru ei, afirmațiile oamenilor erau cu atît mai adevărate cu cît copiau mai fidel adevărurile eterne. Modernii au coborît adevărul din cer pe pămînt; sînt convinși însă că ceva preexistă afirmațiilor noastre. Adevărul ar fi ascuns în lucruri și în evenimente; știința noastră l-ar căuta, l-ar scoate din ascunzătoare la lumina zilei. O afirmație precum: "corpurile se dilată la căldură" ar fi o lege care guvernează toate evenimentele, care tronează dacă nu deasupra lor, atunci cel puțin în mijlocul lor, o adevărată lege conținută în experiența noastră și a cărei excludere ne-ar limita. Chiar o filosofie ca aceea a lui Kant, care pretinde ca orice adevăr științific să fie relativ spiritului uman, consideră afirmațiile adevărate ca date dinainte în experiența umană: după ce gîndirea umană în general a organizat această experiență, efortul științei ar consta în străpungerea învelișului rezistent al faptelor în interiorul cărora este adevărul, asemenea unei nuci în coaja sa.

Această concepere a adevărului este naturală spiritului nostru, precum și filosofiei, pentru că este normal să-ți reprezinți realitatea ca pe un tot perfect coerent și sistematizat, cu o armătură logică. Această armătură ar fi adevărul însuși; știința nu ar face decît să îl regăsească. Dar experiența pură și simplă nu ne spune nimic asemănător, iar James se mulțumește cu experiența. Experiența ne prezintă un flux de fenomene: dacă o afirmație oarecare, relativă la unul dintre ele ne permite să cunoaștem pe cele care vor urma sau cel puțin să le prevedem, spunem că această afirmație este adevărată. Propoziția "corpurile se dilată la căldură", sugerată de observarea dilatării unui anumit corp, ne face să prevedem cum se comportă alte corpuri în prezența căldurii; ne facilitează trecerea de la experiențe vechi la experiențe noi; este un fir conducător, nimic mai mult. Realitatea curge, iar noi curgem odată cu ea; numim adevărată orice afirmație care, dirijîndu-ne de-a lungul realității mișcătoare, ne lămurește asupra ei și ne oferă cele mai bune condiții pentru a acționa.

Se observă diferența între această concepție despre adevăr și concepția tradițională. De obicei, definim adevărul prin conformitatea lui cu ceea ce există deja; James îl definește prin relația cu ceea ce încă nu există. Conform lui William James, adevărul nu copiază ceva ce a fost sau ce este, ci anunță ceea ce va fi sau, mai degrabă, ne pregătește pentru ceea ce va să fie. Filosofia prezintă tendința naturală de a dori ca adevărul să privească în urmă; pentru James, el privește înainte.

Mai exact, celelalte doctrine transformă adevărul în ceva anterior actului bine determinat al omului care îl formulează

pentru prima dată . Acest om a fost primul care l-a văzut, dar adevărul îl aștepta, așa cum America îl aștepta pe Cristofor Columb. Ceva îl ascundea de toate privirile și îl acoperea: el l-a **descoperit.** Cu totul alta este concepția lui William James. El nu neagă faptul că realitatea este independentă, în cea mai mare parte cel puțin, față de ceea ce spunem sau gîndim despre ea; adevărul însă care nu se poate atașa decît de ceea ce afirmăm despre realitate, îi pare a fi creat de afirmația noastră. Inventăm adevărul pentru a folosi realitatea, la fel cum creăm dispozitive mecanice pentru a ne folosi de forțele naturii. Cred că am putea rezuma esența concepției pragmatiste asupra adevărului în următoarea formulă: **în timp ce pentru celelalte doctrine un adevăr nou este o descoperire, pentru pragmatism el este o invenție**[1] **.**

Aceasta nu înseamnă că adevărul este arbitrar. O invenție mecanică are importanță doar pentru utilitatea sa practică. În mod asemănător, pentru a fi adevărată, o afirmație trebuie să ne sporească stăpînirea asupra lucrurilor. Nu este o creație a unui spirit individual și nu preexistă acestui spirit, după cum, spre exemplu, fonograful nu îi preexista lui Edison. Cu siguranță că inventatorul fonografului a trebuit să studieze proprietățile sunetului, care este o realitate. Dar invenția lui s-a supraadăugat acestei realități ca un lucru absolut nou, care nu s-ar fi produs probabil niciodată dacă nu ar fi existat. Astfel, pentru a fi viabil, un adevăr trebuie să-și aibă rădăcinile în realități; realitățile nu sînt decît terenul pe care crește adevărul și ar mai fi crescut și alte flori dacă vîntul ar mai fi adus alte semințe.

Conform pragmatismului, adevărul se clădește încetul cu încetul, mulțumită aportului individual al unui mare număr de inventatori. Dacă nu ar fi existat acești inventatori sau dacă ar fi fost alții în locul lor, am fi avut, cu siguranță, un corp de adevăruri total diferit. Realitatea ar fi rămas în mod evident ceea ce este sau pe aproape; dar altele ar fi fost căile pe care le-am fi trasat ușurinței circulației noastre în ea. Nu este vorba doar despre adevărurile științifice. Nu putem construi o frază, nu putem nici chiar astăzi pronunța un cuvînt, fără a accepta anumite ipoteze create de strămoșii noștri și care ar fi putut fi foarte diferite de ceea ce sînt. Cînd spun: "tocmai mi-a căzut creionul pe masă", nu enunț o experiență, întrucît ceea ce îmi indică privirea și pipăitul este că mîna mi s-a deschis și că a lăsat să îi scape ceea ce ținea; copilul din landou, care vede căzînd

[1] Nu sînt sigur că James a utilizat cuvîntul "invenție", nici că a comparat în mod explicit adevărul teoretic cu un dispozitiv mecanic; cred însă că această apropiere este în concordanță cu spiritul doctrinei și că ne poate ajuta să înțelegem pragmatismul.

obiectul cu care se joacă, probabil că nu își imaginează că acel obiect continuă să existe; sau, mai exact, nu are o idee clară despre un "obiect", adică despre ceva care subzistă, invariabil și independent, de-a lungul diversității și mobilității aparențelor care trec. Primul care a crezut în această invariabilitate și independență a construit o ipoteză: utilizăm în mod curent această ipoteză de fiecare dată cînd folosim un substantiv, de fiecare dată cînd vorbim. Gramatica ne-ar fi fost alta, altele ar fi fost articulațiile gîndirii noastre dacă umanitatea, de-a lungul evoluției sale, ar fi adoptat ipoteze de alt tip.

Așadar, structura spiritului nostru este în mare parte opera noastră sau, cel puțin, opera unora dintre noi. Cred că aceasta este teza cea mai importantă a pragmatismului, chiar dacă nu a fost prezentată explicit. Prin ea, pragmatismul se înscrie în continuarea kantianismului. Kant a spus că adevărul depinde de structura generală a spiritului uman. Pragmatismul adaugă, sau cel puțin implică, faptul că structura spiritului uman este efectul liberei inițiative a unui anumit număr de spirite individuale.

Repetăm: aceasta nu înseamnă că adevărul depinde de fiecare dintre noi: ar echivala cu credința că fiecare dintre noi putea inventa fonograful. Dintre diferitele specii de adevăr, adevărul care coincide cel mai mult cu propriul său obiect nu este adevărul științific, nici cel al simțului comun, nici chiar adevărul de ordin intelectual. Orice adevăr este un drum trasat de-a lungul realității; dar, între aceste drumuri, există unele cărora le-am fi putut da o direcție diferită dacă atenția ne-ar fi fost orientată spre un alt sens sau dacă am fi avut în vedere un alt fel de utilitate; dimpotrivă, există unele a căror direcție este conturată de realitatea însăși: am putea spune că acestea depind încă de noi într-o oarecare măsură, deoarece sîntem liberi să opunem rezistență curentului sau să îl urmăm și, chiar dacă îl urmăm, putem să ne mișcăm altfel, fiind, în același timp, și egali și supuși forței care se manifestă. Nu este adevărat că aceste curente nu sînt create de noi; ele fac parte din realitate. Astfel, pragmatismul ajunge să inverseze ordinea în care plasăm, de obicei, diferitele specii de adevăr. Dincolo de adevărurile care exprimă senzații brute, ar fi adevărurile de sentiment care ar avea cele mai profunde rădăcini în realitate. Dacă afirmăm că adevărul este o invenție, cred că va trebui, pentru a rămîne fideli gîndirii lui William James, să stabilim între adevărurile de sentiment și cele științifice aceeași diferență ca, spre exemplu, între vaporul cu pînze și vaporul cu aburi; și unul, și celălalt sînt invenții umane; primul însă nu oferă decît puțin loc artificialului, fiind direcționat de vînt și arătînd forța naturală pe care o utilizează; în al doilea, mecanismul artificial are cea mai mare

importanță, maschează forța care îl pune în mișcare și îi imprimă direcția pe care noi înșine am ales-o.

Prin urmare, definiția pe care James o dă adevărului corespunde concepției sale despre realitate. Dacă realitatea nu este universul sistematic pe care și-l reprezintă logica noastră, dacă nu este susținută de o armătură de intelectualitate, atunci adevărul de ordin intelectual este o invenție umană care mai degrabă utilizează realitatea decît ne introduce în ea. Și dacă realitatea nu formează un tot, dacă este multiplă și mobilă, alcătuită din curenți care se încrucișează, adevărul care se naște la contactul cu unul dintre curenții-adevăr simțit înainte de a fi conceput, este mai capabil să perceapă și să înmagazineze realitatea însăși decît adevărul doar gîndit.

Asupra acestei teorii despre realitate ar trebui să se aplece mai întîi o critică a pragmatismului. Chiar dacă se vor ivi obiecții împotriva acestei teorii - și noi avem unele rezerve în această privință - nimeni nu îi va contesta profunzimea și originalitatea. După ce a analizat atent concepția despre adevăr care i se adaugă, nimeni nu îi va subestima valoarea morală. S-a spus că pragmatismul lui James nu este decît o formă de scepticism, că subevaluează adevărul, că îl subordonează utilității materiale, că descurajează activitatea științifică dezinteresată. Cei care vor citi cu atenție opera nu vor ajunge niciodată la o astfel de interpretare. De asemenea, îi va surprinde profund pe cei care au avut fericirea să cunoască omul. Nimeni nu a iubit mai mult adevărul. Nimeni nu l-a căutat cu mai multă îndîrjire. O neliniște imensă îl revolta; trecea din știință în știință, de la anatomie și fiziologie la psihologie, de la psihologie la filosofie, atent la marile probleme, indiferent în rest, uitînd de propria-i persoană! Întreaga viață a observat, a experimentat, a meditat. Și ca și cum nu ar fi fost destul, visa încă, adormind în ultimul său somn, la experiențe extraordinare și la eforturile supraomenești prin care ar putea continua, dincolo de moarte, munca în folosul științei, spre gloria adevărului.

H. BERGSON

PREFAȚA AUTORULUI

Lecțiile care vor urma au fost ținute, sub formă de conferințe, la Institutul Lowell din Boston, în noiembrie și decembrie 1906 și la Universitatea Columbia, în ianuarie 1907. Sînt reproduse aici exact așa cum le-am susținut.

Mișcarea **pragmatistă** - o numim astfel și este evident prea tîrziu pentru a-i da alt nume, deși acesta nu-mi place, - mișcarea pragmatistă pare că s-a format destul de brusc, asemenea precipitațiilor în mediul ambiant. Anumite tendințe, care au existat mereu în filosofie, au devenit, dintr-o dată și în mod colectiv, conștiente de ele însele, precum și de misiunea lor colectivă. Acest fapt s-a produs în atît de multe țări, din atîtea perspective, încît au fost înțelese în modalități puțin concordante. Am vrut să îl prezint așa cum se oferă privirii mele, într-un tablou conturat în linii mari, în cadrul căruia aș reda unitatea tuturor divergențelor și aș exclude orice controversă de detalii. Cred că am fi putut sări peste numeroase discuții inutile, dacă adversarii noștri ar fi vrut să asculte mesajul nostru formulat explicit, doctrina promovată de noi.

Dacă vreun cititor, interesat de această problemă în general, este interesat și de aceste lecții, va dori negreșit să-și îmbogățească lectura. Iată, deci, mai multe referințe.

În America, esențială este lucrarea lui John Dewey, **Studies in Logical Theory**. Recomandăm și articolele aceluiași autor din **Philosophical Review**, din **Mind** și din **Journal of Philosophy**.

Totuși, pentru început, cea mai bună expunere se va găsi în **Etudes sur l'Humanisme** de F.C.S. Schiller.

Recomandăm de asemenea: **Le Rationnel** de G. Milhaud; articolele strălucite ale lui Le Roy din **Revue de Métaphysique**; în sfîrșit, articolele lui Blondel și De Sailly din **Annales de Philosophie chrétienne**.

Pentru a înlătura neînțelegerea - fără să o putem însă evita total!,- cer permisiunea să spun că nu există nici o legătură logică între pragmatism, așa cum îl înțeleg eu, și "empirismul radical", doctrină pe care am expus-o recent.

Această doctrină are existența sa proprie și o putem respinge în întregime, fără a înceta să fim pragmatiști[1]

Universitatea Harward, aprilie 1907

[1] Cititorii francezi ai **Pragmatismului** pierd, într-un anume sens mai mult decît toți ceilalți, prin moartea autorului. Acesta dorise din tot sufletul să facă această carte **pentru ei!** Mi-a scris explicit, pe 14 iunie 1909: "Pentru publicul francez aș vrea să explic, să dezvolt, să fac mai comprehensive anumite moduri de a mă exprima, anumiți termeni noi. La început, vedeam acest lucru ca o **corvoadă** ("corvée" în original, n.t.), și nu visam decît să mă eliberez de ea. Acum însă mă simt entuziasmat". Din nefericire, sănătatea lui William James, deja șubredă, a fost grav compromisă. Renunțînd să-și modifice cartea, m-a rugat să adaug, într-un appendice, paginile pe care le-am împrumutat dintr-o altă carte, încă netradusă, **The Meaning of Truth (Sensul adevărului)**. Mi-a lăsat libertatea să aleg. Dar alegerea s-a impus de la sine în favoarea unui articol, reprodus în această a doua lucrare, publicat altădată ca răspuns "celor care nu înțeleg" pragmatismul. Îmi permit să semnalez aici importanța exepțională a acestui appendice (nota lui E. de Brun, la ediția franceză a cărții, din 1911).

LECȚIA ÎNTÎIA

DILEMA FILOSOFIEI MODERNE

Necesitatea practică de a avea o filosofie - Toată lumea are o filosofie - Temperamentul este un factor care o determină - Raționaliștii și empiriștii - "Delicații" și "barbarii" - De obicei, vrem să avem cunoștințe pozitive și, de asemenea, o religie - Empirismul le oferă pe primele, dar nu și pe a doua - Raționalismul oferă religia, dar nu și cunoștințele pozitive - Dilema în fața căreia se află un profan - Nimic nu se aseamănă realității în sistemele raționaliste - Exemplu: teoria lui Leibniz asupra damnaților - Opinia unui anarhist despre optimismul idealiștilor - Pragmatismul rezolvă dilema. O obiecție posibilă: subestimarea filosofiei mai curînd decît transformarea ei într-o problemă de temperament - Răspuns: orice filosofie are un caracter propriu așa cum omul îl are pe al său - Dovada este că judecăm filosofia la fel cum judecăm un om - Exemplu: Spencer.

„Există oameni - spune Chesterton în prefața admirabilei culegeri de articole intitulată **Ereticii** - există oameni, - și eu sînt unul dintre ei, - pentru care lucrul de cea mai mare importanță practică pentru a cunoaște un om este concepția sa despre univers. Pentru proprietarul unei case este important să știe, cînd este vorba despre chiriașul său, care îi este venitul; credem însă că de mai mare importanță este să îi cunoască filosofia. Pentru un general care va duce o luptă, este esențial să cunoască numărul trupelor inamice; credem însă că mai important este să cunoască filosofia adversarului. În sfîrșit, sîntem de părere că problema principală nu este de a ști dacă teoria noastră despre univers este importantă pentru om, ci de a ști dacă nu cumva este singurul lucru important"[1] .

Împărtășesc opinia lui Chesterton. Împreună sau separat, știu că toți aveți o filosofie și ceea ce este cel mai important, cel

[1] G.K. Chesterton, **Heretics**, Ed. John Lane, Londra, 1909, p. 15.

mai semnificativ în noi este felul cum ea influențează, pentru fiecare, perspectiva asupra univesului său. În ochii voștri, sînt în aceeași situație.

Mărturisesc, totuși, că simt o anume încordare abordînd această acțiune curajoasă. Filosofia, care are atîta importanță pentru fiecare dintre noi, nu este doar un fapt pur tehnic. Cărțile nu ne-au explicat-o decît parțial. Ea este consecința mai mult sau mai puțin puțin surdă resimțită din sensul profund al vieții, din sensul ce trebuie recunoscut cu fidelitate. Filosofia noastră este, deci, propria noastră modalitate de a simți și de a ne reprezenta presiunea, creșterea universului de a simți și de a ne o reprezenta integral. Nu am nicidecum dreptul să presupun că mulți dintre voi studiază universul exact cum se studiază în școală. Iată însă că vă cer să manifestați atenție pentru o filosofie în expunerea căreia aparatul tehnic deține un loc important! Îmi propun să trezesc în voi o simpatie vie pentru o tendință contemporană de care sînt profund atașat; dar sînt obligat să utilizeze un limbaj de profesor în fața voastră, care nu sînteți școlari! Orice concepție despre univers la care se oprește un profesor trebuie să manifeste o dezvoltare din care nu lipsește amploarea; la ce-ar mai servi inteligența profesorului dacă universul s-ar defini în două fraze? Se cere un preț mai mare pentru a ne convinge!

Da, acțiunea mea este foarte temerară. Aici, chiar în această sală, am ascultat cîțiva prieteni, colegi care doreau să popularizeze filosofia; însă, am observat că erau arizi, redeveneau tehnici și nu obțineau decît rezultate pe jumătate încurajatoare. Însuși fondatorul pragmatismului[1] a susținut de curînd la Institutul Lowell, utilizînd cuvîntul "pragmatism" drept titlu, o serie de conferințe, care au fost asemenea fulgerelor orbitoare în întunericul himeric! Cred că nimeni dintre noi nu a înțeles într-adevăr tot ceea ce ne-a spus. Și totuși, iată-mă înfruntînd acest risc acum!

Dacă recurg la un asemenea risc este pentru că, fie și la aceste conferințe, am remarcat mereu un public excelent. Să mărturisim că manifestăm o fascinație ciudată auzind că se vorbește despre lucruri atît de profunde, chiar dacă nu le înțelegem și dacă nu sînt bine înțelese nici de cei care le discută. Simțim emoția marilor probleme; simțim prezența infinitului. Dacă se naște o controversă filosofică la fumoar, aveți deja urechile ciulite. Rezultatele obținute în filosofie au pentru noi un real interes vital, iar cele mai ciudate discuții ne măgulesc în mod plăcut gustul pentru idei subtile și ingenioase.

---

[1] John Dewey

Avînd cultul filosofiei, fiind convins că eu și ceilalți filosofi vedem ridicîndu-se deasupra noastră un fel de auroră nouă, îmi doresc, oricît ar fi de greu, să vă expun situația.

Filosofia este, în același timp, cea mai sublimă și cea mai banală ocupație omenească. Ea muncește în colțurile și în ungherele cele mai retrase și deschise celor mai largi perspective. Ea "nu își hrănește omul", cum se spune, ci ne poate oferi curajul de care are nevoie sufletul nostru. Felurile sale de a fi, mania sa de a pune totul il discuție, provocările, subtilitățile și aparatul dialectic în care se complace încearcă în van să respingă vulgarul, căci nici unul dintre noi nu ar putea să-și organizeze viața fără licăririle îndepărtate pe care le aprinde la orizont. Mulțumită, cel puțin, acestor licăriri strălucitoare, mulțumită, în egală măsură, efectelor de contrast pe care le produce întunericul misterului înconjurător, filosofia oferă tuturor considerațiilor sale o semnificație ce nu se adresează - atît ar mai lipsi! - decît profesioniștilor.

Istoria filosofiei este, într-o mare măsură, aceea a unui conflict dintre temperamentele umane. Mulți dintre colegii mei vor considera, probabil, că o asemenea idee este lipsită de noblețe. Totuși, trebuie să țin seama de acest conflict pentru a explica, în anumite sensuri, divergențele existente între filosofi. Bineînțeles că atunci cînd este vorba despre filosofare, un filosof, oricare ar fi temperamentul său, încearcă să îl reducă la tăcere. Deoarece temperamentul nu este o rațiune admisă de convenție, el nu invocă decît rațiuni impersonale pentru a-și stabili concluziile. Cu toate acestea, temperamentul său este cel care apasă asupra lui și îl influențează cel mai profund, nu premisele obiective adoptate de el cu cea mai mare rigoare. Da, evidența este încărcată de greutatea temperamentului pentru a se înclina fie în sensul unei conceperi a universului în care domină considerațiile sentimentale, fie într-un sens opus. Da, filosoful nostru **se raportează** la temperamentul său. Îi trebuie un univers potrivit temperamentului și, prin urmare, universul în care crede este cel în care ideea i se potrivește în mod efectiv. El simte că oamenii cu un caracter opus sieși nu corespund diapazonului din acest univers; în adîncul inimii îi consideră incompetenți, incapabili de "a fi aici" vreodată, de a înțelege filosofia, chiar dacă acești oameni i-ar fi superiori ca dialecticieni.

Totuși, într-o discuție, filosoful își atribuie cel mai înalt grad de discernămînt sau de autoritate nu doar datorită temperamentului său. De aici rezultă o anume lipsă de sinceritate în dezbaterile noastre filosofice; dintre toate premisele pe care nu le-am văzut vreodată enunțate, aceasta este cea decisivă!

Fiind convins că aceste lecții ar cîștiga în claritate și că o asemenea utilitate nu ar fi observată aici, mă consider îndreptățit să mă eliberez de toate acestea.

Bineînțeles că filosofii despre care vorbesc sînt oameni cu o fizionomie netă, o idiosincrasie bine conturată, oameni care își lasă amprenta personală în filosofie, oameni care fac parte din istoria ei. Platon, Locke, Hegel, Spencer sînt astfel de oameni, al căror temperament i-a făcut gînditori. Este evident că, în majoritatea timpului, nu avem un temperament intelectual bine definit. Sîntem un amestec de ingrediente diferite, chiar opuse și în cantități foarte mici. Cu greu aflăm în ce direcție se îndreaptă preferințele noastre în probleme abstracte. Cel mai mic argument are justificare în aceste preferințe și nu întîrziem să ne supunem modei sau să adoptăm opiniile primului filosof venit, ce ne lasă o impresie foarte puternică. Dar nici un om nu a **contat** vreodată în filosofie, decît cu condiția să aibă asupra lucrurilor propria sa **viziune**, directă, personală și exclusivă față de oricare alta. Atunci însă totul ne determină să credem că această viziune, proprie unui temperament viguros, nu va înceta niciodată să conteze în istoria credințelor umanității.

Această diferență particulară dintre temperamente, care mă preocupă acum, a avut mereu semnificații în domeniul literaturii, al artei, al guvernării și al moravurilor, la fel ca și în cel al filosofiei. Venind vorba de moravuri, întîlnim, pe de o parte, oamenii pretențioși și, de cealaltă parte, pe cei ce nu emit pretenții. Vorbind despre guvernare, există oameni autoritari și anarhiști. În literatură există puriștii sau persoanele dedicate stilului academic, dar mai există și realiștii. În artă sînt clasicii și romanticii. Aceste contraste vă sînt cunoscute. Ei bine, în filosofie observăm un contrast asemănător celui de mai sus, anume cel exprimat de cuvintele "empirist" și "raționalist". Primul cuvînt desemnează omul care apreciază faptele surprinse în întreaga lor varietate; al doilea - omul care are cultul principiilor eterne, abstracte. Pe drept cuvînt, "pentru a trăi chiar și o oră", orice om are nevoie de fapte și de principii în același timp. Este vorba, deci, doar de o diferență de grad. Totuși, e suficientă pentru a întreține antipatiile caracterului cel mai ascuțit, dintre cei care consideră dominant unul din aceste două elemente și ceilalți, ce îl văd dominant pe al doilea. Așadar, ne va fi permis și comod să vorbim despre "temperamentul raționalist" și "temperamentul empirist", pentru a exprima opoziția dintre modalitatea în care oamenii își reprezintă universul propriu; distincția a devenit astfel foarte simplă și marcantă.

Distincția nu este atît de marcantă și de simplă pentru oamenii desemnați de cele două cuvine. De fapt, în natura

umană nu există nimic care să nu fie interschimbabil sau care să nu admită combinații. Atunci cînd încerc să definesc mai explicit ceea ce înțeleg prin raționaliști și empiriști, cînd vreau să adaug acestor două etichete generale anumite indicații suplimentare, trebuie să vă avertizez că un asemenea procedeu nu exclude arbitrarul. Eu aleg combinațiile tipice prezentate uneori de către natură într-un mod neuniform. Mai mult chiar, le aleg doar pentru comoditatea oferită mai tîrziu, cînd va trebui să definesc pragmatismul.

De-a lungul istoriei întîlnim doi termeni, "intelectualism" și "senzualism", utilizați ca sinonime pentru "raționalism" și "empirism". Dar se pare că natura combină, cel mai adesea, cu intelectualismul, o tendință idealistă și optimistă. Dimpotrivă, empiriștii sînt de obicei materialiști, în afara faptului că profesează doar un optimism plin de restricții și căruia îi lipsește siguranța.

Dintr-o altă perspectivă, raționalismul este mereu modernist; pornește de la "tot", de la "universalii", oferind cea mai mare semnificație lucrurilor. Din contră, empirismul pleacă de la părți, pentru a face din "tot" o colecție; de aceea nu respinge denumirea de pluralist.

În plus, raționalismul se consideră în general mai religios decît empirismul; sînt însă multe de zis despre această pretenție și mi se va permite numai să o amintesc aici. Ea se justifică atunci cînd este vorba despre un raționalist pe care îl putem numi "sentimental" și cînd este vorba despre un empirist ce disprețuiește sentimentul. Atunci raționalistul se va pronunța, de obicei, în favoarea liberului arbitru, în timp ce empiristul va fi un fabulist, - interpetînd aceste cuvinte în accepția lor curentă.

În fine, raționalistul va demonstra prin afirmațiile sale temperamentul unui dogmatic, în timp ce empiristul va putea să se dovedească mai sceptic, mai predispus la o discuție liberă.

Voi împărți pe două coloane trăsăturile constatate pentru fiecare dintre cele două tipuri de combinații mentale descoperite de mine; într-o parte este tipul pe care îl numesc "tandru" sau "delicat" și în cealaltă parte tipul numit "bădăran" sau "barbar".

DELICATUL	BĂDĂRANUL
Raționalist (acționînd conform principiilor)	Empirist (acționînd conform faptelor)
Intelectualist	Senzualist
Idealist	Materialist
Optimist	Pesimist
Religios	Nereligios
Adept al liberului arbitru	Fatalist
Monist	Pluralist
Dogmatic	Sceptic

Să amînăm, deocamdată, întrebarea dacă vreunul din aceste două tipuri are sau nu o consistență perfectă, o reală coeziune internă; aceasta este problema pe care o voi dezbate pe viitor. Acum însă este suficient să recunoaștem existența acestor două tipuri cu trăsăturile atribuite lor.

Cunoașteți, fără îndoială, cîte un eșantion caracteristic fiecăruia și știți ce crede un eșantion despre celălalt, cît de puțin se apreciază! De fiecare dată cînd cele două tipuri s-au încărcat în indivizi cu temperament viguros, antagonismul lor a determinat atmosfera filosofică a unei epoci: la fel se întîmplă și în epoca noastră. Filosofii de tip "barbar" le reproșează celor din tipul "delicat" sentimentalismul și lipsa lor de vigoare intelectuală. "Delicatul" pretinde că "barbarul" este foarte puțin rafinat, sensibil și este brutal. Opoziția lor reciprocă este asemănătoare celei produse cînd cetățenii din Boston, plecați în excursie, vin în contact cu o populație ca aceea din Cripple Creek; fiecare tip crede că este superior celuilalt; dar în cazul unuia, disprețul provoacă amuzamentul, în timp ce pentru celălalt, disprețul se nuanțează în frică.

Bine! Insist încă asupra faptului că puțini dintre noi, filosofii, sînt pur și simplu cetățeni din Boston, cu un remarcabil caracter sensibil, sau că puțini aparțin în mod exclusiv tipului aspru întîlnit în Munții Stîncoși. Trasăm o linie de demarcație, dar cei mai mulți dintre noi apreciază lucrurile bune ce sînt de ambele părți ale lumii. Faptele au prețul lor; cerem însă să nu ne fie date din abundență! Și principiile au prețul lor și cerem să nu ne fie date în exces! Fără îndoială, lumea este una, dacă o considerăm astfel, dar, dacă privim altfel, ea este multiplă. Este în același timp una și multiplă; în consecință, să adoptăm un fel de monism pluralist. Bineînțeles că nu există nimic care să nu fie determinat în mod necesar; însă există, de asemenea, voința noastră care este liberă; un fapt într-adevăr filosofic va fi adoptarea unui fel de determinism al voinței libere. Răul care apare în toate părțile universului este incontestabil, dar acesta nu rezidă în tot; pesimismul presupus de fapte se va combina, în mod legitim, deci, cu o metafizică optimistă. Astfel procedăm peste tot; în filosofie, profanul nu este niciodată un radical, nu își trasează niciodată în mod geometric sistemul, ci se mulțumește să locuiască în el, provizoriu și mereu schimbîndu-și comportamentul, în funcție de ceea ce consideră preferabil, conform seducțiilor diferite ce se succed în fiecare oră.

Însă unii dintre noi nu sînt simpli profani. Ne putem numi astfel atleți amatori; asemenea lor, sîntem neliniștiți cînd vedem prea multă incoerență, prea multă oscilație în credințele noastre. Cu privire la aspectele intelectuale, nu mai putem continua să

credem că sîntem corecți față de conștiința noastră, de vreme ce amestecăm elemente incompatibile luate din ambele părți ale liniei care le desparte.

Am ajuns la un punct cu importanță pozitivă pe care vreau să îl stabilesc. Nu am mai văzut niciodată manifestîndu-se clar tendința empiristă la un atît de mare număr de oameni ca astăzi. Aproape am putea spune că în copiii noștri sălășluiește din naștere spiritul științific. Dar aceste lucruri nu au suprimat în noi întreaga religiozitate, căci în cultul nostru pentru fapte există ceva aproape religios, iar temperamentul nostru științific este, în același timp, un temperament pios. Ei, bine! luați un om ce se integrează acestui tip și care să fie, în plus, filosof amator, refuzînd să își clădească, sub numele de sistem filosofic un fel de amestecătură; în ce situație este el în acest an 1906? Are nevoie de fapte; are nevoie de știință; are nevoie și de o religie. Și, deoarece nu este în ale filosofiei decît un amator în loc să fie un inventator independent, va căuta, desigur, un ghid printre experți, printre profesioniștii pe care îi vede deja muncind. Un număr mare dintre voi, probabil majoritatea, sînt amatori de acest fel.

Dar ce tipuri de filosofie se oferă să răspundă nevoilor voastre? Întîlniți o filosofie empirică ce nu este suficient de religioasă, și o filosofie religioasă ce nu este suficient de empirică pentru ceea ce doriți să faceți. Dacă vă îndreptați spre partea ce oferă cea mai mare considerație faptelor, observați funcționînd programul de tip "barbar" și cădeți adînc în "conflictul dintre știință și religie". Fie vă îndreptați spre bădăranul din Munții Stîncoși, spre "barbarul" lui Haeckel cu monismul său materialist, cu zeul său, eterul, și cu glumele despre Dumnezeul vostru ce este un "vertebrat gazos", fie spre Spencer, pentru care istoria lumii se reduce la o redistribuție a materiei și a mișcării și care, dirijînd religia spre ușa prin care se iese, își ia rămas bun de la ea în mod politicos, cu reverențe ample, căci ea poate continua să existe dar fără să-și arate chipul în interiorul templului!

De mai mult de o sută cincizeci de ani, progresele științei par a semnifica lărgirea lumii materialiste și micșorarea locului pe care omul îl ocupă în ea. De aici pornește ceea ce putem numi progresul tendinței naturaliste sau pozitiviste. Omul nu impune legi naturii, ci doar și-o aproprie sau pătrunde în ea. Un fapt rămîne de nezdruncinat: omul nu poate decât să se adapteze naturii. Rolul său este de a descoperi adevărul, oricît de inuman ar fi, și de a i se supune. Nu mai trăim în timpurile eroice cînd aveam elan sau eram curajoși, ci avem o viziune materialistă și deprimantă. Nu mai descoperim într-un ideal decît

un inert sub-produs rezultat din fiziologie; explicăm superiorul prin inferior, reducînd explicația însăși la formula "a fi doar", deoarece superiorul **este doar** altceva dintr-o specie total inferioară. Pe scurt, ceea ce vi se oferă este un univers materialist unde numai "barbarii" se simt comod, deoarece sînt în elementul lor.

Dar dacă acum vă întoarceți spre filosofia religioasă pentru a căuta consolare și consultați doctrina "delicaților", ce veți găsi?

În zilele noastre și pentru generația noastră filosofia religioasă se prezintă la popoarele de rasă engleză sub două forme principale. Una este mai radicală și mai agresivă; cealaltă pare, mai degrabă, că bate în retragere, fără a stinge însă focul.

Sub prima formă, sub cea radicală, se află idealismul transcendental al școlii anglo-hegeliene, filosofia lui Green, a celor doi Caird, a lui Bosanouet și a lui Ryce. Ea a exercitat o mare influență asupra celor mai savanți membri ai clerului nostru protestant. Este o filosofie panteistă și e imposibil să negăm faptul că și-a pierdut o mare parte din forță în fața teismului tradițional practicat de majoritatea protestanților.

Acest teism nu mai subzistă. Descinde în linie dreaptă, după depășirea unei serii de compromisuri, din teismul dogmatic și scolastic pe care continuă să îl predice, cu toată rigoarea, seminariile catolice. La noi, a fost demult numit filosofia școlii scoțiene. Aceasta este filosofia pe care voiam să o definesc vorbind despre o doctrină ce pare a efectua o retragere lentă, fără a opri lupta. Între excesele hegelienilor, precum și ale altor filosofi ai "Absolutului", și excesele evoluționiștilor și agnosticilor din școala științifică, oameni ce o promovează, James Martineu, profesorul Browne, profesorul Ladd și alții, se simt oarecum bine la strîmtoare. Cu toată probabilitatea sa, cu toată buna ei credință, este o filosofie care nu are nimic radical, o doctrină eclectică, realizată prin compromisiuni, și care încearcă să găsească, în primul rînd, un **modus vivendi**. Acceptă constatările darwinismului, ale fiziologiei cerebrale, dar nu le utilizează în scopul vreunei acțiuni sau pentru a provoca entuziasmul. Îi lipsește caracterul triumfător și agresiv și, prin urmare, îi lipsește prestigiul, în timp ce absolutismul îl posedă, datorită alurii sale mai radicale.

Acestea sînt cele două sisteme între care trebuie să alegeți, dacă vă adresați școlii "delicaților". Sînteți, cum vă bănuiesc, interesați de evenimente? Atunci, de acestă parte a liniei, veți zări coada de șarpe, adică raționalismul sau intelectualismul! Este adevărat că scăpați de materialismul ce însoțește empirismul dominant, dar vă plătiți scump eliberarea, deoarece pierdeți contactul cu regiunile concrete ale vieții.

Filosofii care adoptă complet absolutismul se stabilesc în abstracțiune la un nivel atît de ridicat, încît nu mai vor să coboare! Spiritul absolut pe care ei îl promovează, acest Spirit ce creează lumea doar prin gîndire, ar fi putut la fel de bine să creeze, în ciuda tuturor eforturilor de a demonstra contrariul, o altă lume dintre un milion de alte lumi posibile. De la o astfel de noțiune a Absolutului, nu ați putea deduce nici o realitate particulară dată în mod efectiv. Această noțiune este compatibilă cu oricare stare de lucruri adevărată aici, jos. În plus, Dumnezeul din teism nu este mai steril decît o axiomă. Pentru a avea o idee despre caracteristicile sale reale, trebuie să vă adresați lumii create de el, căci este zeul care a creat, o dată pentru totdeauna, această lume. Astfel, Dumnezeul teiștilor locuiește la înălțimi la fel de pur abstracte ca și Absolutul lor!

Rezumînd, absolutismul posedă ceva antrenant și revelat, în timp ce teismul este mai degrabă fad; dar ambele sînt prea departe de noi, unul mai departe decît celălalt; și ambele sînt la fel de goale. Ceea ce vă trebuie este o filosofie care să vă solicite înclinația spre abstracțiune, dar care să vă utilizeze efectiv inteligența, într-un fel oarecare, raportînd-o lumii reale unde se desfășoară existențele finite, viețile umane.

Da, ceea ce vă trebuie este un sistem în care să se combine două lucruri la fel de necesare. Va trebui să găsim în el, la început, probitatea științifică cu privire la fapte, grija pentru respectarea acesteia, aptitudinea de a adapta și de a asimila faptele; dar, va trebui să găsim, de asemenea, încrederea străveche în valoarea resurselor umane, precum și capacitatea de acțiune care derivă fie sub formă religioasă, fie sub formă eroică.

Iată, deci, cum se formulează dilema: fatalmente separați, întîlniți două părți ale sistemului pe care-l căutați. Ori aveți în fața voastră empirismul, dar un empirism inuman și nereligios; ori sînteți puși față în față cu o filosofie raționalistă, care se poate pretinde religioasă, dar care este sub limita unde ar fi posibil un contact precis cu faptele concrete, cu durerile și cu bucuriile vieții reale.

Nu știu sigur dacă sînteți în raporturi suficient de intime cu filosofia pentru a înțelege sensul ultimei afirmații. Prin urmare, voi insista asupra lipsei realității care, în sistemele raționaliste, este susceptibilă de inspirarea repulsiei fiecărui om serios, atașat de evenimente.

Regret că nu am păstrat primele două pagini dintr-o teză pe care un tînăr student american mi-a dat-o acum un an sau doi. Fusese întotdeauna de părere, îmi spunea, că a trece pragul unei clase de filosofie înseamnă a se vedea constrîns să intre în

relație cu un univers total diferit de cel lăsat în urmă prin alegerea acestui drum. Aceste două lumi sînt atît de străine una de cealaltă, încît este imposibil să te gîndești la amîndouă în același timp. Lumea percepțiilor concrete și individuale, din care face parte studentul amintit, oferă o multiplicitate, o vîltoare ce depășește orice imaginație; e o lume plină de paraziți, o lume infectată, totul este complicat și confuz. În lumea în care vă introduce profesorul vostru de filosofie, totul este simplu și net, curat și nobil. Nu se mai întîlnesc contradicțiile vieții reale. Această lume are o arhitectură clasică: principiile rațiunii trasează liniile mari; necesitățile logice cimentează diversele părți; inainte de toate, ceea ce se exprimă este puritatea și demnitatea. S-ar spune că este un templu de marmură a cărui splendoare se revarsă peste văi!

De fapt, aceasta este mult mai puțin o reproducere a lumii noastre reale decît o construcție, un desen foarte clar, ridicat spre înălțimi și îmbogățit; este un sanctuar, clasic în esență, unde imaginația unui raționalist își poate găsi refugiul și poate uita aspectul confuz, gotic, prezentat de faptele luate ca atare. Nu ne oferă nici o **explicație** a universului nostru concret; în loc să îl explice, îi substituie un lucru absolut diferit și a cărui utilitate este faptul că reprezintă un remediu în fața relelor, o cale de salvare.

Temperamentul unui astfel de doctrine - dacă este cuvîntul **temperament** cel mai potrivit! - este total străin de temperamentul observabil în existența concretă. **Rafinamentul** caracterizează filosofiile noastre intelectualiste. Ele oferă satisfacție fină puternicului gust al gîndirii căreia îi este foame și sete de obiecte rafinate, demne de contemplația noastră. Vă rog însă, insistent, să priviți în afara voastră, asupra acestui univers colosal, asupra lumii de lucruri concrete, asupra misterelor lor înspăimîntătoare, asupra spectacolelor dezamăgitoare pe care vi le oferă, asupra cruzimilor lor, asupra dezordinei întîlnite, și spuneți-mi apoi dacă, pentru a defini toate acestea, adjectivul "rafinat" este singurul care vă vine pe buze!

Da, bineînțeles că și rafinamentul există în lucruri. Dacă avem însă un temperament de empirist, niciodată nu ne vom mulțumi cu o filosofie în care domină rafinamentul, căci va avea mereu aerul unei capodopere a irealității. De aceea se observă că oamenii de știință resping metafizica, deoarece se aseamănă unei mănăstiri în care bîntuie fantomele. Din același motiv vedem oamenii cu spirit practic înlăturîndu-și praful filosofiei, cu care le sînt acoperite picioarele, și răspunzînd chemării adresate de această lume, unde domnește o dezordine înfiorătoare.

Trebuie să recunoaștem că sîntem aproape stupefiați în

fața satisfacției oferite unui spirit raționalist de un sistem într-adevăr clar, însă artificial. Leibniz era înzestrat cu un astfel de spirit, dar putea să se preocupe de fapte infinit mai mult decît majoritatea raționaliștilor. Totuși, dacă doriți să vă confruntați cu o gîndire superficială, trebuie doar să citiți fermecătoarea **Theodicee** pe care a scris-o pentru a explica drumurile Providenței și pentru a demonstra că lumea noastră este cea mai bună dintre toate lumile posibile.

Dincolo de alte obstacole de care se izbește filosofia sa optimistă, Leibniz a ajuns să aprecieze numărul sufletelor etern damnate. Pentru sufletele umane, acest număr îl depășește "incomparabil" pe acela al aleșilor; aceasta este premisa, împrumutată de la teologi, a raționamentului pe care Leibniz vrea să îl stabilească. "Chiar și atunci, afirmă filosoful, trebuie spus că răul ar apărea aproape insignifiant în comparație cu binele, atunci cînd vom înțelege grandoarea Cetății lui Dumnezeu. Coelius Secundus Curio a scris o carte mică, **De Amplitudine Regni Coelestis**, dar îi lipsește înțelegerea măreției din regatul cerurilor".

"Anticii aveau anumite idei despre operele lui Dumnezeu... Ei credeau că doar pămîntul nostru este locuit și le era chiar frică de contrariul; după ei, restul lumii erau niște astre strălucitoare și niște sfere cristaline. Astăzi, oricîte limite am impune sau nu universului, trebuie să recunoaștem că există un număr infinit de astre, la fel de mari sau mai mari decît al nostru, care au aceleași drepturi să aibă locuitori rezonabili, chiar dacă nu rezultă că aceștia sînt oameni. Nu este decît o planetă, adică unul din cei șase sateliți principali ai soarelui; și, deoarece toate stele fixe sînt sori, se observă că pămîntul nostru înseamnă puțin în comparație cu lucrurile vizibile, căci este doar un appendice al unuia dintre ele. Se poate ca toți sorii să fie locuiți de creaturi fericite și nimic nu ne determină să credem că între ele sînt numeroși damnați, căci **puține exemple sau puține dovezi sînt suficiente pentru ca binele să absoarbă răul**".

"De altfel, dacă nu există nici un motiv să credem că stelele sînt pretutindeni, nu este posibil să fie un spațiu liber dincolo de stele?... Iar acest spațiu imens, care împrejmuiește regiunea stelelor, va putea fi umplut de fericire și de glorie... Ce se va întîmpla cu imaginea despre pămîntul nostru și despre locuitorii lui? Nu va fi ceva incomparabil mai mic decît un punct fizic, deoarece planeta noastră este asemenea unui punct, privită de la distanță? Astfel, partea de univers pe care o cunoaștem se pierde în neantul alcătuit din ceea ce nu cunoaștem, dar pe care îl putem totuși admite; și, deoarece toate relele care ni se pot imputa nu sînt decît acest aproape-neant, este posibil ca toate

relele să fie doar un aproape-neant în comparație cu binele ce există în univers[1] ".

"Există, continuă Leibniz mai departe, un fel de justiție ce nu are ca scop nici avertizarea, nici exemplul, nici chiar înlăturarea răului. Această justiție este fondată într-o conveniență ce reclamă o anumită satisfacție în expierea unor acțiuni rele. Socinienii, Hobbes și alții nu aprobau această justiție primitivă, vindicativă, pe care Dumnezeu și-a rezervat-o de atîtea ori... dar ea este mereu bazată pe un raport de conveniență, care îl mulțumește nu numai pe pîrît, dar și pe înțelepții care o consideră asemenea unei muzici bune sau unei arhitecturi reușite, în fața spiritelor bine clădite... Astfel, pedepsele damnaților continuă, chiar dacă nu ajută la înlăturarea răului, și răsplătirile preafericiților continuă, chiar dacă nu mai ajută la răspîndirea binelui. Se poate totuși spune că damnații își atrag mereu pedepse noi prin păcate noi și că preafericiții își îmbogățesc fericirile prin noile fapte bune, toate acestea fiind bazate pe principiul convenienței... căci tot ce a creat Dumnezeu este de o perfecțiune armonioasă, cum am afirmat deja.[2] "

Este un lucru prea evident lipsa de contact cu realitatea a lui Leibniz, încît nu voi mai insista. Este vizibil că niciodată o imagine realistă, o imagine fidelă, ca în cazul celei a unui damnat, nu a bîntuit tărîmurile spiritului. Nicicînd nu a bănuit faptul că, pe măsură ce va fi mai mic numărul reprezentanților din specia "suflet damnat", izgoniți de Dumnezeu, în chip de oase pentru ros, după "principiul convenienței", cu atît mai puțin gloria "preafericiților" va fi bazată pe echitate. Ele ne oferă doar un exercițiu de retorică rece și însuși focul infernului nu poate reaprinde optimismul, materie a infernului, mulțumit de sine!

Să nu mi se reproșeze că, pentru a arăta inutilitatea din gîndirea filosofică a raționaliștilor, a trebuit să mă întorc în secolul uitat al perucilor! Pentru cineva pasionat de evenimente, optimismul raționaliștilor contemporani pare la fel de neavenit. Universul real rămîne larg deschis; or, raționalismul construiește sisteme ce se vor "închise ermetic". În timp ce pentru oamenii ancorați în viața practică, perfecțiunea este un lucru îndepărtat și mereu pe cale de a se realiza, mereu pe punctul de a deveni, această idee este pentru raționaliști o iluzie născută din finitudine și relativitate; în ochii lor, fundamentul lucrurilor și esența lor absolută este, de-a lungul eternității, o perfecțiune plenar realizată.

---

[1] **Operele filosofice ale lui Leibniz**. Ladrange, 1866, vol.II, pp. 113-115.

[2] **Idem**, Ladrange, 1866, vol.II, pp. 147-149.

Am întîlnit, într-o lucrare a convingătorului scriitor anarhist Morrison J. Swift, un protest împotriva acestui optimism lipsit de consistență. Neîmpingînd anarhismul atît de departe ca Swift, mărturisesc că împărtășesc într-o mare măsură - și știu că printre cei cărora mă adresez, mai mulți vor fi de acord - antipatia sa pentru diferitele feluri de optimism idealist, la modă astăzi. În broșura despre **Resemnarea umană**, el începe prin a cita fapte diverse împrumutate din jurnale: sinucideri, morți cauzate de inaniție etc. El spune, spre exemplificare: "după ce a înaintat cu greu prin zăpadă, dintr-un capăt de oraș spre celălalt, cu speranța deșartă de a găsi un loc de muncă, deși avea o soție și șapte copii cărora nu le putea oferi pîinea și întrucît nu-și plătise datoria și primise ordin să-și părăsească, împreună cu familia locuința ocupată într-o casă de muncitori, funcționarul Jean Corcoran a murit astăzi, bînd acid fenic. În urmă cu trei săptămîni, o boală i-a tulburat viața și, în timpul perioadei de convalescență, economiile i s-au risipit. Ieri, a fost antrenat într-o echipă de măturători pentru a înlătura zăpada; dar, nerecăpătîndu-și încă forțele, a fost obligat să-și abandoneze lopata după o oră de eforturi chinuitoare. Atunci s-a gîndit să își caute o slujbă. Profund descurajat, Corcoran s-a întors acasă ieri seară și și-a găsit soția și copiii flămînzi. Tot atunci a văzut la ușă avizul semnat de proprietar. Și a doua zi s-a otrăvit."

"Am în fața mea, continuă Swift, numeroase exemple de același fel; am putea alcătui ușor o enciclopedie. Cele pe care le citez, în număr redus, sînt în sprijinul unei teorii a universului. Prezența lui Dumnezeu în univers se manifestă în noi, - spune autorul unui recent articol apărut într-o revistă engleză[1] Absolutul, scrie F.H. Bradley (**Apparence et Réalité**, p. 204) se îmbogățește cu întreaga dezordine, cît și cu întreaga diversitate, pe care le înglobează. El vrea să spună că moartea tuturor acestor oameni care se sinucid este o îmbogățire pentru univers. Această modalitate de a gîndi e tipic filosofică. Dar în timp ce toți acești gînditori îndrăzneți, cu mărturisirile lor dezgolite de artificii, ne dezvăluie Realitatea, ne revelează Absolutul, ne explică răul și suferința în așa fel încît să le facă să dispară - în același timp observăm cum trăiesc pretutindeni în univers, singurele ființe pe care le cunoaștem, avînd o cunoștință dezvoltată despre ceea ce este universul. Realitatea **este ceea ce** ei resimt. În ceea ce ei resimt ne este dată o imagine completă a universului. Această experiență a vieții pe care au

---

[1] Profesorul Royce a scris, în aceeași ordine de idei: "Nu se poate ca prezența răului în ordinea temporală să nu fie o condiție pentru perfecțiunea ordinei eterne din lucruri" (*Le Monde et l'Individu*, II, p. 385).

trăit-o este experiența personală a forțelor care, în sfera cunoștințelor noastre, sînt cele mai îndreptățite să aibă o experiență veritabilă și să ne explice ceea ce este într-adevăr."

"Atunci, ce pot argumenta concepțiile filosofilor noștri **despre** experiența acestor oameni? Ce valorează ele în comparație cu faptul de a resimți direct și personal ceea ce ei au resimțit? Filosofii aleargă numai după umbre, în timp ce adevărul însuși este cunoscut de cei care trăiesc și sînt. Spiritul uman, - nu al filosofilor, nici al celor din clasa bogaților, - ci acela al maselor de oameni ce gîndesc și simt în tăcere, se îndreaptă spre această idee. Aceștia judecă universul, așa cum au făcut-o, pînă în prezent, hierofanții religiei și ai cunoașterii."

"Cazul muncitorului din Cleveland care s-a sinucis după ce și-a omorît copiii (un alt caz citat de Swift) este un fapt tipic dintre cele mai dezamăgitoare întîlnite în lumea noastră modernă și în univers. Nici un tratat despre Dumnezeu, despre Iubire sau despre Ființă, stupide monumente de zădărnicie, nu ar putea să îl ascundă sub interpretări răuvoitoare, nici să îl depășească, reducîndu-l la o dimensiune infinitezimală. Acesta este unul dintre elementele simple și ireductibile din care este alcătuită viața în această lume; și aceasta după milioane de ani de armonie prestabilită și după douăzeci de secole de creștinism! Un asemenea fapt este, pentru lumea intelectuală, comparabil cu atomii și moleculele pentru lumea fizică, adică primitiv și indestructibil. El denunță impostura oricărei filosofii ce nu remarcă în evenimente silimare factorul cel mai semnificativ al experienței conștiente. Prin astfel de evenimente se vădește, indiscutabil, zădărnicia religiei. Umanitatea nu îi va mai ceda religiei două milioane de secole, nici măcar alte douăzeci de secole, pentru a-și continua încercările și a ne risipi timpul. Timpul ei a trecut; dovezile sale sînt inutile, căci îi grăbesc condamnarea. Oamenii nu au la dispoziție secole și eternități pentru a experimenta la nesfîrșit sisteme discreditate[1] ".

Iată cum un om, empirist prin temperament, respinge cele propuse de raționaliști. Nu, mulțumesc, nu am nevoie!, răspunde categoric. "Religia, spune Swift, se aseamănă unui somnambul pentru care lucrurile reale sînt inexistente". Aceasta este - deși poate prea slab formulat și fără pasiune, - verdictul pronunțat de oricare om care, interesat de filosofie și avînd un spirit serios și atent, apelează la profesorii de filosofie pentru a-și satisface plenar cele mai profunde aspirații. Filosofii empiriști îi oferă o doctrină materialistă; dimpotrivă, raționaliștii îi oferă ceea ce

---

[1] Morrison J. Swift, **Human Submission**, a II-a parte, pp. 4-10, Philadelphia, 1905.

seamănă cu o religie, dar este vorba despre acea religie pentru care "lucrurile reale sînt inexistente". Astfel, devine judecătorul nostru, al celorlalți filosofi. Ne subapreciază, fie că sîntem "delicați" sau "barbari". Or, nimeni dintre noi nu are dreptul să-și disprețuiască propriile opinii; dar acest om reprezintă gîndirea perfectă a genului său, gîndire în care suma exigențelor a atins climaxul, în care reproșul și nemulțumirea sfîrșesc prin a fi fatale unei doctrine!

Aici începe dezvăluirea soluției mele. Filosofia pe care o propun ca răspuns la aceste două exigențe este denumită prin cuvîntul ciudat "pragmatism". Asemenea sistemelor raționaliste, păstrează aspectul religios; dar, similar empirismului cu formele sale diverse, își menține relațiile cele mai intime și mai largi cu faptele. În următoarea „Lecție" mă voi ocupa de această filosofie. Acum însă aș vrea să revin asupra celor afirmate.

Fără îndoială că filosofii de profesie vor fi observat că exprimarea îmi este prea puțin explicită. O distincție inechitabilă ar fi opoziția dintre "tandru" sau "delicat" și "barbar" sau "bădăran". Și, privind în general, dacă filosofia este ingeniozitate, intelectualitate, subtilitate, scrupul și chiar scrupulozitate, dacă nu există nici o cale de conciliere sau de tranziție care, în sfera sa proprie, să nu rodească și să nu se impună, ce justificare are această caricatură rudimentară, această ideea preconcepută de a transforma lucrurile cele mai sublime în termenii cei mai josnici, făcînd din cîmpul de bătaie al filosofilor un fel de pistă unde, într-o luptă în care nu este nimic academic, două temperamente ostile se lovesc și se răstoarnă! Ce concepție puerilă și superficială!

Un alt reproș mi se va face în mod sigur: cît de absurd trebuie să vi se pară încercarea mea de a respinge caracterul abstract al raționalismului, de a-l anatemiza pentru că vrea să ne fie un sanctuar, un azil, în loc să ne prezinte doar o prelungire a lumii fenomenelor! Nu ne sînt toate teoriile remedii sau locuri de refugii? Și dacă filosofia trebuie să fie religioasă, cum ar putea ea să fie altceva decît un refugiu datorită căruia ne eliberăm de masa compactă de fenomene, formată la suprafața realității? Ce ajutor mai mare ne-ar putea da decît acela de a ne ridica deasupra inteligenței animale, reprezentate de simțuri și de a ne oferi gîndirii un spațiu mai nobil, în acest cadru larg de principii și de legi ideale care susțin întreaga realitate și care sînt descoperite de rațiune? Ce pot fi aceste principii, aceste concepții generale, dacă nu mari linii abstracte? Pentru a construi catedrala din Köln, nu a trebuit mai întîi o schemă, un plan arhitectural desenat pe hîrtie? Orice rafinament este în sine o ticăloșie? Și adevărul nu există decît în experiența concretă, în

experiența brută?

Credeți-mă că resimt întreaga presiune a acestui rechizitoriu. Da, v-am prezentat un tablou prea rudimentar, un tablou în care am simplificat exagerat lucrurile. Dar, asemenea tuturor abstracțiunilor, se va observa că și aceasta are utilitate. Filosofii pot examina în mod abstract realitatea vie a universului; trebuie să accepte, fără să se plîngă, că realitatea vie examinată este însăși filosofia. De fapt, tabloul meu, oricît de simplu schițat, este strict adevărat. Acestea sînt temperamentele care, prin exigențele și aversiunile lor naturale, au influențat filosofia oamenilor și o vor influența mereu. Detaliile unui sistem pot fi stabilite unul cîte unul; dar se poate ca, elaborînd un sistem, un gînditor să nu vadă pădurea din cauza copacilor. Însă, după suplinirea acestui lucru, spiritul își va realiza propria îndatorire - simplificarea; de-abia atunci sistemul ne va apărea, ca o ființă vie, cu o trăsătură neașteptată și personală, care vă va obseda - asemenea "dublului" unui om, prieten sau dușman de-al vostru care a murit!

Mulți ar fi putut afirma alături de Walt Whitmann: "Dacă atingeți cartea, atingeți omul". Cărțile tuturor marilor filosofi sînt ele însele ca oamenii. Singurul și cel mai frumos rod al unei culturi filosofice însușite este puterea de a simți, în fiecare carte, parfumul caracteristic al persoanei, parfum perceptibil, dar imposibil de definit. Sistemul prezentat are pretenția de a fi un tablou al universului larg unde Dumnezeu se manifestă. Dar ce este, de fapt, acest sistem? El este revelația parfumului personal al unui seamăn de-al nostru, revelație a ceea ce este, în cel mai înalt grad, unic în acest parfum! La acestea se reduc filosofiile noastre pentru omul în care cunoașterea a trezit simțul critic. Astfel restrîns, comerțul nostru cu sisteme ne repune în prezența unui lucru logic inform, a unei reacții instinctive și umane, a unei pretenții satisfăcute sau respinse. Sîntem atît de categorici în modalitatea noastră de a le admite sau de a le refuza, ca și cum ar fi vorba despre o persoană ce a venit să ne solicite o favoare; iar raționamentul nostru se vădește prin epitete mincinoase sau prin termeni dezaprobatori, în funcție de situație. Pe scurt, deoarece doar prin parfumul special al filosofiei, pe care îl simțim și îl apreciem, ni se oferă trăsătura distinctivă prin care ne reprezentăm universul, un singur cuvînt este suficient pentru a ne exprima sentimentele și aprecierea.

"În locul naturii vii unde a creat Dumnezeu oamenii", - spre exemplu, - îmi imaginez o nebuloasă elucubrație: un lucru dur ca o bîtă, pipernicit ca și cum ar fi închingat, straniu ca și cum ar fi artificial, un vlăstar care simte școala și mucegaiul, - un vis de bolnav, în fine! La naiba cu o astfel de teorie! La naiba cu toate

sistemele! Nu mai vreau! Nu mai vreau!

Bineînțeles că impresia finală asupra autorului provine din analiza minuțioasă asupra diferitelor părți dintr-un sistem, dar îl judecăm în funcție de reacția determinată în noi de însăși această impresie. Competența noastră în filosofie se măsoară prin precizia reacțiilor în care se condensează un astfel de studiu, prin justețea epitetului direct explicativ cu ajutorul căruia este sesizată și exprimată esența unui obiect atît de complex. Dar nu trebuie un efort prea mare pentru a găsi acest epitet. Puțini oameni au o filosofie proprie și precis formulată. Totuși, aproape toți au, fiecare în felul său, intuiția caracterului care, în viziunea lor, rezumă întreg universul, precum și a neputinței de a se adapta integral sistemelor particulare cunoscute; fiecare simte că aceste sisteme nu coincid exact cu propriul lor univers. Unul va fi prea sofisticat; altul, prea pretențios; un al treilea va fi asemenea unor adevăruri perimate; al patrulea ar fi prea morbid; al cincilea, prea artificial, ce știu eu? În orice caz, știm cu toții și afirmăm de la prima vedere că aceste doctrine nu rezistă, că nu sînt perfecte, că sînt lovituri de sabie în apă și își arogă nejustificat dreptul de a vorbi în numele universului. Platon, Locke, Spinoza, Mill, cei doi Caird, Hegel - și mă păzesc să citez vreun filosof american! - sînt tot atîtea nume care, pentru majoritatea dintre noi, amintesc de modalități curioase și personale de a construi sisteme insuficiente.

Noi, ceilalți filosofi, trebuie să ținem seama de sentimentele noastre, căci, repet, acestea ne vor judeca filosofiile. În final, victoria va aparține acelei teorii a universului care va avea asupra spiritelor obișnuite cea mai complet satisfăcătoare **impresie**.

Să lămurim acum obiecțiunea în conformitate cu care orice filosofie este, în mod necesar, o schiță abstractă. Voi răspunde că există tot felul de schițe. Există schițe în care vedem o construcție, concepută tridimensional de arhitect, ce nu lasă impresia de platitudine, în timp ce există altele care lasă această impresie pentru un edificiu executat plat, pe hîrtie, cu ajutorul riglei și compasului. În acest caz, piatra și mortarul nu vor împiedica edificiul, cînd se va ridica de la sol, să rămînă la fel de fragil ca un om - numai piele și os; schița va sugera dinainte acest rezultat. Chiar dacă o schiță este în sine însăși neîntemeiată, nu dirijează în mod necesar spre ideea unui lucru neîntemeiat. Empiriștii resping raționalismul curent, datorită neîntemeierii incurabile **a ceea ce sugerează acesta**.

Sistemul lui Herbert Spencer îmi oferă un exemplu semnificativ.

La Spencer apare număr înfricoșător de lacune. Îi

cunoaștem temperamentul de șef de școală, glacialitatea; îi cunoaștem monotonia amintind de un bătrîn; îi cunoaștem preferința pentru expeditorii ieftini în materie de argumentație; îi cunoaștem lipsa de cultură ce merge pînă la principiile mecanicii și inconsistența ideilor sale fundamentale; în sfîrșit, știm tot ce are auster sau stîngaci și, în același timp, fragil, în sistemul său ce pare construit din lemn de brad, crăpat și asamblat prin lovituri puternice de ciocan!

Și totuși, jumătate din Anglia cere ca rămășițele sale să se odihnească în catedrala Westminster!

De ce inspiră Spencer o asemenea venerație, în ciuda reproșurilor aduse de raționaliști? De ce atîția oameni instruiți, care recunosc justețea acestor reproșuri - voi fi fiind și eu, probabil, printre ei - vor cu orice preț să îi vadă mormîntul în celebra catedrală?

Justificarea este că se simte că avea, din punct de vedere filosofic, **o intuiție foarte ascuțită**. Se poate ca principiile sale să fie destrămate, dar, cel puțin, a încercat să-și modeleze lucrările în forma particulară care reprezintă învelișul acestei lumi așa cum este ea. Nu a încetat nicicînd să citeze faptele, ci le pune în valoare și este necontenit interesat de ele; acest lucru ne este suficient, căci tocmai **acest lucru** este reclamat de spiritul unui empirist.

Vom întîlni aceste relații cordiale cu faptele în cadrul filosofiei pragmatiste de care voi vorbi în următoarea „Lecție"; dar, cu privire la concepțiile religioase cu caracter pozitiv, pragmatismul nu imită filosofia lui Spencer, căci nici nu începe, nici nu sfîrșește prin a le exclude, ci dimpotrivă, întreține cu aceste concepții relații la fel de cordiale ca și cu faptele însele.

De aceea sper să vă pot convinge să găsiți în pragmatism soluția necesară pentru a vă depăși dilema.

LECȚIA A DOUA

CE ESTE PRAGMATISMUL

*Discuție despre o veveriță - Pragmatismul ca **metodă** - Istoria acestei metode - Caracterul său propiu și afinitățile - Prin ce se diferențiază de raționalism și intelectualism - O "teorie - coridor" - Pragmatismul ca **teorie a adevărului**, teorie care este, în același timp, și a **umanismului** - Cum era conceput inițial adevărul în domeniul matematicii, logicii și științelor naturii - Concepții moderne - Caracterul **instrumental** al adevărului în opinia lui Dewey și Schiller - Adevărul este, cu alte cuvinte, un **instrument** pentru munca intelectuală și, în același timp, un **ghid** pentru acțiune. Cum se formează noile credințe - Aceeași modalitate de formare pentru vechile credințe - Obiecțiile ridicate de raționaliști împotriva umanismului - Pragmatismul ca legătură între empirism și religie - Sterilitatea idealismului transcendental - În ce măsură poate fi calificat conceptul de absolut drept adevăr - Orice credință **bună** este **adevărată** - Conflicte de adevăruri - Suplețea și vastitatea pragmatismului în cercetare și discuție.*

Cu cîțiva ani în urmă, plecasem însoțit de mai multe persoane, cu corturile, la munte. La întoarcerea dintr-o excursie pe care o făcusem într-o zi singur, m-am aflat în mijlocul unei discuții metafizice. Era vorba despre o veveriță, o veveriță agilă care se presupunea că era agățată de trunchiul unui copac în timp ce, în fața ei, un om era situat de cealaltă parte și încerca să o zărească. Pentru aceasta, spectatorul nostru uman se deplasează repede în jurul arborelui; dar oricare i-ar fi viteza, veverița se deplasează cu atît mai repede în direcția opusă: arborele rămîne mereu între ea și om, astfel încît omul nu reușește nici măcar o dată să o zărească.

De aici pornește problema metafizică: **Se învîrte sau nu omul în jurul veveriței?** Bineînțeles, el se învîrte în jurul arborelui, iar veverița este în arbore; dar se învîrte în jurul veveriței înseși?

Discuția se terminase prin a se epuiza; toate izvoarele ei fuseseră secate. Fiecare participant la discuție se încăpățîna în propria părere. Forțele se echilibrau; cele două tabere au făcut apel la interveția mea pentru a le departaja.

Eu mi-am amintit de adagiul scolastic care spunea ca în prezența unei contradicții să recurgem la un **distinguo**[1] .

"Cine are dreptate dintre voi? i-am întrebat. Aceasta depinde de ceea ce înțelegeți **în mod practic** prin **a se învîrti în jurul** veveriței. Dacă este vorba de a trece, în raport cu ea, de la nord la sud, apoi de la est la sud, apoi la vest, pentru a vă îndrepta din nou spre nord, tot în raport cu ea, este evident că omul nostru se învîrte în mod real în jurul animalului, deoarece se află, rînd pe rînd, în aceste patru poziții".

"Vreți să spuneți, dimpotrivă, că omul se găsește întîi în fața lui, apoi la dreapta, apoi în spate, apoi la stînga sa, pentru a sfîrși regăsindu-se în față? Este la fel de evident că omul vostru nu reușește deloc să se învîrtă în jurul veveriței. De fapt, mișcările persoanei din a doua ipoteză compensează mișcările primeia, astfel încît animalul nu încetează nici un moment să aibă pieptul orientat spre om și spatele în sens opus. Astfel, această distincție încheie dezbaterea. Și dintr-o perspectivă și din cealaltă, vă înșelați și aveți dreptate, luînd in considerare faptul că adoptați unul sau celălalt din cele două puncte de vedere practice". Printre antagoniștii cei mai înfierbîntați, existau unul sau doi care au considerat răspunsul meu drept echivoc; aceștia afirmau că nu trebuie despicat firul în patru, după modelul scolasticilor; în opinia acestora, datoria lor era să acționeze "cu sinceritate", în manieră englezească. Dar majoritatea păreau să admită că acel **distinguo** aplanase disputa.

Dacă vă povestesc această anecdotă familiară este pentru că oferă un exemplu extraordinar de simplu despre metoda pe care vreau să v-o prezint sub numele de **metoda pragmatică**.

Metoda pragmatică este, înainte de toate, o metodă care permite rezolvarea controverselor metafizice care ar putea rămîne altfel interminabile. Lumea este una sau multiplă? Se admite fatalitatea sau libertatea? Există materie sau spirit? Iată cîteva concepții dintre care putem considera una sau alta drept neadevărată; astfel, dezbaterile rămîn mereu deschise. Într-un asemenea caz, metoda pragmatică înseamnă a încerca să interpreteze fiecare concepție în funcție de consecințele sale practice. Iată deci cum se pune problema: dacă o anumită concepție ar fi adevărată, și nu alta, care ar fi diferența ce ar rezulta de aici în mod practic, pentru un om? Dacă nici o

[1] De la verbul latin **distinguo, ere** („a distinge", „a deosebi").

diferență practică nu ar putea fi depistată, se va considera că ambele alternative sînt acceptate în același timp și că orice discuție ulterioară ar fi deșartă. Pentru ca o controversă să fie serioasă, trebuie să se poată indica precis care consecință practică îi este în mod necesar alăturată astfel încît să fie considerată singura adevărată.

O privire aruncată asupra istoriei acestei doctrine vă va lămuri mai eficient asupra a ceea ce este pragmatismul.Acest cuvînt, la fel ca și "practic", provine din cuvîntul grecesc **pragma** care înseamnă acțiune. În 1878, acest cuvînt a fost utilizat pentru prima dată în filosofie de Charles Peirce. În articolul intitulat **Cum să ne clarificăm ideile**[1] , după ce a remarcat că, de fapt, credințele ne sînt reguli pentru acțiune, Peirce spunea că, pentru a dezvolta conținutul unei idei, este suficient să i se determine manifestarea proprie; pentru noi doar aceasta îi constituie semnificația. Faptul palpabil descoperit la rădăcina oricărei distincții, oricît de subtilă, realizate de gîndire, este că nu există doar distincție, fie ea cea mai elaborată și cea mai delicată, care să indice altceva decît diferența posibil remarcabilă în consecințele practice. De asemenea, pentru a obține o claritate perfectă în ideile relative la un obiect, trebuie să luăm în considerare numai efectele de ordin practic pe care le socotim susceptibile de a cuprinde doar impresiile pe care trebuie să le dobîndim, doar reacțiile în fața cărora trebuie să fim pregătiți. Deci, la conceperea acestor efecte, imediate sau îndepărtate, se reduce toată teoria noastră asupra obiectului însuși, în cazul cînd aceasta nu este privată de semnificația pozitivă.

Acesta este principiul pragmatismului în opinia lui Peirce. Timp de douăzeci de ani a trecut cu totul neobservat. Într-un discurs ținut la Universitatea din California, în 1898, l-am scos la iveală aplicîndu-l în special religiei. Părea cadrul propice. Cuvîntul **pragmatism** se răspîndea vizibil. Astăzi paginile revistelor filosofice abundă în utilizarea acestuia. Peste tot se vorbește despre "mișcarea pragmatistă", fie cu respect, fie cu dispreț. Totuși, pragmatismul este rar înțeles. În mod cert, cuvîntul poate desemna un anume număr de tendințe ce n-au avut pînă acum o denumire generică, ajungînd astfel să se impună.

Pentru a înțelege importanța principiului lui Peirce, trebuie să ne acomodăm cu aplicația acestuia la cazuri concrete. Acum cîțiva ani, l-am văzut pe ilustrul chimist din Leipzig, Ostwald, care

---

[1] Apărut în "Popular Science Monthly" în ianuarie 1878 și tradus în franceză în 'Revue Philosophique' în ianuarie 1879, vol. al II-lea.

îl aplica, cum nu se poate mai bine, neutilizînd însă cuvîntul "pragmatism" în conferințele sale asupra filosofiei științelor.

"Toate realitățile ne influențează conduita, mi-a scris; această influență luminează semnificația lor. Am obiceiul de a prezenta în cursurile mele problemele sub următoarea formă: prin ce ar fi lumea diferită dacă ar fi adevărată o alternativă sau alta? Dacă nu pot descoperi nici o diferență, consider că opoziția dintre două idei nu are nici o semnificație". Cu alte cuvinte, semnificația practică a două concepții rivale este aceeași într-un caz similar; or, pentru noi, o idee nu are altă semnificație decît cea practică.

Într-o conferință pe care a publicat-o, Ostwald se explică cu ajutorul exemplului următor. Chimiștii au polemizat timp îndelungat asupra proprietăților anumitor corpuri numite "tautornere". Proprietățile acestora păreau compatibile cu aceste două ipoteze: sau un atom de hidrogen instabil oscilează în interiorul corpurilor, sau fiecare corp este un cumul instabil de două corpuri diferite. Dezbaterea s-a precipitat, fără a aduce însă ceva decisiv. "Discuția nici n-ar fi început, a spus Ostwald, dacă adversarii s-ar fi întrebat care diferență s-ar fi putut produce în cazul unui fapt experimentai determinat, astfel încît doar una din cele două ipoteze să fie exactă. S-ar fi observat astfel că dintr-un fapt oarecare nu poate decurge orice diferență și că disputa ar fi la fel de inutilă ca atunci cînd, în epocile primitive, construind o teorie despre acțiunea pe care maiaua o are la dospit, unii ar fi invocat drept cauză a acestui fenomen un «elf»[1] alții un «spiriduș»[2].

Este uimitor să observi cîte controverse filosofice sînt golite de semnificație din clipa cînd le este căutată o consecință concretă. Nu s-ar putea să avem o diferență **reală** care să nu se **producă** și în altă circumstanță. Nu s-ar putea să avem, în domeniul adevărului abstract, o diferență ce să nu se găsească

---

[1] Personaj din mitologia scandinavă; simbolizează forțele naturale și, în special, fenomenele atmosferice.

[2] **Theorie und Praxis; Zeisch des Oesterreichischen Ingenieur und Architecten - Vereines**, 1905, nr. 4 și 6. Remarc un pragmatism mai radical decît cel al lui Ostwald în discursul profesorului W.S. Franklin. "Cred că cea mai inadecvată idee care se poate forma despre fizică, spune el, presupunînd că un student este capabil să atingă o astfel de idee, este considerarea ei ca **știință a maselor, a moleculelor și a eterului**. Cred că cea mai fecundă idee pe care trebuie să ne-o facem despre fizică, presupunînd chiar și că studentul nu ar putea percepe complet această concepție, este considerarea ei ca **știință a mijloacelor prin care stăpînim și deplasăm lucrurile**". ("Science" 2 ian. 1903) (n.a.)

nici într-un fapt concret, nici în reacția determinată de acel fapt, - diferență care să se impună oricărui lucru, în orice loc, la orice moment, în orice fel. Datoria filosofiei ar trebui să fie descoperirea a ceea ce va fi diferit pentru dumneavoastră și pentru mine, într-un moment precis al vieții noastre, după cum va fi adoptată o anumită ordine a universului!

Nu este absolut nimic nou în pragmatism! Socrate era un adept al pragmatismului și îl punea în aplicare. Aristotel îl practica în mod sistematic. Cu ajutorul lui, Locke, Berkeley și Hume au stabilit adevăruri remarcabile. Shadworth Hodgson subliniază insistent faptul că realitățile sînt pentru noi doar ceea ce credem că sînt. Totuși, acești precursori ai pragmatismului nu l-au utilizat decît parțial, ei nu reprezintă decît preludiul pentru acest principiu. În zilele noastre s-a generalizat, s-a conștientizat misiunea universală căreia îi este predestinat și a început să aspire la un destin cuceritor. Am încredere în acest destin și sper că voi putea, în cele din urmă, să vă fac să-mi împărtășiți convingerea.

Atitudinea pe care o reprezintă pragmatismul este de mult timp cunoscută, căci este atitudinea empiriștilor; dar, mi se pare, o reprezintă sub o formă mult mai radicală ce ridică mai puține probleme decît formele utilizate pînă în prezent de empirism.

Pragmatismul întoarce spatele, o dată pentru totdeauna, la mulțimea de habitudini inveterate filosofilor de profesie. Se detașează de abstracție, de tot ceea ce face gîndirea neadecvată - soluții verbale, raționamente **aprioric** greșite, sisteme închise -, de tot ceea ce este un așa-zis absolut sau are o origine falsă, pentru a se îndrepta spre gîndirea concretă și adecvată, spre fapte, spre acțiunea eficace. Pragmatismul se distinge și de trăsăturile care determină empirismul curent, precum și de temperamentul raționalist. Aerul de superioritate, natura cu toate posibilitățile pe care le găzduiește, toate acestea semnifică pragmatismul care reacționează împotriva dogmei, împotriva teoriilor artificiale, împotriva falsului ce pare a avea un caracter teleologic, pe care credem că-l observăm în adevăr.

Trebuie să remarcăm, în același timp, că pragmatismul nu îngăduie nici o soluție particulară. Nu este decît o **metoda**. Dar triumful universal înregistrat de această metodă îl reprezintă schimbarea considerabilă în modalitatea în care se manifestă **temperamentul** în cadrul filosofiei. La fel cum obervăm dispărînd tipul curteanului în republică și tipul preotului ultramonden într-o țară protestantă, la fel vom vedea disipîndu-se tipul profesorilor ultraraționaliști. Între știință și metafizică se va realiza o legătură apreciabilă; de fapt, acestea vor lucra chiar mînă în mînă.

De obicei, metafizica a practicat o metodă rudimentară în cercetările sale. Știți că magia, acest fruct interzis, a fost dintotdeauna rîvnită de oameni. De asemenea, cunoașteți locul pe care l-au deținut mereu **cuvintele** în magie. Cunoscînd numele unui spirit, al unui geniu, al unui demon sau al oricărei puteri oculte, îl veți controla după bunul plac, cu ajutorul formulei de incantație căreia îi este supusă această putere. Nu există nici un spirit al cărui nume să nu fie cunoscut de Solomon și care, prin acest nume, să nu-i fie sclav. În mod similar, lumea a apărut mereu ca o enigmă a cărei cheie trebuia să fie descoperită sub un cuvînt, un nume, care făcea lumină sau oferea toată puterea dorită. Acest cuvînt desemnează **principiul** lumii; a-l poseda înseamnă, într-un anume fel, a poseda lumea însăși. "Dumnezeu", "Materia", "Rațiunea", "Absolutul", "Energia" sînt cuvinte semnificînd tot atîtea soluții. Ajunși în posesia acestor nume, vă puteți odihni, căci ați atins culmea cercetării noastre metafizice.

Dar dacă ați urma, dimpotrivă, metoda pragmatică? Este imposibil atunci să interpretați vreunul din aceste cuvinte ca final al cercetărilor voastre. Trebuie să evidențiați valoarea în bani gheață a fiecărui cuvînt; trebuie să-i atribuiți o funcție în cîmpul experienței voastre. Astfel, îl considerăm mai mult decît o soluție, un program pentru o nouă obligație de îndeplinit; și, mai mult chiar, îl considerăm o reliefare a diferitelor moduri în care este posibil **să se manifeste** realitățile existente.

Deci, prin pragmatism, **o teorie devine un instrument de cercetare, în locul unui răspuns la o enigmă sau al unei încetări a oricărei căutări**. Ea ne folosește nu pentru a ne odihni, ci pentru a înainta și ne permite la timpul oportun, refacerea lumii. Toate teoriile noastre erau stereotipe; pragmatismul le oferă suplețea ce nu au avut-o vreodată și le pune în mișcare. Deoarece nu are nimic nou în sine, se armonizează cu un număr mare de tendințe vechi ale filosofiei. Spre exemplu, este în acord cu nominalismul prin permanentul apel la faptele particulare; cu utilitarismul prin importanța conferită laturei practice a întrebărilor; cu pozitivismul, prin disprețul față de soluțiile verbale, problemele fără semnificație și abstracțiile metafizice[1].

În paralel cu numeroasele afirmații față de tendințele **anti-intelectualiste**, pragmatismul se îndreaptă înarmat, ca într-o luptă, împotriva pretențiilor și metodei raționalismului. Dar, cel puțin pentru început, repet că nu aderă la nici o soluție particulară. Nu are dogme, iar întreaga sa doctrină se reduce, în

[1] Cf. "Appendice"

primul rînd, la metoda sa. Cum a afirmat foarte inspirat tînărul pragmatist italian Papini, pragmatismul ocupă în mijlocul teoriilor noastre poziția unui coridor, într-un hotel. Numeroase camere dau în coridor. În prima întîlnim un om elaborînd un tratat despre ateism; în cea de alături, o persoană rugîndu-se în genunchi pentru a dobîndi credință și curaj; în a treia, un chimist; în următoarea, un filosof redactîndu-și sistemul de metafizică idealistă; în același timp, în a cincea cameră, un individ încearcă să demonstreze imposibilitatea metafizicii. Totuși, fiecare din acești oameni folosesc coridorul; toți trebuie să-l utilizeze pentru a reintra în cameră, apoi pentru a ieși.

Pentru moment, metoda pragmatică rezidă într-o atitudine, o orientare, în ciuda oricărei teorii particulare. Și **această orientare, această atitudine, constă în întoarcerea privirilor noastre de la tot ce reprezintă lucru prim, principiu prim, categorie, necesitate presupusă, spre lucrurile ultime, spre rezultate, consecințe, fapte.**

Iată-ne informați asupra metodei pragmatice. Nu mai am nimic să vă mai spun. Și probabil veți spune vă nu v-am explicat-o pe cît v-am lăudat-o. Dar nu voi recurge la explicații lărgite, pentru că vă voi arăta-o în funcțiune, la rezolvarea cîtorva probleme ce vă sînt familiare.[1]

Pentru a vă îmbogăți ideea despre pragmatism, trebuie să constat că sensul acestui cuvînt s-a lărgit, deoarece desemnează și o anume **teorie a adevărului**. Îi voi consacra o întreagă „Lecție"[2] , după ce vom fi înțeles informațiile necesare. Prin urmare, mă mulțumesc, pentru moment, cu un rezumat. Dar ceea ce este expus pe scurt este dificil de înțeles. Deci, vă solicit o dublare a atenției: sper că voi clarifica pe parcurs ceea ce va rămîne obscur.

Una dintre ramurile filosofiei, cultivată cu cel mai mare succes în zilele noastre, este logica inductivă, studiu al condițiilor în care au evoluat științele. Printre logicieni, se formează o rară unanimitate în legătură cu semnificația legilor naturii și a elementelor reale pe care le evidențiază faptele, atunci cînd se pune problema acestor legi și elemente formulate de matematicieni, fizicieni și chimiști. În epoca în care au fost descoperite primele uniformități matematice, logice și naturale, - primele **legi**, - am fost atît de seduși de claritatea, frumusețea și simplificarea astfel obținute, încît am crezut că am descifrat cartea veche a scopurilor eterne ale Atotputernicului! Tunetul gîndirii sale, asemenea gîndirii umane, s-a făcut auzit prin lovituri

[1] Vezi "Lecția a treia".
[2] Vezi "Lecția a patra" și "Appendicele"

de silogism, întețind zgomotul! Credeam că și Atotputernicul gîndește utilizînd figurile conice, pătratele, rădăcinile, rațiunea directă și inversă; avea și el geometria sa proprie, aceeași ca geometria lui Euclid! El impunea planetelor legile lui Kepler; a pus viteza în proporție directă cu timpul pentru căderea corpurilor; a stabilit legea sinusului ce controlează refracția luminii; a constituit clasele, ordinele, familiile și genurile pentru plante și animale, hotărînd distanța care trebuie să le despartă; în sfîrșit, a conceput toate arhetipurile lucrurilor, cu toate variațiile lor prestabilite; iar atunci cînd reușim să întîlnim una din aceste minunate instituiri divine, cunoaștem literalmente și în intențiile sale proprii, ca să spunem așa, gîndirea lui Dumnezeu!

Dar dezvoltarea științelor a promovat și alimentat ideea conform căreia majoritatea legilor, dacă nu chiar toate, sînt doar aproximări. De altfel, aceste legi s-au înmulțit într-atît, încît numărul lor este incalculabil. Și apoi, în toate ramurile științei există atîtea formule contradictorii, încît cercetătorii au ajuns la concluzia că nici o teorie nu este reproducerea absolută a realității și că fiecare este utilă dintr-un anumit punct de vedere. Marele lor avantaj este faptul că rezumă faptele deja cunoscute și conduc spre cunoașterea altora. Ele nu sînt decît un limbaj inventat de om, o stenografie conceptuală, cum s-a mai spus, un sistem de semne prescurtate prin care să simbolizăm observațiile asupra naturii; or, toată lumea știe că limbile admit o mare libertate de expresie și închid numeroase dialecte.

Iată cum a fost înlocuită necesitatea divină, în logica științifică, prin arbitrariul din gîndirea umană.

Este suficient să-i amintesc pe Sigwart, Mach, Ostwald, Pearson, Milhand, Poincaré, Duhem, Ruyssen pentru a înțelege cu ușurință tendința despre care tocmai v-am vorbit; veți adăuga la această listă alte nume cunoscute.

În fruntea acestui curent apărut în logica științifică sînt Schiller și Dewey, cu a lor teorie pragmatică asupra adevărului și a semnificației care își aparține pretutindeni. Aceștia explică faptul că mereu, în ideile noastre, în credințele noastre, cuvîntul "Adevăr" semnifică același lucru ca și în știință. Și ceea ce trebuie să înțelegem prin acest cuvînt este, spun ei, că **ideile noastre ce, de altfel, fac parte din experiența noastră și nu sînt nimic în afară ei, devin adevărate în măsura în care ne ajută să intrăm în relație, într-un mod satisfăcător, cu alte părți ale experienței noastre și să le simplificăm**, ne ajută să ne mișcăm în orice sens între concepte cît mai utile posibil, în loc să urmăm interminabila succesiune de fenomene particulare. Dacă o idee va putea să ne folosească pe postură de animal de tracțiune; dacă, de-a lungul experienței noastre, ne va purta din

oricare punct spre oricare altul; dacă va fi stabilită, cu ajutorul ei, o legătură mulțumitoare între lucruri; în fine, dacă va funcționa astfel încît să ne ofere o siguranță perfectă, simplificîndu-ne munca și micșorîndu-ne efortul, de-abia atunci, și numai atunci, această idee va fi adevărată, dar numai din acest punct de vedere și nu din altul, fiind de un adevăr "instrumental", adevărată doar cu titlul de **instrument**.

Această este teoria adevărului "instrumental", sau al adevărului ce constă, pentru ideile noastre, în aptitudiea lor de a furniza o **muncă** anume, teorie predată cu atît de mult succes la Chicago[1] și apoi propagată cu răsunet la Oxford[2] .

Ajungînd la această concepție generală despre adevăr, Dewey și Schiller, precum și partizanii lor, au urmat exemplul geologilor, biologilor și filologilor. Pentru consolidarea acestor științe, acțiunea decisivă a fost cea de a recurge la un fenomen simplu, observabil de-a lungul procesului său, cum ar fi denudația datorată temperaturii, variațiile suferite de tipul arheologic sau schimbarea de dialect prin adoptarea unor termeni și a unei pronunții noi; urmează apoi generalizarea, extinderea la toate timpurile și extragerea consecințelor bogate prin calcularea bilanțului de efecte create de-a lungul anilor.

Fenomenul observabil pe care Schiller și Dewey l-au ales, în mod special, pentru o astfel de generalizare este cazul binecunoscut al **schimbării de opinie** la un individ. Lucrurile se întîmplă mereu la fel. Individul posedă deja un ansamblu de opinii atunci cînd intervine o experiență nouă ce le pune la îndoială. Cineva le contrazice, spre exemplu; sau chiar el însuși își dă seama, într-un moment de reflecție, că ele se contrazic; sau aude vorbindu-se de lucruri cu care sint incompatibile; sau au dorințe noi pe care nu le mai pot satisface. De aici decurge o nemulțumire nemaicunoscută vreodată de spiritul său. Pentru a depăși impasul, își modifică opiniile anterioare. Totuși le sacrifică cel mai puțin posibil, căci sîntem extrem de conservatori cînd vine vorba despre credințe! Prin urmare, încearcă să-și schimbe o anumită opinie, apoi alta - rezistența lor fiind foarte variabilă -, pînă în clipa cind o idee nouă se poate grefa pe cele vechi, cu cel mai mic deranj pentru acestea; această idee formează un fericit și comod liant între experiența actuală și experiența trecută, continuîndu-se, așadar, una prin cealaltă.

Iată, deci, o nouă idee considerată adevărată, de acum încolo, in locul alteia. Aceasta permite menținerea, cu un minim de schimbări, a celor care i-au premers, căci nu exercită vreo

---

[1] De Dewey
[2] De Schiller

constrîngere asupra acestora decît pentru a le determina să accepte un fapt nou, prezentîndu-l sub formele neprevăzute pe care le facilitează circumstanțele. O explicație **exagerată,** violentînd toate ideile noastre anterioare, nu va apărea nicicînd în ochii noștri ca o interpretare adevărată a unui fapt pînă atunci ignorat, vom răscoli de jur împrejur pămîntul pînă vom găsi altceva mai puțin extravagant!

Așadar, cele mai violente revoluții ce se împlinesc în credințele unui om lasă neschimbată, în majoritatea aspectelor, ordinea lucrurilor anterior stabilită în el. Timpul și spațiul, relația universală de cauză și efect, natura și istoria, precum și propria sa biografie, toate acestea rămîn intacte. Un adevăr nou este mereu o concepție care conciliază totul și aplanează tranzițiile. Ea veghează unirea dintre o opinie veche și un fapt nou, astfel încît să facă posibilă, cu un minim de efort, un maxim de continuitate. Considerăm adevărată o teorie doar în măsura în care reușește să rezolve problema de cantitate maximă și de cantitate minimă. Dar nu reușește niciodată decît aproximativ. Spunem că o astfel de teorie oferă o soluție **mai** satisfăcătoare decît altă teorie. Pentru cine este mai satisfăcătoare? Pentru noi, cei care o afirmam; satisfacția este variată pentru persoane diferite. Aici, deci, într-o anumită măsură, nu este nimic "plastic", căci nu e vorba decît de asimilație.

Acum trebuie să analizăm atent rolul jucat de adevărurile anterior posedate, fără a ține cont, în mare parte, de nedreptele reproșuri aduse împotriva pragmatismului. Influența acestor adevăruri este absolut dominantă. Cel mai important principiu este de a le rămîne fideli; și, în majoritatea cazurilor, este singurul principiu observabil. De fapt, cum ne descurcăm, aproape intotdeauna, cu fenomene atît de noi, ce declanșează o întreagă reorganizare a condițiilor noastre? Pur și simplu le păstrăm pentru neaveniți sau îi insultăm pe cei care vorbesc în favoarea acestora!

Sînt necesare exemplele pentru formarea și dezvoltarea unui adevăr? Avem o multitudine de opțiuni.

Cel mai simplu caz în materie de adevăr nou este atunci cînd vorbim despre o specie nouă de fapte sau despre fapte izolate ce, în ciuda noutății lor, reintră în vechile cadre; atunci se realizează o adiție care nu alterează deloc credințele vechi, reprezentînd, deci, o adiție numerică. Zilele trec una după alta, iar contribuțiile uneia se adaugă la cele ale altei zile: nimic mai mult. Contribuțiile noi nu sînt adevăruri prin ele însele, ci semnifică ceea ce se **întîmplă**, ceea ce **este**. Adevărul este **ceea ce spunem despre** fapte și, cînd spunem că faptele s-au întîmplat, atunci nevoia noastră de adevăr este satisfăcută prin

această formulă simplă care se adaugă celor precedente.

Se întîmplă însă deseori să fim obligați la o reorganizare datorită circumstanțelor zilnice. Dacă, în calitatea mea de profesor, voi începe să scot țipete asurzitoare, să mă comport asemenea unui nebun furios, mulți dintre ascultătorii mei își vor revizui ideile asupra valorii probabile a filosofiei mele! Nu de mult, radiul s-a numărat printre contribuțiile zilelor noastre. Pentru un moment, părea să contrazică ideile despre ordinea generală a lucrurilor. De fapt,am identificat această ordine cu ceea ce numim conservarea energiei. Dacă observăm că radiul produce o interminabilă căldură, putem crede că este o violare a acestui principiu. Ce putem gîndi? Pentru ca principiul conservării să fi fost păstrat, trebuia ca radiațiile acestui corp să nu fie decît o energie "potențială", nebănuită, ce s-a disipat, energie deja existentă în interiorul atomilor alcătuitori. S-a ajuns la această concluzie prin descoperirea **heliului**, produs al acestor radiații. De aceea teoria lui Ramsay este considerată adevărată, deoarece, îmbogățindu-ne ideile de altădată despre energie, determină cea mai mică schimbare posibilă a conținutului lor.

Sînt suficiente aceste exemple. Ele demonstrează că o opinie nouă este luată în considerare alături de opiniile "adevărate", doar în măsura în care îi satisface individului necesitatea de a asimila credințelor ce le posedă noutatea prezentă în experiența sa. În același timp în care ia în stăpînire un fapt nou, opinia nouă trebuie să se sprijine pe adevărurile vechi. Repet că individul este cel care hotărăște măsura în care ea reușește să îndeplinească acest lucru.

Un adevăr vechi se lărgește printr-un adevăr nou adăugat din motive subiective. O dată intrați în mișcare, ne supunem acestor motive. Cea mai adevărată dintre ideile noastre noi va fi cea care împlinește în cel mai fericit mod îndatorirea de a satisface necesitatea dublă despre care am vorbit. Doar funcționînd într-un anume fel ea devine adevărată, se impune ca adevărată; prin propriul său efort se grefează și se încorporează printre adevărurile deja organizate într-un corp unic, iar acest organism se dezvoltă astfel, aproape ca un arbore, crescînd datorită activității unui strat nou de cambium.

După această constatare, Dewey și Schiller vor să o generalizeze, aplicînd-o adevărurilor anterior posedate. La început și acestea au fost "plastice", nereprezentînd altceva decît un efort de asimilație. Ele au fost considerate adevărate din motive exclusiv omenești, subiective. Și au folosit pentru împăcarea adevărurilor mult mai vechi cu observațiile mai noi. Nicăieri nu vom întîlni un adevăr pur obiectiv, un adevăr ce să se

fi stabilit fără a interveni pentru realizarea mariajului dintre o experiență nouă cu anumite elemente ale experienței anterioare. Ce inseamnă cuvîntul **adevăr**? El desemnează pentru o idee doar faptul de a împlini acest fel de funcție matrimonială. Și, prin urmare, a ști de ce anumite lucruri **sînt** adevărate echivalează cu a cunoaște motivele pentru care le **considerăm** adevărate!

Astfel, omul, asemenea unei cozi de șarpe, a lăsat peste tot urme ale trecerii sale. Un adevăr independent sau absolut; un adevăr pe care nu trebuie decît să-l **descoperim**; un adevăr ce incetează să fie maleabil, conform necesităților omului; în fine, un adevăr ce nu admite nici un retuș; un astfel de adevăr există cu siguramță în mod excesiv sau cel puțin este considerat ca existînd în mod supraabundent, de către filosofii cu temperament de raționaliști. Dar atunci acest adevăr este doar inima noastră a arborelui viu, astfel incît existența lui nu are decît scopul de a ne demonstra că este și pentru adevăr o paleontologie; în egală măsură i se poate aplica legea "prescripției", cum spun juriștii, sau poate, asemenea unui veteran după ani de îndatoriri, să-și piardă supletea, să aibă în ochii noștri chipul unui lucru pietrificat doar din cauza vechimii! Dimpotrivă, în zilele noastre se observă că cele mai vechi adevăruri rămîn invariabil plastice, fapt evidențial prin transformarea noțiunilor din logică și din matematică, ce par să cucerească și fizica în prezent. Reinterpretăm formulele vechi, întrevăzînd în ele aplicații speciale ale unor principii mult mai vaste, deși strămoșii noștri nu au prevăzut niciodată posibilitatea ca aceste principii să ia o atare formă ca acum și să fie formulate așa cum le formulăm!

Schiller persistă în folosirea denumirii de **umanism** pentru această teorie a adevărului; se pare însă că mai frecvent i se dă numele de **pragmatism**, și astfel voi continua să o desemnez și eu.

Pe scurt, pragmatismul nu este doar o **metodă**, - deși, la început, atît este, ci și o **teorie genetică a adevărului** considerat în sensul său real. Acestea sînt cele două aspecte de care ne vom ocupa.

Trebuie completat ceea ce v-am spus despre teoria adevărului. Luînd în considerare "bunul simț", voi încerca mai tîrziu[1] să arăt ce înțeleg prin adevărurile transformate de bătrînețe în lucruri pietrificate. Într-o altă "Lecție"[2] , mă voi ocupa de faptul conform căruia ideile noastre devin adevărate pe măsură ce îndeplinesc cu succes funcția de linii de legătură. O

---

[1] Vezi "Lecția a cincea".
[2] Vezi "Lecția a șasea".

altă „Lecție"[1] va fi consacrată observării dificultății de a distinge, în dezvoltarea adevărului, factorul subiectiv de factorul obiectiv. Se poate să nu mă urmați pînă la final; se poate să nu fiți total de acord cu mine. Dar nu mă îndoiesc că veți fi corecți în aprecierea seriozității din eforturile mele.

Aflați, prin urmare, că glumele și criticile răuvoitoare s-au revărsat, dese ca grindina, asupra teoriilor lui Schiller și Dewey. Raționalismul s-a ridicat împotriva lor! În cîteva cercuri foarte influente, în special Dewey a fost văzut comportîndu-se ca un școlar obraznic ce merită o bătaie. Nu aș pomeni despre aceasta dacă nu ar fi o lumină foarte puternică, ce evidențiază temperamentul raționalist căruia i-am opus temperamentul pragmatist. Pragmatismul se simte incomod departe de fapte, în timp ce raționalismul se simte bine doar în prezența abstracțiunilor. Dacă un pragmatist vorbește despre **adevăruri** la plural, dacă le numește utile și satisfăcătoare, dacă amintește succesul cu care ele "funcționează", pentru un spirit aparținînd tipului raționalist, un astfel de limbaj creează impresia folosirii întîmplătoare a unui fel de articol, în legătură cu adevărul, a unei caricaturi grosiere sau a unei evoluții șchioape. Pentru el, asemenea adevăruri nu sînt adevărul real. Sînt doar simple pietre de încercare, dominate de subiectivitate. Adevărul obiectiv se distinge de ele prin faptul că nu posedă nimic util, ci este rafinat, îndepărtat și semeț, sublim și maiestos. În mod necesar are acordul absolut al gîndurilor noastre, o realitate nu mai puțin absolută. El este, dincolo de orice necesitate, ceea ce **trebuie** să gîndim necondiționat. Supuse condițiilor, operațiile care, **în fapt**, reprezintă gîndirea noastră, nu au nici o legătură cu adevărul și nu privesc decît psihologia. În aceste circumstanțe, moarte psihologiei și trăiască logica!

Observați contrastul perfect dintre aceste două spirite! Pragmatistul se atașează strîns de fapte, de realitatea concretă; studiază atent adevărul, după cazuri particulare pe care le generalizează apoi. Pentru el, adevărul devine un nume generic, rezumînd **ideile diferite, dar cu o valoare practică definită, care sînt în experiență**. Pentru raționalist, adevărul rămîne o pură abstracție; este suficient să îi pronunțăm numele pentru a ne închina în fața lui! În timp ce pragmatistul vrea să demonstreze detaliat anume **de ce** trebuie să îi purtăm respect adevărului, raționalistul nu știe nici măcar să recunoască datele concrete din care provine abstracțiunea sa! El ne acuză că **negăm** adevărul, dar noi nu facem decît să cercetăm motivele ce determină atașamentul permanent față de acesta. Concretul îl

---

[1] Vezi Lecția a șaptea

face să tremure pe acel iubitor de abstractizări perfecte ale chintesenței; dintre toate lucrurile, egale, de altfel, el alege ceva incolor și spectral! Dacă i se oferă două universuri, el va prefera mereu schița searbădă, în fața crîngului fermecător din realitate, deși acest univers este mai pur, mai limpede, mai nobil!

De-a lungul acestor "Lecții", pragmatismul ni se va recomanda, încetul cu încetul, prin caracterul său concret, prin grija cu care menține contactul cu faptele! Îi veți putea aprecia originalitatea! El urmează exemplul surorilor sale, științele, care interpretează necunoscutul prin cunoscut! El alătură, în mod armonios, vechiul și noul. Asumîndu-și noțiunea absolut vidă a unei corelații pur statice, a unei "imuabile" corespondențe între gîndirea noastră și realitate, asumîndu-și așadar această idee al cărei conținut va trebui să îl dezlegăm[1] , el o transformă într-un schimb activ pe care oricine îl poate urmări în detaliu și îl poate înțelege, într-un schimb fecund produs între gîndurile noastre particulare și această lume vastă, obiect experimental pentru alte ființe, această lume unde gîndurile noastre proprii își joacă rolul din ce în ce mai eficient! Pentru moment mă mulțumesc cu atît, reluînd mai tîrziu demonstrația necesară. Acum trebuie să completez explicațiile deja prezentate în prima "Lecție", unde urmau să stabilească dacă este posibil ca pragmatismul să realizeze un acord fericit între concepțiile empiriste și aspirațiile religioase ale umanității.

Oamenii care, temperamental, au un cult pasionat pentru fapte sînt îndepărtați de idealismul la modă astăzi, căruia faptele îi inspiră atît de puțină simpatie. O astfel de filosofie este mult prea intelectualistă pentru ei. În trecut, teismul era destul de deplasat, prin prezența monarhului sublim, în persoana lui Dumnezeu, alcătuit dintr-o multitudine de atribute neinteligibile sau absurde. Totuși, deși și-a menținut argumentul bazat pe ordinea ce domnește în natură, a rămas destul de puțin în contact cu realitățile concrete. Dar de cînd darwinismul a înlăturat ideea despre spiritul "oamenilor de știință", teismul și-a pierdut cel mai bun punct de sprijin; în zilele noastre, ceea ce i se oferă cu încredere imaginației contemporanilor în materie de divinitate (și este chiar prea mult!) e un fel de divinitate imanentă, concepută după model panteist, acționînd **în interiorul** lucrurilor, mai degrabă decît din înalt. Și dacă bătrînul teism dualist mai numără apărătorii remarcabili, cei care își doresc o religie filosofică se întorc acum cu mai multă speranță spre panteismul idealist.

---

[1] Vezi "Lecția a șasea"

Totuși, așa cum am arătat în prima "Lecție", panteismul care poartă această "etichetă" reprezintă o asimilare nepotrivită a spiritului empirist. Este "eticheta" absolutismului, a filosofiei pline de dispreț față de fapte și fondate pe logica pură. Nu există nici un raport cu conceptul. Afirmînd că Gîndirea Absolută, ce îl înlocuiește, în această filosofie, pe Dumnezeu, este, în mod rațional, presupusă de oricare particularitate existentă în fapte, demonstrează o indiferență supremă față de particularitățile însele și de ceea ce sînt ele realmente. Nu contează ce reprezintă ele, căci Absolutul este mereu aici în ipostază de tată! El se aseamănă leului bolnav din fabula lui Esop; se observă urma pașilor mergînd spre peștera sa, dar nu o urmă ce se îndepărtează! Absolutul nu ne permite să recoborîm în lumea lucrurilor particulare; ideea formată despre natura lui nu vă permite să deduceți consecințe de detaliu care v-ar interesa viața. Bineînțeles, vă asigură că în **El** și în gîndirea sa eternă totul este bine; dar vă abandonează gîndurilor voastre temporale, în această lume finită, pentru a vă pregăti mîntuirea!

Mă feresc să neg grandoarea unei astfel de concepții și consolațiile religioase pe care le poate oferi unei clase de spirite respectabile. Abandonînd însă un punct de vedere uman, nimeni nu ar putea pretinde că este fără defect, că nu este prea departe de noi și prea abstractă. Ea este un produs a ceea ce-mi este permis să numesc temperament raționalist. Acesta disprețuiește satisfacțiile reclamate de empiriști; înlocuiește printr-o schiță palidă, bogăția lumii reale. El este elegant și nobil în sensul rău al cuvîntului, căci posedă o noblețe ce constă în incapacitatea de a îndeplini cele mai umile funcții! În această lume reală, lume a sudorii și a mizeriei, mi se pare că ar trebui evidențiată falsitatea unui sistem ce reprezintă lucrurile atît de "nobil"; o astfel de înțelegere a "nobleții" aduce cu sine descalificarea filosofică. Îi este permis Prințului întunericului să fie un gentilom, căci așa se și spune; dar Dumnezeul cerului și al pămîntului, oricare i-ar fi natura, nu poate nicidecum fi un gentilom! Noi avem nevoie să se comporte ca un valet în fața dezordinei din acțiunile omenești, deși nu luăm în considerare demnitatea sa din empireu!

Pragmatismul, în pofida atașamentului pentru fapte, nu manifestă deloc tendința materialistă de care suferă empirismul curent. De altfel, nu se opune în vreun fel la ceea ce se realizează prin abstracțiuni, cu condiția ca ele să permită mișcarea printre realitățile particulare și să ne dirijeze efectiv undeva. Fiind interesat doar de concluziile pe care gîndirea și experiența noastră le-au elaborat în comun, nu manifestă nici o poziție *a priori* împotriva teologiei. **Dacă se constată că ideile**

teologice au valoare pentru viața concretă, ele vor fi considerate adevărate de pragmatism, în sensul că sînt utile într-o anumită măsură; pentru pragmatism, valoarea pe care o au dincolo de această măsură va depinde de raporturile lor cu alte adevăruri ce trebuie, de asemeni, să se manifeste ca atare.

Trebuie lămurite afirmațiile recente despre Absolutul idealismului transcendental. La început, am evidențiat maiestuozitatea acestui Absolut, spunînd că oferă consolări religioase anumitor spirite; dar, mai apoi, l-am acuzat de sterilitate și îndepărtare de real. Totuși, în măsura în care oferă un astfel de sprijin, Absolutul nu este o idee sterilă; în această măsură, îndeplinește o funcție concretă și doar această măsură este etalonul valorii sale. Ca un bun pragmatist, trebuie să consider, deci, Absolutul "adevărat într-o anumită măsură", așa cum o fac, de altfel, acum.

Dar ce înseamnă **adevărat într-o anumită măsură?** Pentru a răspunde la această întrebare, este suficientă metoda pragmatică. Ce vor să spună cei ce cred în absolut atunci cînd afirmă că găsesc un sprijin în credința lor? Iată ce vor să spună. Deoarece răul, realizat în lumea finită este deja "total anulat" în Absolut, ne e permis, atunci cînd vrem, să considerăm că realitatea temporală ar fi realitatea eternă în putere, să fim siguri că putem avea încredere în rezultatele obținute din aceasta și, fără vreun păcat, să punem capăt temerilor noastre, - să ne eliberăm de zbuciumul acestei responsabilități finite.

Pe scurt, conform părerii lor, avem, din cînd în cînd, dreptul moral de a ne acorda o pauză, de a lăsa lumea să-și vadă de cursul său, deoarece avem sentimentul că destinul ei nu ne privește deloc, căci se află în mîini mai sigure decît ale noastre.

Universul, asemenea unui sistem unde membrii săi pot, pe alocuri, să-și tempereze angoasele (căci și nepăsarea este la fel de justificată pentru om) și unde vacanțele morale nu au nimic contradictoriu față de ordinea lucrurilor, este, dacă nu mă înșel, cel puțin în parte "Absolutul" "după cum îl cunoaștem"; acesta este pentru experiențele noastre particulare caracterul distinctiv atașat adevărului din ideea ce îl reprezintă; aceasta este, pentru noi, valoarea pozitivă rezultată din interpretarea pragmatică. Profanii în filosofie se opresc aici atunci cînd sînt partizani ai idealismului absolut și încearcă să ofere mai multă rigoare conceptelor lor. Ei pot extrage din Absolut acest aspect deloc de disprețuit. Exprimați-vă în fața lor neîncrederea voastră în Absolut și îi veți răni; de altminteri, ei nu țin seama de obiecțiunile voastre fiindcă nu vizează în credința lor decît perspective pe care ei nu le pot analiza.

Dacă doar aceasta ar fi semnificația Absolutului, cine i-ar putea contesta adevărul? Respingerea lui ar echivala cu dorința ca omul să nu-și acorde niciodată un răgaz, cu susținerea ideii că vacanțele lui nu se integrează în ordinea lucrurilor!

Sînt conștient că trebuie să vi se pară mai mult decît ciudată afirmația că o idee este "adevărată" doar dacă reprezintă un interes vital pentru noi. Dacă este **bună** în măsura în care ne este profitabilă, o veți admite de bunăvoie. Dacă,de fapt, ceea ce realizăm datorită ei este bun și dacă posedînd-o, devenim mai buni, nu vă veți îndoi că sub acest nume și numai în această măsură ea însăși este bună. Dar, îmi veți spune, nu este tot un abuz să folosim cuvîntul "adevăr" ca și cum am invoca un motiv pentru a-l considera "adevărat"?

În punctul în care am ajuns, îmi este încă imposibil să elimin complet dificultatea. Se ajunge aici la ceea ce constituie, în doctrina lui Schiller și a lui Dewey, dar și în a mea, sectorul central, și nu voi putea să îl expun decît în a șasea "Lecție". Tot ce vă pot spune, pentru moment, este că adevărul se integrează în bine sau că adevărul este un bine de un anume tip și nu o categorie dincolo de bine cum se considera de obicei. Acestea nu sînt două idei doar coroborate. **Cuvîntul "adevărat" desemnează tot ceea ce este bun sub forma unei credințe și, în plus, bun pentru rațiuni definite, susceptibile de a fi specificate**. Dacă veți admite că în ideile adevărate nu există **nimic** bun pentru viață, că posesia acestor idei este un dezavantaj pozitiv și că ideile false sînt singurele profitabile, atunci veți fi obligați să acceptați că acțiunea adevărului, conceput ca lucru divin și prețios și că noțiunea de căutare obligatorie a acestuia n-ar fi putut să se dezvolte sau să devină o dogmă. Într-o lume astfel organizată, datoria noastră ar fi, mai degrabă, **să fugim** de adevăr. Dimpotrivă, în lumea în care sîntem, deși există anumite alimente nu foarte plăcute la gust, ci bune pentru dantură, stomac sau țesuturi, deși există anumite idei puțin plăcute gîndirii sau plăcute în măsura în care servesc ca sprijin altor idei, întîlnim idei ce reprezintă un ajutor prețios în zbuciumul vieții practice. Dacă există o viață mai demnă de trăit decît alta și dacă există o idee care, obținînd adeziunea noastră, ne poate ajuta să trăim această viață, atunci **ne va fi** într-adevăr **mai bine** să credem în această idee doar dacă nu va fi în opoziție cu alte interese vitale, **de o importanță superioară**. O definiție cît mai potrivită a adevărului ar fi: "ceea ce poate fi pentru noi cel mai bine de crezut" Este o afirmație apropiată de următoarea: "ceea ce **trebuie să** credem". Dar, în a doua definiție nu se va observa nimic ieșit din comun. Vom avea vreodată îndatorirea de a nu crede ceea ce este **pentru noi** cel **mai bine**

de crezut? Și putem menține permanent distanța dintre noțiunea despre ceea ce este pentru noi cel mai bine și noțiunea despre ceea ce este adevărat pentru noi?

Nu! răspunde pragmatismul; și eu răspund la fel. Probabil că și voi, dacă rămîneți în domeniul abstractului, dar nu fără a bănui că, dacă, în mod practic, am crede în tot ce ne este avantajos în existența noastră individuală, atunci am întîlni tot felul de fantezii relative la afacerile acestei lumi, tot felul de superstiții relative la un dincolo. Dubiile noastre sînt sigur justificate aici, căci este evident că trecerea de la abstract la concret evidențiază ceva ce complică situația.

Ceea ce este pentru noi cel mai bine de crezut este adevărat pentru noi, dar trebuie să mai adaug: **numai dacă credința noastră nu este în dezacord cu orice alt avantaj vital**. Or, în viața reală, ce credință particulară este expusă contrazicerii intereselor vitale?, ce interese, dacă nu cele de care sîntem asigurați prin **alte credințe**, cînd acestea sînt ireconciliabile cu prima noastră convingere? Cu alte cuvinte, se poate întîmpla ca una dintre credințele noastre adevărate să întîlnească în celelalte cei mai aprigi dușmani. Dintotdeauna a existat în adevărurile noastre un ireductibil instinct de conservare, ce le conduce spre distrugerea a tot ce le contrazice.

Încrederea mea în Absolut, fundamentată pe binele pe care mi-l aduce, trebuie să accepte provocarea propusă de toate celelalte credințe ale mele. Să admitem că această încredere poate fi adevărată, oferindu-mi avantajul vacanțelor morale. Totuși, în felul în care o concep (vă spun acestea confidențial, nu în numele meu propriu), ea se dirijează spre alte adevăruri în care cred, adevăruri de a căror avantaje nu mă pot lipsi! De fapt, ea este asociată unei logici ce îmi este adversară; observ că mă respinge, mă abandonează într-un labirint de paradoxuri metafizice cu care nu m-aș putea acomoda. Dar am deja destule probleme în viață, fără a mai adăuga povara de a purta în mine conflictele intelectuale! Prin urmare, renunț liniștit la Absolut; îmi **iau** pur și simplu, vacanțe morale sau, în calitate de filosof de profesie, încerc să le justific apelînd la oricare alt principiu!

Există o modalitate de a suprima dezacordul dintre ideea de Absolut și celelalte credințe adevărate; ar trebui reținut un singur lucru, anume valoarea posedată prin faptul de a-mi acorda vacanțe! Dar nu este ușor să restrîngem o ipoteză; ea include elemente excedentare sau accesorii ce determină un conflict! Refuzul meu de a crede în Absolut echivalează cu refuzul de a admite toate aceste elemente accidentale, deoarece cred cu putere că am dreptul la vacanțe morale!

Prin acest exemplu, ați înțeles ceea ce am vrut să spun

apreciind metoda pragmatică drept conciliantă și pacificatoare și considerînd că "oferă cu suplețe" teoriile noastre, așa cum spune Papini. Nu veți găsi în pragmatism nici o prejudecată, nici o dogmă obstructivă, nici o axiomă inflexibilă cu privire la dovezile care ar fi putea fi admise. El este cum nu se poate mai binevoitor, nu va respinge dinainte nici o ipoteză și va lua în considerație orice afirmație.

De aici decurge, în domeniul religiei, marea superioritate a pragmatismului, atît asupra empirismului pozitivist, cu ideea sa preconcepută împotriva teologiei, cît și asupra raționalismului religios, interesat doar de conceptele transcendentale, cele mai nobile, mai pure și mai abstracte. Pragmatismul lărgește cîmpul de cercetare, al cărui obiect e Dumnezeu. Raționalismul nu înțelege să iasă din cadrul logicii, să părăsească empireul. Empirismul se bazează doar pe simțurile externe. Pragmatismul acceptă totul; acceptă logica și simțurile și consimte să țină seama de experiențele cele mai umile, cele mai particulare. Va accepta și experiențele mistice, dacă acestea pot avea consecințe practice. Și va accepta prezența lui Dumnezeu chiar în mijlocul mizeriei din fenomenele particulare, dacă se demonstrează că Dumnezeu se poate întîlni aici!

În calitate de criteriu al adevărului probabil, pragmatismul adoptă ceea ce împlinește cel mai bine datoria de a ne dirija în viață, ceea ce se adaugă tuturor elementelor din existența noastră și se adaptează ansamblului de exigențe ale experienței, fără ca vreuna să fie sacrificată. Dacă noțiunile teologice pot oferi toate acestea, inclusiv noțiunea de Dumnezeu, cum ar putea pragmatismul să nege existența lui Dumnezeu? Dacă nu ar avea nici un motiv de a exista, nu ar trebui considerată "adevărată" o noțiune care, în ochii unui pragmatist, ar fi atît de bine justificată prin succesul ei; de fapt, ce fel de adevăr ar putea să existe, pentru pragmatism, dincolo de acordul unei idei cu realitatea concretă și cu viața?

În ultima mea "Lecție "voi reveni asupra raporturilor dintre pragmatism și religie. Dar observați de pe acum cît de democratică este doctrina pragmatică. Prin alura sa, este suplă și variată; prin resursele ei, este fecundă și inepuizabilă; prin concluziile sale, este la fel de binefăcătoare ca natura, mama tuturor!

LECȚIA A TREIA

TREI PROBLEME METAFIZICE

I. Problema substanței - Euharistia - Teoria lui Berkeley despre materie - Teoria lui Locke despre identitatea personală - Materialismul și spiritualismul - Cum înțelege pragmatismul problema materiei - Ce interese adaugă problemei - Cu privire la trecut, nu există nici o diferență apreciabilă între materialism și spiritualism: "Dumnezeu" nu este un principiu mai satisfăcător decît "Materia" dacă nu oferă sau nu ***promite*** *ceva în plus – De unde decurge, pentru pragmatism, superioritatea spiritualismului.*

II. Problema ridicată de ideea unui "scop" care se realizează în natură - Sterilitatea acestei idei în sine - Întrebarea ar fi: ***ce*** *scop se realizează și* ***cine*** *îi este autorul.*

III. Problema "liberului arbitru" - Raportul dintre "liberul arbitru" și "imputabilitatea" acțiunilor. Este implicată aceeași teorie cosmologică, la fel ca în ideea de "Dumnezeu", "Spirit" și "Ordine" în natură.

Concluzii *- Atitudinea constantă a pragmatismului: aflarea a ce* ***promisiuni*** *aduce fiecare problemă și fiecare soluție oferită.*

Trebuie să vă familiarizez cu metoda pragmatică, apelînd la cîteva exemple și aplicîndu-le problemelor particulare.

Pentru a aborda cea mai aridă problemă, voi începe cu cea a **substanței**.

I

Toată lumea cunoaște vechea distincție între **substanță** și **atribut**, căci se află inclusă chiar în structura limbajului uman, așa cum o demonstrează diferența făcută de gramaticieni între **subiect** și **predicat** sau **atribut**.

Să luăm, spre exemplu, o bucată de cretă. Este albă, friabilă, are o formă cilindrică, nu este solubilă în apă etc. observăm că deține o mulțime de moduri, de atribute, de proprietăți, de accidente sau de feluri de a fi, după cum vreți să

spuneți! Dar toate aceste atribute au ca subiect, ca suport, o anumită cantitate de **cretă**, numită substanță. În mod similar, atributele acestui scaun au subiectul de inerență în substanța "lemn", cele ale hainelor mele în substanța "lînă" ș.a.m.d.

La rîndul lor, creta, lemnul și lîna, în pofida diferențelor, prezintă proprietăți comune, datorită cărora le considerăm moduri ale unei substanțe elementare, ale **materiei**, ce are ca atribute întinderea și impenetrabilitatea.

La fel, sentimentele și gîndurile noastre sînt modalități de a fi sau proprietăți ale **sufletelor** noastre care sînt ele însele substanțe, dar nu în mod independent, căci sînt moduri ale unei substanțe mai profunde, **spiritul**.

Ei, bine! am remarcat recent că în legătură cu creta, îi **cunoaștem** doar albeața, friabilitatea etc. și, în legătură cu lemnul, îi **cunoaștem** numai combustibilitatea, structura fibroasă etc. Un grup de atribute este tot ceea ce reprezintă o substanță cunoscută pentru noi, este ceea ce îi oferă valoarea pozitivă, apreciabilă în bani, pentru experiența noastră reală. Substanța se evidențiază mereu prin **ele**; necomunicarea cu **ele** înseamnă neputința de a-i bănui vreodată existența; și dacă Dumnezeu ni le-ar oferi în continuare, exact în aceeași ordine, împlinind, la un moment dat, miracolul de a distruge substanța ce le servea ca suport, nu am putea nicicînd descoperi acel moment dat, deoarece impresiile ce ne compun experiența nu ar suferi, nici ele, vreo modificare.

Prin urmare, nominaliștii au ajuns să creadă că substanța este o idee falsă, provenită din artificiul devenit pentru om o manie de a converti un nume într-un obiect. Fenomenele vin spre noi în grupuri: grupul **cretă**, grupul **lemn**, iar fiecare grup primește un nume; privim apoi acest nume ca suport al grupului de fenomene desemnat. Spre exemplu, temperatura scăzută de astăzi este concepută ca provenind din ceea ce numim "climat". De fapt, acesta este un nume ce denumește caracteristica unui anumit număr de zile, dar vorbim despre el ca și cum ar fi **în afară** zilei. Da, în general, considerăm numele o ființă pe care o plasăm în afara faptelor desemnate de el. Or, spun nominaliștii, proprietățile fenomenale sigur nu rezidă în nume; nici numele, nici orice altceva nu le asigură **inerența**. În realitate, ele **aderă** unele la altele sau, mai precis, există o **coeziune** între ele. Deci, trebuie abandonată noțiunea unei substanțe ce ne rămîne inaccesibilă și despre care credem că explică această coeziune, ce îi servește ca suport, la fel cum cimentul facilitează coeziunea pietrelor într-un mozaic. Ideea de substanță se reduce la coeziunea însăși și dincolo de ea nu este nimic.

Scolastica a conceput această idee, derivată din bunul

simț, ca fiind foarte precisă și foarte tehnică. Substanțele cu care ne este interzis contactul sînt susceptibile de a avea consecințe practice pentru noi. Și totuși există un caz cînd filosofia scolastică a demonstrat importanța unui concept, studiindu-l din punct de vedere pragamtic. Este vorba despre anumite discuții relative la taina Euharistiei. Aici, substanța trebuia să aibă o valoare practică dintre cele mai remarcabile. De vreme ce caracteristicile hostiei nu suferă nici o modificare în momentul consacrării, ce a devenit între timp însuși trupul lui Hristos, doar substanța trebuie să fi suportat o transformare: substanța azimei trebuie să se fi pierdut, substituită în mod miraculos de către cea divină, fără ca atributele imediat sesizate de judecata noastră să se fi alterat. Nu există o diferență mare între ele, mai ales că, primind hostie, ne hrănim din însăși substanța divină. În acest fel, noțiunea de substanță irumpe pentru a determina în cadrul vieții un efect tulburător, dacă se admite aici că substanțele ar putea să se separe de proprietățile lor și să le schimbe cu ale altora.

Această aplicație pragmatică a ideii în cauză este singura pe care o cunosc și, cu siguranță, nu ar putea fi luată în serios de cei care cred, din motive de alt ordin, în "prezența reală". Critica **substanței materiale** a lui Berkeley a produs un efect atît de mare, încît numele filosofului nu a încetat de atunci să răsune în istoria filosofiei. Argumentația sa este atît de cunoscută încît este suficient doar să o menționăm. Departe de a nega lumea exterioară cunoscută nouă, Berkeley a coroborat credința noastră cu realitatea sa. Cea mai bună armă în mîinile adversarilor acestei credințe este, după părerea sa, concepția scolastică despre o substanță materială inaccesibilă nouă care s-ar găsi **în spatele** lumii exterioare și care, avînd mai multă profunzime și realitate decît ea, ar trebui susținută. Anulați această substanță, ne spune Berkeley; fiți convinși că lumea sensibilă este protejată în voi de Dumnezeu, acest Dumnezeu inteligibil și accesibil vouă; astfel, veți stabili cu hotărîre existența unei lumi susținute și garantate de autoritatea divină.

Cum se observă, această argumentație are un caracter net dogmatic. În legătură cu o "materie", o cunoaștem, după Berkeley, prin senzațiile noastre de culoare, formă, rezistență și altele. Ele sînt fărîmele, receptorii antrenați de materie. Ce diferență este pentru noi, între existența și non-existența materiei? Diferența va fi că, în primul caz, aceste senzații ne sînt posibile, iar în al doilea, nu. Așadar, numai prin aceste senzații materia semnifică ceva. Și, în consecință, Berkeley nu neagă materia, ci ne spune numai în ce constă ea. Pe scurt, cuvîntul "materie" exprimă un adevăr numai dacă se aplică senzației.

Locke și, mai tîrziu, Hume, au criticat conceptul de **substanță spirituală**, abordarea lor fiind asemănătoare celei pragmatice. Nu mă voi ocupa decît de Locke și de teoria sa asupra "identității personale". El reduce, de la început, această noțiune la valoarea sa practică, în chiar termenii experienței. La ce ne referim cînd vorbim despre identitatea noastră? Vorbim, răspunde el, de o anumită "conștiință", de un anumit **quantum** de "conștiință". Adică, într-un moment al vieții noastre ne amintim de clipe din trecut și avem sentimentul că fac parte dintr-o singură istorie personală, aparținînd unuia și aceluiași individ.

Pragmatismul explicase această unitate, observată în mod pragmatic în viața noastră prin legătura dintre suflet și substanță. Dar, spune Locke, dacă presupuneți că Dumnezeu anihilează conștiința, acest fapt ne-ar determina să păstrăm principiul sufletului? Iar dacă ar alipi această conștiință la suflete diferite, ce am avea **noi** de pierdut, devenind conștienți de noi înșine?

În timpul lui Locke, sufletul era, în pricipal, creat pentru a primi daruri sau a se supune pedepselor. Or, observați în ce fel Locke, discutînd despre existența sufletului, din acest punct de vedere, menține problema pe teren pragmatic. "Presupuneți, spune el, că un om crede că are același suflet ca, altădată, Nestor sau Tersit; va putea el să-și atribuie acțiunile lor mai mult decît cele ale oricărui alt om ce nu a existat vreodată? Dacă, dimpotrivă, ar fi **conștient**, într-o bună zi, de una dintre acțiunile lui Nestor... atunci va descoperi că existența lui Nestor este unică. Pe identitatea personală este fundamentată întreaga distribuire a darurilor și a pedepselor. Putem înțelege rațional că nici un om nu este responsabil de ceea ce este total în afara conștiinței sale și că el acceptă pedeapsa împotriva sau în favoarea sa, după cum conștiința îl acuză sau îl absolvă. Însă imaginați-vă un om pedepsit acum pentru ceea ce ar fi făcut într-o altă existență, în privința căreia conștiința sa nu mai poate decide: ce diferență este, pentru el, între faptul de a suporta pedepse și de a fi fost **născut** pentru suferință?

Prin urmare, identitatea noastră personală se reduce, în concepția lui Locke, la fapte particulare, verificabile practic. Independent de aceste fapte verificabile, această identitate își posedă și subiectul său de inerență într-un principiu spiritual? Această întrebare este doar o curiozitate. În calitate de filosof căruia nu îi repugnă compromisurile, Locke accepta cu naturalețe credința într-un suflet substanțial aflat în spatele conștiinței noastre. Dar, succesorul său, Hume, și, după el, majoritatea filosofilor empiriști au negat sufletul numai pentru a se servi de acest nume, ca să desemneze coeziunea verificabilă

stabilită între anumite stări interioare ale noastre. Prin acest cuvînt ei reintră în fluxul experienței pentru a-l transforma în specii curente, în monede mici cu valoare recunoscută, sub formă de "idei", precum și sub forma relațiilor particulare remarcate între ele. Cu ei, asemenea lui Berkeley pentru materie, noțiunea de suflet este bună sau "adevărată", dar numai **în această măsură** și nu mai mult.

Discuția despre substanța materială trimite, bineînțeles, la doctrina "materialismului", dar materialismul filosofic poate rămîne independent de credința în materie, dacă îl considerăm principiu metafizic. Putem nega, cu aceeași forță ca Berkeley, materia astfel începută, fiind fenomenaliști ca Huxley și fără a mai fi materialiști, în sensul larg al cuvîntului, adică să explicăm fenomenele de ordin superior prin cele de ordin inferior și să lăsăm destinul lumii la discreția părților sau energiilor sale oarbe.

În sensul larg al cuvîntului, materialismul se opune spiritualismului, teismului. Materialismul afirmă că lucrurile se mișcă în conformitate cu legile naturii. Dacă luăm cele mai frumoase creații ale geniului uman, observăm că misterul lor ar putea fi descifrat de cineva care ar poseda cunoașterea perfectă a faptelor, grație constituției sale fiziologice, fără ca acesta să se întrebe dacă natura există doar în gîndirea noastră, cum pretindeau idealiștii, sau în afară și independent de gîndire. Atît într-un caz, cît și în celălalt, gîndirea noastră ar trebui mereu să observe constituția naturii, să remarce, pentru a ține cont în viitor, că natura se supune legilor oarbe ale fizicii.

Aceasta este fizionomia materialismului contemporan.

Împotriva acestui materialism, căruia i s-ar potrivi probabil mai bine numele de naturalism, se ridică "teismul" sau "spiritualismul", în sensul larg al ultimului termen. El susține faptul că gîndirea nu este un simplu spectator al lucrurilor și nu se naște pentru a le înregistra, ci pune lucrurile în mișcare, le prelucrează; astfel, lumea este ordonată nu de elementul inferior, ci de elementul său superior.

Această problemă, abordată ca de obicei, include un conflict între preferințele estetice. Materia este informă, grosieră, compactă și abjectă; spiritul este pur, superior, nobil; și deoarece demnitatea universului reclamă ca supremația să aparțină unui lucru superior, spiritul trebuie să fie principiul conducător. Considerarea principiilor abstracte drept cauze finale, în fața cărora inteligența noastră rămîne imobilă, într-o atitudine de contemplație admirativă, este marea greșeală a raționalismului. Deseori se întîmplă ca spiritualismul, pe care îl practicăm, să nu fie decît un simplu sentiment de admirație pentru abstracțiunea de un anume fel sau de anticipație pentru

cele de alt gen. Îmi amintesc de un respectabil profesor spiritualist care nu vorbea niciodată despre materialism fără a-l numi "filosofia mizeriei"; credea că această afirmaţie era suficientă ca respingere!

Nu este foarte greu de răspuns acestui spiritualism. Spencer i-a oferit un răspuns decisiv. În cîteva pagini excelente, la sfîrşitul primului său volum din **Psihologie**, a explicat faptul că nu mai există nimic grosier în "materie", transformată de fizica modernă în postulat al demonstraţiilor ei, materie extraordinar de subtilă şi ce produce mişcări de o rapiditate şi o delicateţe de neconceput! El ne arată că însăşi noţiunea de spirit, sub forma pe care a avut-o şi a păstrat-o pînă în prezent pentru muritori, rămîne prea rudimentară pentru a egala extrema tenuitate a fenomenelor naturii. El spune că aceşti doi termeni, "materie" şi "spirit", nu sînt decît simboluri desemnînd realitatea incognoscibilă unde se şterg diferenţele pe care le opunem unele altora.

Un răspuns abstract este potrivit pentru o obiecţie abstractă. Spencer îi combate pe cei care, dispreţuind "elementaritatea" materiei, nu au alt motiv pentru a protesta împotriva materialismului. Adevărul este că există în materie o afinitate infinită, incredibilă. Dacă am contemplat, măcar o dată chipul unui copil, al unui tată sau al unei mame pe patul de moarte, simplul fapt că materia a **putut** să ia, pentru o clipă, această formă preţioasă, ar trebui să fie suficient pentru a o sacraliza pentru totdeauna! Nu contează dacă principiul vieţii este material sau imaterial! Oricum, materia participă, înglobînd toate scopurile vieţii; şi, în exemplul oferit, trebuia să includă ceva care să îi faciliteze această adorabilă încarnare!

Acum însă, în loc să ne mulţumim nejustificat cu principii abstracte, asemenea intelectualismului stagnant, să aplicăm metoda pragmatică pentru această problemă. Ce înţelegem prin materie? Ce semnifică ea pentru noi? Ce avantaje sînt, **în prezent**, dacă lumea este condusă de materie sau de spirit? Mi se pare că problema, astfel pusă, are o perspectivă nouă.

La început vă voi atrage atenţia asupra unui fapt curios. Nu este ciudat că putem crede fie că lumea este creaţia materiei, fie că este creaţia unui spirit divin, căci ambele concepţii ajung în acelaşi punct, de vreme ce nu tratează decît despre **trecutul** universului?

Imaginaţi-vă că lumea este, irevocabil, o dată pentru totdeauna, existentă ca atare. Imaginaţi-vă că se sfîrşeşte din acest moment, fără a avea în faţă viitorul. Şi acum să observăm cum îşi aplică teismul şi materialismul, explicaţiile contrare, pentru această problemă

Teismul demonstrează cum a creat Dumnezeu lumea. Să presupunem că materialistul arată, cu același succes, felul cum au apărut forțele fizice oarbe. Să îi cerem pragmatistului să aleagă între cele două teorii. Cum și-ar putea folosi criteriul la o lume de acum împlinită? Pentru el, conceptele ne permit să revenim la experiență și să căutăm diferențele. Prin ipoteză, nu mai trebuie să mai existe experiențe, nici diferențe de depistat. Ambele teorii prezentate și-au dezvoltat toate consecințele; dar, prin ipoteză, aceste consecințe sînt identice de ambele părți. Așadar, pragmatistul este obligat să afirme că cele două teorii, sub nume diferite, au exact aceeași semnificație, iar discuția devine inutilă.

Gîndiți-vă efectiv la această problemă, fără prejudecăți, și spuneți-mi la ce ar folosi sau ce ar **valora** un Dumnezeu care ar subzista după desăvîrșirea operei sale, după prăbușirea universului său? Nu ar valora nimic mai mult decît acest univers. Ar trebui spus că puterea sa creatoare a mers pînă la obținerea acestui rezultat, în care defectele se contopesc cu meritele, dar nu mai departe. Și pentru că nu mai poate exista viitor; pentru că în sentimentele ce au însoțit lucrurile de-a lungul desfășurării lor și care acum le urmează în dispariția lor, valoarea universului a pus tot ceea ce putea pune; pentru că semnificația ei s-a exprimat deja în aceste sentimente; în fine, pentru că această semnificație nu se completează, ca cea a lumii noastre reale, cu o importanță nouă obținută dacă ar mai pregăti altceva să se nască, ni s-a dat astfel, pentru a spune așa, măsura lui Dumnezeu! Astfel, știm, cu siguranță, că Dumnezeu este Ființa care a putut crea **această lume**; și sîntem recunoscători pentru acest lucru, dar nu mai avem în rest pentru ce să îi mulțumim.

Dacă luăm în considerație teoria contrară, conform căreia atomii materiali, fărîma de materie, supuși legilor proprii, ar fi fost capabili să creeze doar universul, nimic mai puțin, nu am fi manifestat, pentru ei, exact aceeași recunoștință? În consecință ce am avea de pierdut prin depășirea ipotezei numite Dumnezeu, pentru a considera materia singura responsabilă a acestui univers? Cum ne-ar putea deranja o anumită lipsă de viață, o anume elementaritate reproșată ei? Și cum ar putea prezența divină să facă mai vie și mai bogată experiența, ce este definitiv ceea ce este?

Cu toată sinceritatea, nu văd cum s-ar putea răspunde la această întrebare[1] Lumea, obiect real al experienței noastre este, în toate părțile sale, identică pentru fiecare din cele două

---

[1] Vezi totuși foarte importanta notă 1, din cadrul **Eroții a patra**, din **Appendice**.

ipoteze, "la fel pentru a fi lăudat, la fel pentru a fi dezonorat", cum spune Browning[1]. Lumea este acolo, în fața noastră, irevocabil; este un dar ce nu ne-ar putea fi refuzat. Dînd cauzei sale numele de "materie", nu excludem nici unul din "numerele" intrate în compoziția sa; dînd cauzei numele Dumnezeu, nu îi adăugăm nimic. Mereu este vorba despre Dumnezeu sau atomii unui univers anume, și nu al altora. Dumnezeul nostru, dacă se găsește aici, a realizat ceea ce puteau face și atomii; a luat, pentru a se arăta, aspectul atomilor întrucîtva; astfel, merită la fel de multă recunoștință ca și atomii, nu mai mult. Dacă din prezența sa nu rezultă pentru creație o altă orientare, un alt deznodămînt decît atunci cînd atomii sînt singurii actori ai scenei, existența sa nu poate, cu siguranță, oferi creației un surplus de demnitate, după cum nici absența lui nu ar putea-o priva de aceasta. După ce piesa a fost jucată și cortina lăsată, nu mai conferiți acestei piese valoarea reală afirmînd că autorul ei este un om de geniu, nici nu o discreditați considerînd-o creată de un scriitoraș vulgar!

Așadar, se constată că, dacă din ipoteza noastră nu se poate deduce nici un fapt particular pentru experiența sau conduita noastră în viitor, dezbaterea despre materialism și teism devine absolut inutilă și neinteresantă. Într-un asemenea caz, "materia" și "Dumnezeu" sînt exact același lucru; puterea a fost capabilă să împlinească lumea, nici mai mult, nici mai puțin; de aceea, înțeleptul înțelege să respingă astfel de prisos.

De altfel, se observă că majoritatea oamenilor fug din instinct, iar oamenii de știință, împreună cu pozitiviștii, fug intenționat de controversele filosofice care par a nu oferi nici o consecință precisă cu interes pentru viitor. Sîntem prea obișnuiți să auzim acuzația că filosofia rămîne găunoasă și verbală. Dacă pragmatismul este o doctrină pertinentă, trebuie să recunoaștem că acest reproș este justificat, atît timp cît nu evidențiem că erorile, unele în legătură cu altele, includ aplicații practice diferite, oricît de firave și îndepărtate ar fi acestea. Omul obișnuit și omul de știință spun atunci că nu le descoperă; iar dacă nici metafizicianul nu le poate întrezări, înseamnă că aceștia au dreptate să îl combată, căci, într-un astfel de caz, metafizica este o vorbărie sofisticată.

Deci, o veritabilă dezbatere metafizică implică mereu un rezultat practic, fie conjectural, fie îndepărtat. Pentru a vă convinge, să reluăm problema noastră. De data aceasta, să ne plasăm în lumea unde trăim, **în lumea pentru care există un viitor** ce nu este deocamdată împlinit. În această lume

[1] Robert Browning, "A Lover's Quarrel", strofa 17.

neîmplinită, întrebarea de a ști să alegi între materialism și teism comportă un profund interes practic, așa cum vom vedea în continuare.

Ce diferență de program este pentru noi între a considera că faptele din experiență, existente la momentul actual, sînt combinații realizate fără scop de atomii orbi, sub supravegherea legilor eterne, și între a le considera, dimpotrivă, datorate providenței divine? Nu este nici o diferență pentru faptele trecute; ele au ajuns la destinație, sînt "instalate", "închise", iar profilul pe care îl conțineau este desăvîrșit acum, chiar dacă originea lor a fost divină sau atomică.

De aceea întîlnim astăzi numeroși materialiști care, neținînd seama de viitor și de aspectele practice ale problemei, încearcă să anihileze tot ceea ce discreditează materialismul și chiar să se debaraseze de acest cuvînt, arătînd că, dacă materia a putut oferi un asemenea cîștig, atunci materia, în relație cu funcțiile sale, este o entitate divină asemenea lui Dumnezeu, acționează ca Dumnezeu și este tocmai ceea ce voi numiți Dumnezeu. Ei ne spun să încetăm să folosim unul sau altul din acești doi termeni. Utilizați un termen care să nu trezească, pe de o parte, nici o idee mistică, și care, pe de altă parte, să nu trimită cu gîndul la nimic grosier, infim și abject. Vorbiți despre misterul originar, despre incognoscibila energie, despre puterea unică, fără a pomeni nici de Dumnezeu, nici de materie.

Aceasta este orientarea recomandată stăruitor de Spencer; iar dacă filosofia ar fi în întregime direcționată spre trecut, ar putea pretinde că este un pragmatism excelent.

Dar filosofia este direcționată și spre viitor. După înțelegerea a ceea ce a fost lumea, a ceea ce a făcut și a oferit, filosofia își pune cealaltă întrebare: "Ce ne **promite** lumea?" Aduceți-ne o materie care să ne promită **succesul**, care trebuie, în virtutea legilor sale, să ne conducă mereu mai aproape de perfecțiune; orice om responsabil va adora această materie cu aceeași plăcere cu care Spencer adoră puterea incognoscibilă pe care a imaginat-o. Astfel, materia noastră nu va fi doar ceea ce a făcut ca dreptatea să domnească pînă în prezent, ci și ceea ce va face ca dreptatea să domnească la nesfîrșit. Doar de aceasta avem nevoie. Este echivalentă cu Dumnezeu, deoarece îndeplinește tot ceea ce poate face un Dumnezeu; atributele sale sînt similare cu cele ale unui Dumnezeu într-o lume în care acest Dumnezeu ar fi superfluu, iar absența lui nu ar mai putea fi regretată. Numele care s-ar potrivi acestei religii este: "emoție cosmică".

Dar aparținem noi într-adevăr acestei lumi? Materia ce conduce, la Spencer, evoluția cosmică, echivalează cu principiul

recent expus sau se apropie de principiul perfecțiunii indefinite? Nu, ea nu este astfel. Care este, de fapt, sfîrșitul, viitorul anunțat de știință pentru fiecare lucru, pentru fiecare sistem de lucruri evoluat în conformitate cu legile cosmice? Viitorul este o tragedie avînd ca deznodămînt moartea! Eliminînd aspectul practic al problemei în favoarea celui estetic, credința lui Spencer este în situația de a nu fi bazată pe nimic serios.

Și acum să aplicăm, dimpotrivă, principiul care cere analiza rezultatelor practice; vom vedea ce interes vital aduce alegerea între materialism și teism.

Dacă le comparăm dintr-un punct de vedere retrospectiv, alegerea devine inevitabilă din momentul cînd, raportîndu-le la viitor, observăm că ne oferă perspective total diferite pentru experiență. Bineînțeles că sîntem datori, conform teoriei evoluției mecanice, pentru toate clipele fericite pe care le-a cunoscut vreodată organismul nostru, pentru toate formele în care gîndirea noastră își construiește un ideal, datori legilor ce asigură redistribuirea materiei și mișcării. Dar propria lor fatalitate condamnă aceste legi la destrămarea a ceea ce au făcut, la distrugerea a tot ce își va împlini, cu ajutorul lor, evoluția!

Toată lumea cunoaște imaginea, dinainte conturată de știința evoluționistă, a stării universului. Balfour[1] scria: "Forțele din sistemul nostru vor slăbi; splendoarea soarelui nostru se va întuneca; pămîntul, devenit inert, și care nu va mai cunoaște anotimpurile, nu va mai putea suporta prezența oamenilor veniți temporar să îi deranjeze solitudinea. Omul se va cufunda în prăpastia deschisă sub picioarele sale, iar toate gîndurile vor dispărea odată cu el. Conștiința neliniștită care, dintr-un colț obscur, va fi tulburat, pentru foarte puțin timp, liniștea fericită din univers, nu se va mai agita. De acum înainte, materia se va ignora. **Indestructibilele momente, actele etern memorabile** vor fi ca și cum nu ar fi existat vreodată; la fel și moartea; dar, mai tragic decît moartea, dragostea! Pentru nici un lucru existent nu va fi nimic mai bun, nimic mai rău, nu va rămîne nimic din ceea ce umanitatea, prin munca sa, prin geniul său, prin dăruirea sa, prin suferințele sale, va fi incercat să realizeze de-a lungul nenumăratelor secole!"

Iată unde ne lovește samarul! Dacă presiunile enorme ale curenților atmosferei cosmice determină apariția, pentru noi, a țărmului nemăsurat, ornat cu bogății, dacă uneori se întîmplă să lase, în depărtare plutind pe loc o mulțime de nori, insulă minunată ce întîrzie, întîrzie să dispară - asemenea universului

[1] Balfour, Fundamentele credinței.

nostru, spre marea noastră încîntare, - totuși, după dizolvarea acestor creații efemere ale evoluției, nu mai rămîne nimic, absolut **nimic** pentru a oglindi toate calitățile particulare, toate elementele de o neprețuită bogăție care au putut fi închise în ele. Totul a murit, totul a dispărut definitiv, în afara sferei realului, din cadrul existenței înseși. Nu rămîne nici un ecou, nici o amintire, nici o influență asupra a ceva ce ar putea veni apoi, asupra a ceva prin care să se mențină grija pentru același ideal sau pentru un ideal de același tip!

Materialismul științific, în forma în care e actualmente înțeles, ajunge inevitabil la acest ireparabil naufragiu, la această tragedie finală. Forțele eterne, destinate să fie ultimele în singurul ciclu evolutiv pe care îl putem vedea deslușit, sînt forțe inferioare, nu superioare. Spencer crede acest lucru mai mult decît oricine. Atunci de ce ni se adresează de parcă am protesta, în numele unei estetici stupide, contra "neeleganței" "materiei" sau "mișcării",, care sînt principiile filosofiei sale? Dar nu ne deranjează acest lucru, ci faptul că nu găsim decît dezolări în rezultatele la care ne conduce, în practică, filosofia lui.

Da, materialismul ridică o obiecție pozitivă, nu una pur negativă. Astăzi ar fi nepotrivit să îi reproșăm ceea ce este în fapt, să îi reproșăm "neeleganța". "Neeleganța nu rezidă în lucruri, ci în felul în care ne folosim de acestea"; acum știm bine acest lucru. În loc să îi reproșăm materialismului ceea ce este sau ceea ce face, îi reproșăm ceea ce nu este și ceea ce nu face, căci îi imputăm lipsa unei garanții permanente pentru interesele noastre superioare, neputința de a ne satisface speranțele pentru viitor!

Dimpotrivă, ideea de Dumnezeu nu poate fi totalmente inferioară în claritate noțiunilor matematice din sistemele ce, în filosofie, explică orice prin legile mecanicii; ea deține cel puțin superioritatea practică de a ne garanta o ordine ideală a cărei stăpînire permanentă nu va putea fi compromisă de nimic. Dacă există o lume în care un Dumnezeu va avea mereu ultimul cuvînt, o lume ce poate fi distrusă de foc sau de ger, vom putea spune, gîndindu-ne la acest Dumnezeu, că va oferi vechilor necesități de împlinire a idealului posibilitatea de a se desăvîrși altfel. Datorită lui, acolo unde el există, tragedia nu va fi decît parțială și efemeră; naufragiul, disoluția, nu va reprezenta sfîrșitul în destinul lucrurilor!

Nevoia unei ordini morale eterne este una dintre cele mai profunde din inima noastră. Unii poeți, ca Dante sau Wordsworth, au crezut în această ordine eternă, iar versurile lor sînt tonifiante și consolatoare. Prin urmare trebuie să ne adresăm sentimentelor noastre și să trecem apoi la acțiune într-un fel total diferit astfel.

trebuie să ajustăm în noi atitudinile ce exprimă gîndurile de viitor și de speranță, precum și consecințele minore rezultate din divergențele dintre cele două doctrine; pe acest teren concret se va evidenția, pe de o parte, semnificația reală a materialismului și a spiritualisului; pe de altă parte, nu putem discuta despre esența intimă a materiei sau despre atributele metafizice ale lui Dumnezeu, despicînd firul în patru. Materialismul semnifică pur și simplu refuzul de a crede că ordinea morală este eternă; spiritualismul reprezintă afirmarea unei ordini morale eterne; și, în timp ce materialismul dă lovitura de grație speranțelor noastre legitime, spiritualismul, dimpotrivă, le lasă frîu liber!

Așadar, pentru oricine poate înțelege, un litigiu de o reală gravitate are semnificație; și atîta vreme cît oamenii vor fi oameni, vor exista motive pentru serioase dezbateri filosofice.

Așteptînd ca spiritualismul și materialismul să ne aducă profeții diferite despre viitorul lumii, unii vor ridica totuși din umeri în fața ideii acestei diferențe, precum și în fața unui lucru atît de îndepărtat încît nu are nici cel mai mic interes pentru un spirit chibzuit. Se spune că esența unui spirit chibzuit este de a se mulțumi cu perspective mai restrînse și de a nu fi interesat de himere, ca destinul ulterior al universului. Eu însă cred că manifestăm dispreț față de natura umană vorbind așa despre ea. Nu este suficient să folosim cuvîntul "demență" pentru a înlătura angoasa religioasă. Lucrurile absolute, supreme, ce se află deasupra celorlalte și le înglobează, reprezintă un real interes filosofic; ele inspiră spiritelor superioare preocupări profunde, iar gîndirea îngustă ce se mulțumește cu perspective restrînse aparține celor mai superficiali oameni.

Desigur, nu conturăm decît destul de vag problemele esențiale ale dezbaterii. Dar credința spiritualistă, sub toate formele sale, are ca obiect o lume **plină de promisiuni**, în timp ce soarele materialismului apune într-un ocean de deziluzii! Amintiți-vă ceea ce v-am spus despre Absolut: ne oferă vacanțe morale. Orice concepție cu caracter religios procedează astfel. Nu numai că ne impulsionează în momentele de activitate febrilă, dar se preocupă, pentru a le justifica, și de clipele noastre de bucurie, de abandon, de încredere.

Este adevărat că motivele care justifică în aceste momente credința în Dumnezeu, nu ne oferă decît un tablou mai degrabă confuz. Pentru a dezvălui trăsăturile precise ale evenimentelor viitoare din care se va naște mîntuirea și care ne garantează credința, sînt necesare interminabile metode științifice; nu îl putem **studia** pe Dumnezeu decît studiindu-i creația. Ne putem însă **bucura** de Dumnezeul nostru, dacă îl avem dinainte de a ne apuca de această muncă. Eu sînt convins că prima mărturie în

favoarea lui Dumnezeu rezultă din experiența personală. În momentul în care ea vi-l oferă pe Dumnezeu, numele său vă va garanta binefacerea reprezentată de vacanțe!

Amintiți-vă, totuși, ceea ce vă spuneam în prima "Lecție" despre adevărurile care se lovesc și care încearcă să se anihileze reciproc; adevărul numit "Dumnezeu" ridică mănușa aruncată de toate celelalte adevăruri. Acestea se pun la încercare unele pe altele. Opinia despre Dumnezeu nu va deveni **definitivă** decît după ce adevărurile din posesia noastră vor fi dobîndit toată precizia și desăvîrșirea; să sperăm că își vor putea găsi un **modus vivendi**, un mod de înțelegere!

II

Trec la o problemă filosofică legată foarte strîns de prima: problema **scopului** realizat **în natură**. Din timpurile îndepărtate, existența' lui Dumnezeu este demonstrată de unele fenomene naturale. În numeroase fenomene pare a se revela un scop, ca și cum fiecare ar fi fost intenționat conceput în vederea altora. De aceea gheonoaia, prin ciocul, limba, labele și coada sa este extraordinar de potrivită unei lumi în care există arbori, cu viermi ascunși sub scoarță, care o hrănesc. Diferite componente ale ochiului se adaptează admirabil legilor luminii, ale cărei raze le captează pentru a le transforma pe retină într-un tablou impecabil desenat. Se spunea că perfecta adaptare mutuală între lucruri de origine diferită este semnul microscopic; se considera că autorul acestui scop este o providență plină de dragoste pentru oameni.

Prima îndatorire de rezolvat în această demonstrație era argumentarea **existenței** vreunui scop. Natura era disecată pentru a-l căuta în rezultatele ei, manifestate prin lucruri distincte între care se constata o coadaptare. De exemplu, ochii noștri își au originea în întunericul intra-uterin, iar lumina provine de la soare; observați cît de bine s-au adaptat aceste două lucruri, unul la celălalt! Evident, ele sînt create unul **pentru** celălalt! Imaginea este consecința preconcepută, pentru care lumina și ochii, lucruri atît de distincte, sînt mijloacele preconcepute.

Este ciudat să remarcăm cît de puțin mai contează pentru știință, după triumful "darwinismului", unanimitatea cu care acceptau strămoșii noștri tăria acestui argument! Darwin ne-a familiarizat cu ideea că faptele întîmplătoare, dacă au suficient timp să se acumuleze, pot ajunge la rezultate "adaptate". El a arătat enorma risipă a naturii pentru a produce rezultate ce sînt condamnate la dispariție de lipsa lor de adaptare. De asemenea, a insistat asupra numeroaselor adaptări care, presupunînd că includ un scop, indică nu un principiu bun, ci unul rău. De fapt, aici totul depinde de punctul de vedere: pentru viermele ascuns

sub scoarța copacului, adaptarea perfectă realizată în organele gheonoaiei, pentru a-l smulge, din scorbura sa, ar demonstra existența unei inteligențe diabolice!

Teologii contemporani s-au străduit să tragă profit din faptele invocate de Darwin, pentru a le interpreta ca mărturii ale inteligenței divine. Ei nu au încetat să opună inteligența și mecanismul, căci trebuia ales **doar** unul din acești doi termeni! Era ca și cum am spune: "Încălțămintele mele sînt evident făcute pentru a se adapta picioarelor mele; în consecință, nu pot fi creația unui mecanism". Dar noi știm că sint create de un mecanism, el însuși destinat a le asigura picioarelor noastre încălțămintea. Teologia poate extinde în acest sens scopurile lui Dumnezeu. Ce își propun membrii unei echipe de fotbal? Nu vor doar ca mingea să atingă un anumit scop, căci atunci ar fi suficient să-și părăsească patul într-o noapte întunecoasă, pentru a așeza mingea la locul dorit, ci să atingă scopul printr-un **mecanism de condiții** determinate, alcătuit din regulile jocului și mișcările contrare ale celeilalte echipe. În mod similar, Dumnezeu nu își propune, spre exemplu, numai să creeze oamenii și să îi salveze, ci își propune să atingă acest scop prin funcționarea amplului mecanism al naturii. Fără legile și forțele redutabile impuse de natură, crearea omului și perfecțiunea lui ar fi, să ne fie permis să presupunem, prea puțin importante pentru ca Dumnezeu să și le fi propus.

Prin raționamentul recent intreprins, rămîne neschimbată forma antromorfismului tradițional, sacrificat, într-adevăr prea facil, ce includea vechiul argument bazat pe ordinea naturii. Creatorul acestei ordini nu mai este, ca altădată, o divinitate concepută după chipul omului. Scopurile sale s-au lărgit, încît nu mai sînt comprehensibile oamenilor. În conformitate cu **ceea ce sînt ele**, astfel de scopuri ne produc o asemenea stupoare, încît simplul fapt că **există** o inteligență care le-a creat nu are decît o semnificație relativ mediocră pentru noi. Cu dificultate putem înțelege **caracterul** unei gîndiri cosmice, al unei inteligențe universale, ale cărei intenții se evidențiază plenar prin amestecul singular de bine și rău, întîlnit în lucrurile particulare ale lumii reale. Pentru a fi mai exacți, ne este absolut imposibil să îl înțelegem. Cuvîntul "scop", în sine, nu determină nici o consecință și nu explică nimic; este cel mai steril principiu. Iar vechea întrebare dacă **există** un scop în natură este inutilă. Adevărata problemă constă în a ști ce este lumea, dacă este sau nu produsul unui scop; acest răspuns îl vom putea afla doar din studiul tuturor faptelor particulare.

Să nu uităm că, indiferent de ceea ce a creat natura sau este în curs să creeze, trebuie ca modalitățile să fi fost adecvate,

să fi fost **adaptate la această creație**. Argumentul rezultat din adaptarea lucrurilor la un scop s-ar aplica mereu, oricare ar fi caracterul lucrului creat. Spre exemplu, ultima erupție din Mont Pelée a necesitat întreaga istorie anterioară a lumii pentru a produce exact această combinație de case arse, de cadavre de oameni și de animale, de nave scufundate, de cenușă vulcanică etc., exact în această înfricoșătoare înfățișare și poziție. A trebuit ca Franța să fie o națiune și să colonizeze Martinica. A trebuit ca Statele Unite ale Americii de Nord să existe și să trimită aici ambarcațiuni navale. **Dacă** într-adevăr Dumnezeu urmărea acest rezultat, o inteligență împlinită s-a manifestat în mijloacele ce au dus la convergența, în această direcție, a diferitelor influențe seculare.

Același raționament este valabil pentru orice stare de lucruri efectiv dată în natură sau în istorie. Părțile diferite ale realității trebuie să producă mereu un rezultat definitiv, fie haotic, fie armonios. Cînd analizăm ceea ce s-a realizat de fapt, observăm că, în mod necesar, condițiile acestei realizări au fost prevăzute cum nu se poate mai bine. Deci, se va putea mereu spune despre oricare lume imaginabilă, despre orice aspect, că întregul mecanism cosmic poate să fi fost conceput în vederea acelui aspect.

Din perspectivă pragmatică, rezultă că termenul abstract "scop" este asemenea unui cartuș cu pulbere, dar fără glonț. El nu exprimă ideea de consecință; nu determină producerea a nimic. Ce scop s-a realizat? **Cine** este autorul lui? Acestea sînt singurele întrebări serioase; răspunsurile, chiar aproximative, decurg numai din studiul faptelor.

În așteptarea unui răspuns pe care îl pot dificil furniza faptele, dorința de a vrea să existe într-adevăr **un scop** și convingerea că provine de la inteligența divină înseamnă garantarea, prin chiar acest cuvînt, a unui avantaj practic, avantaj constatat în cazul cuvintelor Dumnezeu, Spirit, Absolut. Fără valoarea de principiu pur, statornicită, de raționaliști, deasupra sau în spatele lucrurilor, pentru a fi cu atît mai demn de admirație, cuvîntul "scop" devine un termen **plin de promisiuni**, dacă credința noastră extrage din el ceva concret sau divin. Introducîndu-l în lumea experienței, vom cîștiga posibilitatea de a analiza viitorul cu mai multă încredere. Dacă nu este o forță oarbă, ci una clarvăzătoare, care determină cursul lucrurilor, ne este permis să ne bazăm rațional pe rezultate mai bune. Singura semnificație practică atașată termenului în discuție este, momentan, firava încredere în viitor. Dar această semnificație va fi de o importanță extremă dacă încrederea în univers este justificată și nu rău argumentată, dacă valorează mai mult decît

neîncrederea. Oricum, iată gradul de "adevăr" care există în cuvîntul astfel interpretat.

III

Trecînd la problema **liberului arbitru**, abordăm un concept nu mai puțin dezbătut decît cele două precedente.

Majoritatea oamenilor ce cred în ceea ce numesc ei liber arbitru cred asemenea raționaliștilor. Este un principiu, o facultate, o putere reală care se adaugă altora, mărind demnitatea omului într-un mod misterios. Creșterea de demnitate îl obligă să creadă în liberul său arbitru.

Deterministii îl neagă. Ei spun că individul nu creează nimic nou în cadrul umanității, fiind doar transmițătorul pentru viitor al influenței primite din trecutul universului, în care este o atît de firavă expresie. Deci, îl discreditează. Dezgolit de puterea creatoare, omul își pierde noblețea. Cred că majoritatea dintre voi împărtășesc credința instinctivă în liberul arbitru și că un loc important ocupă, în atașamentul față de această credință, admirația inspirată de principiul demnității. Și pragmatismul își spune părerea în discuția despre liberul arbitru. Este destul de curios faptul că, din acest punct de vedere, liberul arbitru a fost la fel interpretat și de partizanii săi, și de adversari. Cunoașteți importanța întrebărilor despre **imputabilitatea** actelor, despre **responsabilitate**, în cadrul controverselor morale. Conform anumitor păreri, s-ar crede că întreaga morală are ca unic scop impunerea unui cod de merite și de greșeli, într-atît se păstrează în noi fărîma de dreptate și de teologie, interesul față de păcat, de crimă și de pedeapsa ei! "Pe cine să învinuim? Pe cine să pedepsim? Pe cine va oropsi Dumnezeu?" Aceste preocupări domină, ca un vis urît, istoria religioasă a umanității!

De aceea am judecat cu violență liberul arbitru și determinismul. Ambele doctrine au fost considerate absurde, căci, în ochii dușmanilor lor, păreau că nu permit atribuirea unei acțiuni, fie bune, fie rele, autorului ei. Ce antinomie singulară! Deterministii spun că liberul arbitru semnifică un lucru nou ce vrea să se imprime deasupra trecutului, fără ca acesta să îl fi implicat. Dar ce spun partizanii liberului arbitru? Ei se întreabă cum vom putea să ne lăudăm sau să învinuim în legătură cu un fapt oarecare dacă actele noastre sînt determinate dinainte, iar noi primim doar influența trecutului? Individul ar fi "instrumentul" și nu "autorul principal". Care ar fi atunci prețioasa imputabilitate a actelor noastre sau responsabilitatea personală?

Dar, replică deterministii, unde ar fi responsabilitatea dacă am deține într-adevăr liberul arbitru? Dacă un act "liber" este, din partea mea, o noutate absolută, atunci el nu provine din Sinele meu anterior, ci apare ex **nihilo**, impunîndu-mi-se; prin urmare,

cum pot fi eu, **Sinele** meu anterior, responsabil? Cum poate exista în mine vreun **caracter** atît de durabil, care să persiste atît de mult încît să fie obiectul laudei sau învinuirii? În zilele noastre, șiragul de mătănii se rupe; nu mai rămîn decît o mulțime de bobițe ce cad unele după altele, fără nici o ordine, ca într-o aruncătură de zaruri, pe cînd absurda voastră teorie indeterministă distruge firul necesității interioare care le unea.

Se poate ca acesta să fie un remarcabil argument **ad hominem**. Altfel, ar fi patetic. Dincolo de orice raționament, vă întreb dacă un bărbat, o femeie sau chiar un copil nu ar trebui să roșească invocînd principii ca demnitatea sau responsabilitatea? Ne putem baza pe instinct sau pe interes pentru a le satisface, doar lor, nevoia socială de pedepse și de elogii! Dacă cineva face fapte bune, îl vom lăuda; dacă săvîrșește fapte rele, îl vom pedepsi, independent de toate teoriile noastre asupra întrebării dacă actele sale rezultă din ceea ce era înaintea lui sau sînt absolut noi. Marșul întregii morale umane în jurul problemei "meritului" este o tristă ficțiune! Doar Dumnezeu ne poate cunoaște meritele, în cazul în care le avem! Perspectiva pragmatică facilitează presupoziția liberului arbitru; dar ce rol are, din această perspectivă, mizerabilul drept de a pedepsi, ce a făcut atîta zgomot în discuțiile legate de subiectul nostru?

Pentru pragmatism, liberul arbitru semnifică **apariția anumitor lucruri noi** în lume, semnifică dreptul de a ne aștepta ca, în elementele sale cele mai profunde, precum și în cele de suprafață, viitorul să nu se repete identic, să nu imite trecutul. Dacă o imitație **în masă** se produce, cine se gîndește să o nege? Fiecare lege presupune "uniformitatea naturii". Dar se poate ca natura să nu fie decît aproximativ uniformă. Deci, dacă există oameni pentru care cunoașterea trecutului universului a determinat nașterea fie a pesimismului, fie a îndoielilor despre valoarea lumii, ce devin certitudini în cazul cînd această valoare este permanent fixată, acești oameni vor putea primi fără efort doctrina liberului arbitru, ca pe o doctrină **favorabilă**. Ea prezintă avantajul de a fi cel puțin posibilă. Dimpotrivă, determinismul ne asigură că însăși ideea de posibilitate este o creație a ignoranței umane; necesitatea și imposibilitatea conduc, conform opiniei lor, destinul lumii[1]

Liberul arbitru aduce, așadar, o teorie cosmologică generală, **plină de promisiuni**, asemenea ideii de Absolut, de Dumnezeu, de Spirit sau de Scop realizat în univers. În mod abstract, nici unul din acești termeni nu are un conținut propriu, nu ne indică nici măcar cel mai neînsemnat aspect din real, nu

---

[1] Despre **posibil**, vezi "Lecția a opta".

păstrează nici măcar cea mai mică înclinație pentru acțiune într-o lume al cărei caracter a fost, de la început, posesia unei perfecțiuni manifest. Mi se pare că bucuria de a fi, beția de a trăi, pura emoție cosmică și extazul deplin oferit de realitate ar dezgoli aceste speculații de importanța lor, dacă această lume n-ar fi de acum înainte decît o țară unde curge lapte și miere, un loc al fericirii. De ce ne interesăm de o metafizică religioasă? Deoarece viitorul, așa cum îl concepem prin experiență, nu ne oferă un sentiment de securitate; deoarece avem nevoie să fie garantat de un principiu superior. Dacă trecutul și prezentul ne-ar satisface în întregime, cine și-ar dori ca viitorul să nu le fie asemănător?

În mod similar, cine și-ar dori să posede liberul arbitru? Cine nu ar spune, împreună cu Huxley: "dacă sînt întors, în fiecare zi, asemenea unui ceas, și funcționez fatalmente bine, mă întreb dacă nu este nimic mai bun în privința libertății?" Într-o lume deja perfectă, "libertatea" nu ar putea fi decît libertatea de a fi **mai rău**; ce nebun ar susține această libertate? Ultima dovadă de perfecțiune pentru universul optimiștilor ar fi necesitatea de a fi ceea ce este și de a nu putea fi nicidecum altcumva. Bineînțeles că singura **posibilitate** pe care o putem rațional revendica este posibilitatea lucrurilor de a deveni **mai bune**. Mai trebuie să spun că, avînd în vedere ceea ce este de fapt lumea și felul în care se comportă, putem include această posibilitate pentru ale noastre **desirata**?

Rezumînd, doctrina liberului arbitru are semnificație pentru noi dacă este **reconfortantă**. Cu acest titlu, se integrează în doctrinele religioase. Împreună, ele animează vechile ruine și repară dezastrele din trecut. Sufletul nostru, închis în curtea din dos, reprezentată de experiența sensibilă, întreabă mereu inteligența, cățărată în turnul său: "Paznicule, ce noutăți sînt? Ne aduce noaptea vreo promisiune?" Atunci inteligența oferă sufletului nostru aceste cuvinte pline de promisiuni.

Concluzie

Cuvintele Dumnezeu, liber arbitru, scop etc., nu au altă semnificație în afara celei practice. Totuși, ele încearcă inutil să fie obscure în ele însele sau să fie înțelese doar într-un sens intelectualist; dar atunci cînd le aducem cu noi în mijlocul celor mai mari desișuri ale vieții, întunericul de acolo devine luminos în jurul nostru! Dimpotrivă, studiind aceste cuvinte și definițiile lor, încetați să vă spuneți că nu există în ele decît o finalitate intelectualistă; unde sînteți voi? Sînteți pe punctul de a contempla nejustificat un prețios simulacru de gîndire! **Deus est ens, a se, extra et supra omne genus, necessarium, unum, infinite perfectum, simplex, immutabile, immensum,**

alternum, intelligens etc. (Dumnezeu este Ființa în sine, dincolo și deasupra oricărui gen, necesar, unic, infinit perfect, simplu, imuabil, imens, etern, atotcunoscător, etc.); ce este într-adevăr instructiv într-o asemenea definiție? Ea este mai mult decît insignifiantă sub haina sa pompoasă, ornată cu adjective! Pragmatismul o poate interpreta introducînd un sens pozitiv, prin ignorarea totală a punctului de vedere intelectualist. "Dumnezeu este în cer; totul este bine pentru univers!" Iată miezul însuși, adevărata bază a teologiei voastre, care vă eliberează de toate definițiile date de raționalism!

De ce nu mărturisim aceasta cu toții, fie raționaliștii, fie pragmatiști?

De altfel, pragmatismul, departe de a avea mereu ochii fixați pe primul plan de aplicații practice, cum a fost acuzat, este interesat la fel de mult de perspectivele cele mai îndepărtate ale universului. Observați așadar cum toate întrebările supreme se întorc oarecum spre originea lor! În loc să privească înapoi, să se întoarcă la principii, la un Sine, hotărît prin teoria cunoașterii **(erkenntnisstheoretische Ich)**, la Dumnezeu, la un "principiu de cauzalitate" **(Kausalitatisprinzip)**, la un Scop cosmic, la un Liber Arbitru etc., observați cum deplasează, ca să spunem așa, pragmatismul accentul, îl duce dinspre trecut spre înainte, privește înaintea lui și își ancorează privirile în fapte!

Întrebarea într-adevăr vitală pentru noi este următoarea: "Ce va fi lumea?, ce va putea deveni viața, ce formă va lua?" Deci, trebuie ca întreg centrul de greutate să se plaseze în filosofie. Trebuie ca pămîntul, spațiu al lucrurilor reale, îndelung lăsat în umbră de splendoarea înălțimilor eterice, să-și reintre în drepturi.

Proiectarea luminii în această direcție înseamnă că problemele filosofice vor fi analizate de spirite mai puțin pasionate de abstracțiuni, ce se exprimă mai științific, cu un sentiment mai viu al realităților particulare, fără a se dovedi însă nereligioase. Se va produce o deplasare a "fotoliului autorității", asemănătoare Reformei protestante. Pentru catolici, protestantismul dădea deseori impresia de încurcătură, de anarhie și de confuzie. Și pragmatismul va produce, fără îndoială, aceeași impresie asupra ultra-raționaliștilor care îl vor considera o simplă încrengătură, fără valoare filosofică. Dar, în țările protestante, viața își urmează cursul și își împlinește, totuși, scopul. Îndrăznesc să cred că protestantismul filosofic nu va avea un succes mai mic.

LECȚIA A PATRA

UNU ȘI MULTIPLU

Fenomenul fizic al "reflexiei totale" - Filosofia tratează nu numai realitatea "unică", ci și realitatea "totală" - Părerea raționaliștilor în legătură cu unitatea. - Din punct de vedere pragmatic, lumea este unu din mai multe considerente.
I. *Lumea este unu pentru gîndire și discurs.*
II. *Este* ***continuă*** *(timpul și spațiul).*
III. *Părțile sale* ***acționează și reacționează*** *unele asupra celorlalte.*
IV. *Problema* ***unității cauzale.***
V. *Problema unității genurilor*
VI. *Problema unității* ***sfîrșiturilor*** *sau a* ***unității teleologice***
VII. *Problema* ***unității estetice.***
VIII. *Problema* ***unității noetice.*** *Ipoteza unui subiect unic sau a unei gîndiri unice - Monismul absolut - Indianul Vivekananda și monismul mistic. - Diferite modalități de a considera, în același timp, universul ca fiind unu și multiplu.*
Concluzie *- Necesitatea de a abandona dogmatismul monist și de a ne mulțumi cu observațiile din experiență.*

Am observat în ce fel acționează metoda pragmatică asupra anumitor concepte; în loc să se mulțumească, în fața lor, cu o admirație contemplativă, le ia cu sine pentru a se arunca în fluviul experienței și pentru a prelungi, mulțumită lor, perspectiva deschisă în fața ei. Aceste concepte: scop ce se realizează în lume, inteligență infinită, spirit în loc de materie, au ca singură semnificație, garanția adevărului sau falsității lor, faptul de a promite universului un viitor mai bun.

Analizînd fenomenul numit în optică "reflexie totală", mi-am spus deseori că oferă un excelent simbol pentru relația concepută de pragmatism între ideile abstracte și relațiile concrete. Ridicați un pahar cu apă puțin mai sus de ochii voștri și fixați-vă privirile pe suprafața de apă, traversînd masa lichidă; sau, mai degrabă, uitați-vă de-a lungul geamului plat al unui

acvariu. Astfel veți vedea spre exemplu reflectarea, extraordinar de strălucitoare, a imaginii unei lumînări ce arde sau a oricărui obiect luminos, aflat de cealaltă parte a recipientului. Într-un astfel de caz, nici o rază nu depășește suprafața apei, iar fiecare rază este trimisă integral pînă la ultimul strat de apă.

Ei, bine!, considerați că apa reprezintă lumea faptelor sensibile și că aerul reprezintă lumea ideilor abstracte. Bineînțeles, aceste două lumi sînt ambele reale și acționează una asupra celeilalte; dar acțiunea se exercită doar la limita unde se întîlnesc; mediul în care există ființe vii și în care se produc evenimentele pentru noi, este apa! Ne asemănăm peștilor ce înoată în oceanul simțurilor, ocean ce limitează imediat, pe deasupra, elementul superior, dar ce rămîne la fel de neputincios în a-l respira sau penetra. Totuși, ne luăm oxigenul din acest element. În plus, nu încetăm nicicînd să îl atingem în diferite puncte; iar de fiecare dată cînd îl atingem nu ne întoarcem doar de la suprafață spre adînc, ci ne reîmprospătăm energia și primim un impuls nou ce determină direcția cursului nostru. Ideile abstracte, simbolizate aici prin aer, ne sînt indispensabile pentru viață; dar, în ele însele, ideile sînt oarecum de nerespirat, iar întreaga lor acțiune se reduce la a ne imprima o nouă direcție.

"Orice comparație este neavenită"; totuși aceasta nu îmi înșeală imaginația, deoarece demonstrează cum un lucru, insuficient într-un domeniu obișnuit al vieții, poate fi o condiție esențială de viață în altă sferă. Acum studiez încă o aplicație a metodei pragmatice, pentru a vă face inteligibilă metoda; vreau să îi dirijez lumina spre vechea problemă despre "unu" și "multiplu".

Această problemă a împiedicat somnul pentru puține persoane; și nu voi fi surprins să aflu de la una din aceste persoane că nu s-a preocupat niciodată de problemă. Cu riscul de a fi absorbit de ea, am ajuns să o consider centrul dezbaterilor filosofice, datorită deschiderilor și fecundității sale. A ști despre cineva că este un monist rezolut sau un pluralist convins înseamnă, probabil, a ști mai multe despre toate opiniile sale, astfel încît să îi conferim alt nume în "-ist". Dintre toate clasificările, distincția dintre cei ce admit "unul" și cei ce admit "multiplul" este cea mai bogată în consecințe. Deci, sper că vă voi putea împărți importanța acestei probleme.

Deseori filosofia a fost definită ca o căutare, o origine al cărui obiect este unitatea universului. Nu analizăm acestă definiție. Astfel formulată, ea este adevărată, filosofia preocupîndu-se, în primul rînd, de unitate.

Dar ce să facem cu **varietatea** de (din) lucruri? Este atît de

nedemnă încît să nu intereseze filosofia? Dacă, în loc să o luăm în considerație, și ne oprim asupra gîndirii noastre în general și asupra aspirațiilor ei, observăm că și varietatea este pentru gîndire o necesitate, nu doar unitatea. Cunoașterea detaliilor din fapte, cît și reducerea lor la unitate, reprezintă mereu emblema indispensabilă a superiorității intelectuale. Ca și în cazul filosofilor, oamenii voștri de **știință, erudiții** de tip enciclopedic și filosofic nu au dus lipsă de elogii. De altfel, și multiplicitatea, și unitatea reclamă inteligența, dar niciodată separat; este vorba despre **universalitate**, despre realitatea totală[1] . Și atunci, nu contează mai puțin cunoașterea diverselor elemente ale realității decît înțelegerea conexiunii lor. Curiozitatea pentru fapte și gustul pentru sistematizare merg împreună.

În pofida acestei constatări, unitatea lucrurilor a fost mereu considerată ca avînd o strălucire **mai nobilă** decît multiplicitatea lor. Din prima clipă cînd un tînăr ajunge la ideea că întreg universul reprezintă un mare fapt unic ale cărui părți merg împreună pe o singură linie, închise una într-alta ermetic, are sentimentul că posedă o concepție superioară despre lucruri și îi privește de sus pe cei ce îi rezistă, incapabili să atingă o astfel de concepție sublimă.

Surprinsă sub această formă abstractă, asemenea celei întîlnite mai întîi, concepția monistă este atît de vagă, încît este prea puțin demnă de o discuție teoretică. Probabil toți credeți aceasta, într-un fel sau altul. Starea de spirit ce domnește în cercurile cultivate este reprezentată de un anume monism abstract, un fel de răspuns din inimă față de caracterul unității, ca și cum în lumea reală ar exista o trăsătură independentă de multiplicitate, cu o valoare infinit superioară și o demnitate infinit mai înaltă. Starea respectivă domnește aici în așa fel încît putem spune că face parte din bunul simț filosofic.

La rîndul nostru, spunem că este o evidență unicitatea lumii; fără unicitate, cum ar putea fi, oricît de puțin, o lume? În principiu, empiriștii cred la fel de puternic ca și raționaliștii în monismul abstract.

Diferența este că empiriștii nu sînt tot atît de tare orbiți. Unitatea nu îi orbește față de orice lucru, căci nu atinge curiozitatea pentru faptele particulare! Există, dimpotrivă, raționaliști ai unei anume școli, ce interpretează mereu mistic această unitate abstractă; ignorînd restul, o consideră un principiu pe care îl admiră, îl venerează, conform căruia acționează intelectual ca și cum ar spune: totul este un punct!

---

[1] Vezi A. Bellanger, **Les concepts de cause et l'activité intentionelle de l'esprit**, Paris, Felix Alcan, 1905, p. 79.

"Lumea este unu!" Se ajunge ca formula să devină un fel de religie a numerelor. Este adevărat că numărul "trei" și numărul "șapte" au fost interpretate ca numere sacre. Dar, în domeniul abstractului, care este superioritatea lui "unu" față de "patruzeci și trei" sau "două zeci de milioane "? În această primă credință atît de vagă în unitatea lumii, găsim atît de puține lămuriri, încît nu mai știm ce semnificație poate avea.

Singura modalitate de a nu bate pasul pe loc în legătură cu noțiunea de unitate este adoptarea punctului de vedere pragmatic. Fiind admisă, nu negată, existența unității, din relația sa cu care fapte rezultă o diferență? În postură de cunoaștere, ce este unitatea? Lumea este **unu**, dar **în ce fel** este unu? Ce **tip** de unitate posedă? Și ce valoare practică are unitatea **pentru noi**?

Formulînd aceste întrebări, părăsim neclarul pentru definit, abstractul pentru concret. Din unitatea universului reies numeroase consecințe. Le voi semnala succesiv pe cele mai importante.

I

Pentru început, lumea este unu, atît timp cît este obiectul gîndirii și al discursului omului. Dacă multiplicitatea ar fi iremediabilă, astfel încît să facă imposibilă spiritului nostru, într-o formă oarecare, unirea părților componente și dacă gîndirea noastră nu ar putea-o "exprima" în întregime, rațiunea ar fi asemenea ochilor care incearcă să privească, în același timp, în direcții opuse! Dar, de fapt, noi exprimăm întreg realul prin termenul abstract "lume" sau "univers", ce propune în mod expres ca nici o parte să nu fie exclusă din semnificația lui.

Evident, unitatea în discurs nu include, de altfel, nici o referire precisă în favoarea monismului. "Haosul" desemnat prin acest termen are tot atîta unitate cît "cosmosul", în cadrul discursului.

Este extraordinar să vezi cum moniștii își imaginează că au repurtat un mare succes cînd îi aud pe pluraliști spunînd: "Universul este multiplu!". "Universul!", replică imediat moniștii, "limbajul lui stă mărturie, căci e dominat de monism!" Ei, bine!, să considerăm deocamdată că lucrurile formează o realitate unică. Puteți, deci, să le aruncați în față, dacă îndrăznesc să spun așa, tuturor lucrurilor luate împreună, numele de "univers"; dar ce avantaj aveți? Rămîne de verificat dacă ele posedă caracterul de unitate într-un alt sens, cu mai multe consecințe!

II

Spre exemplu, sînt ele continui? Puteți trece de la un lucru la altul fără a vă părăsi universul, fără a vă expune unei căderi ce vă va exclude din el? Cu alte cuvinte, toate părțile universului sînt legate unele de altele, în loc să fie asemenea firelor de nisip,

separate?

Dar ce spun eu? firele de nisip "se între-țin" în spațiul ce le servește oarecum de "pat"; și, dacă vă puteți mișca în acest spațiu, puteți trece fără nici o întrerupere de la cel ce e numărul unu la cel ce e numărul doi. Spațiul și timpul sînt, așadar, instrumente de continuitate care determină părțile universului să "se între-țină".

Prin urmare, diferența dintre monism și pluralism este enormă din punct de vedere practic, cît și in ceea ce privește consecințele rezultate din felul în care concep unitatea și unirea.

III

În domeniul acțiunii, sînt nenumărate căile prin care se realizează continuitatea lucrurilor. Se pot trasa linii conform cărora se exercită influențele ce asigură unitatea lucrurilor. Urmați oricare din aceste linii; veți trece de la un lucru la altul atît de ușor încît s-ar putea să săriți peste o mare parte din întinderea pe care o ocupă universul. Gravitația, propagarea căldurii sînt unele din influențele ce unesc toate lucrurile din lumea fizică; la fel sînt electricitatea, lumina, proprietățile chimice; pentru aceste influențe diferite există linii de același gen. Dar, în cazul ultimelor, corpurile opace și cele inerte întrerup continuitatea, încît trebuie să le schimbați sau să adoptați o altă modalitate de acțiune, dacă vreți să treceți de ziua de astăzi. Practic, unitatea Universului vostru este pierdută, **în forma în care era constituită de primele linii de influență**.

Nenumărate sînt și diferitele feluri de legături între unele lucruri speciale cu alte lucruri speciale; și, în **ansamblu**, oricare legătură formează un **sistem** în care lucrurile există de comun acord. Acest fapt se întîmplă oamenilor închiși într-o vastă rețea de **cunoștințe** sau de relații sociale.Brown îl cunoaște pe Jones, Jones îl cunoaște pe Robinson ș.a.m.d. Deci, **alegîndu-vă cum trebuie seria de intermediari**, puteți transmite un mesaj de la Jones pînă la Împărăteasa Chinei, pînă la căpetenia pigmeilor din Africa sau pînă la oricare alt locuitor din univers. Drumul devine însă dificil dacă alegeți rău vreun intermediar.

Pe acest "sistem de cunoștințe" sau de "oameni care se cunosc" se imprimă ceea ce am putea numi "sistem de afecțiuni". **A** îl iubește pe **B**, care îl iubește pe **C** etc. Bineînțeles, raționamentul e similar pentru ură. Dar aceste sisteme sînt mai puțin extinse decît "sistemele de cunoștințe" pe care le presupun.

În fiecare zi, eforturile umanității unifică lumea prin sisteme din ce în ce mai definite. Am inventat sistemul colonial, sistemul poștal, sistemul consular, sistemul comercial; și acolo toate părțile se supun unor influențe definite ce se propagă din sînul fiecărui sistem, fără a se putea extinde însă în afară. De aici

rezultă, pentru diverse părți din univers, numeroase grupări mici ce se integrează în grupări mai mari; acestea sînt tot atîtea lumi mici, nu numai în discurs, dar și în acțiune, în interiorul imensului univers ce le integrează pe toate. Fiecare sistem reprezintă un anume tip sau grad de unitate, părțile sale componente fiind legate între ele, conform relației dintr-o specie particulară; o aceeași parte poate figura în numeroase sisteme diferite; e ca și cum un același om ar avea diferite slujbe și ar face parte din mai multe asociații.

În conformitate cu această "sistematizare", valoarea practică a conceptului de unitate, în mod efectiv constatată într-un număr incalculabil de rețele bine definite din univers, este conferită de existența reală. Inegal răspîndite și comprehensibile, ele se suprapun unele peste altele, astfel încît nu lasă nici un spațiu intermediar prin care vreo parte sau vreun element să poată scăpa. Oricît de departe ar fi împinsă lipsa de legătură dintre lucruri, fapt datorat influențelor și contactelor ce urmăresc drumuri riguros exclusive, nu există nici un lucru care să nu fie influențat în vreun fel de un alt lucru, chiar dacă știți prea puține ca să descoperiți drumul parcurs de această influență.

În general, deci, și nu cu strictețe, putem spune că există coeziune și aderență într-un fel sau altul între lucruri și că universul există sub forme ce, asemănătoare ochiurilor unei împletituri, verigilor unui lanț, îl transformă într-o operă continuă și "integrată". Nu contează tipul influenței ce contribuie la unitatea sa, cu condiția să urmați din aproape în aproape diferitele părți.

Iată cum și in ce limite puteți afirma unitatea reală a universului, dar nu altfel și în afara acestor limite. De fapt, trebuie afirmat că dincolo de ele nu există nici un univers. În chiar aceste limite, nu veți stabili conexiuni valabile decît dacă veți alege intermediari potriviți, fapte care să fie "bune conductoare" pentru influențele de stabilit și nu "rele conductoare" sau "non-conductoare". În acest ultim caz, veți fi împiedicați de la primul pas și nu veți putea observa decît **multiplicitatea** pură și simplă a universului, din punctul de vedere particular pe care îl veți fi adoptat în căutările voastre. De fapt, dacă spiritul nostru ar fi interesat de relațiile ce separă lucrurile în aceeași măsură în care e interesat de raporturile ce le unesc, filosofia ar fi celebrat **lipsa de unitate** din univers, cu același succes obținut pentru celebrarea unității.

Trebuie neapărat observat faptul că unitatea și multiplicitatea sînt coordonate între ele. Ambele sînt primordiale; ambele sînt esențiale în același grad, iar excelența lor este egală. În spațiu, funcția de separare a lucrurilor pare a se exercita exact

la fel ca și cea de unire; dar, totuși, cele două funcții care ne interesează sînt diferite; similar, pentru modalitatea generală de a acționa asupra ansamblului de influențe, în domeniul supus marilor curente ale acțiunii și reacțiunii, trebuie păstrată diferența dintre "conductorii" și "non-conductorii" de care avem nevoie; înțelepciunea constă în puterea de a distruge între ele cele două cazuri la momentul dorit.

IV

Putem integra aceste sisteme de influență și de non-influență în problema generală a **unității cauzale** din lume. Pentru a considera absolută această unitate cauzală, ar trebui stabilit ca cele mai mici influențe cauzale existente în lucruri să fie toate convergente in trecut, într-o aceeași origine cauzală, într-o mare cauză primă ce le-a fost comună. Această origine, cauză absolută, este acel **fiat** pronunțat de Dumnezeu în momentul creației, așa cum apare în filosofia tradițională. Idealismul transcendental, dirijînd faptul de "a crea" spre faptul de "a gîndi" sau "a dori să gîndești", consideră actul divin mai curînd "etern" decît "prim", dar unitatea nu este mai puțin absolută în miezul multiplicității cum era în trecut; conform idealismului, multiplicitatea **nu ar exista** fără unitate.

Împotriva acestei concepții despre unitatea originară a lucrurilor, s-a ridicat mereu noțiunea pluralistă a unei multiplicități care ar exista prin sine însăși sub formă de atomi sau de unități spirituale de o natură oarecare.

Aceste două soluții prezintă fiecare un interes practic, dar nu este esențial pentru obiectul de care mă ocup în aceste "Lecții"; deci, prefer să nu insist asupra acestui aspect.

V

Pentru pragmatism, specia cea mai importantă de unire sau de unitate ce se manifestă în lucruri este **unitatea generică**.

Lucrurile există şi se distribuie în funcție de genuri. Fiecare "gen" cuprinde numeroase eșantioane și ceea ce implică pentru unul implică, de asemenea, pentru celelalte. Este ușor de conceput că fiecare fapt din lume ar putea fi singular, adică fără nici o asemănare cu vreun alt fapt singur în genul său. Dacă ar fi așa, logica noastră ar fi inutilă, căci toate operațiile acestei logici afirmă, pentru un caz unic, ceea ce este adevărat pentru genul din care face parte. Într-o lume unde nu ar exista două lucruri asemănătoare, nu am mai putea, în conformitate cu experiența trecută, să introducem experiența noastră viitoare. Iată de ce existența unei atît de remarcabile unități generice în lucruri este, probabil, exemplul cel mai semnificativ, de importanță practică ce decurge din afirmația: "universul este unu".

Unitatea generică absolută ar fi un lucru dobîndit pentru

noi dacă ar exista un "gen suprem" sub care s-ar putea subsuma sau îngloba toate lucrurile, fără excepție. "Ființă", "lucruri imaginabile", "experiență" sau "percepții" reprezintă termeni ce ar putea candida la postul de gen suprem. Și aici prefer să amîn pentru moment problema de a ști ce interes ar putea avea pentru pragmatism aceste soluții diverse.

VI

Unitatea de scop oferă un nou exemplu de sens desprins din formula "lumea este unu".

În lume vedem un număr considerabil de lucruri subordonate unui plan. Toate sistemele publice create de om, organizații administrative, industriale, militare etc., există fiecare pentru scopul său propriu, reprezentat de o autoritate. Orice ființă vie își urmărește scopurile particulare și toate ființele vii colaborează în conformitate cu gradul lor de dezvoltare pentru scopurile colective ale unui grup, trib, scopurile cele mai vaste înglobîndu-le pe cele cu o amploare mai mică, într-atît încît un scop absolut unic, suprem sau culminant, pentru care muncesc toate lucrurile fără excepție, ar putea fi conceput ca susceptibil de împlinire.

Mai este nevoie să spun că aparențele sînt în dezacord cu această concepție? În "Lecția a treia" spuneam că nu e imposibil ca un rezultat să fie prevăzut sau pregătit; dar, de fapt, nici un rezultat cunoscut în lume nu a fost pregătit în toate detaliile lui. Oamenii și popoarele au fost ambiționați de efemera idee a unui scop reprezentat de bogăție, grandoare, virtute. La fiecare pas apar în fața ochilor lor incidente neprevăzute, perspective vechi se dezvăluie; și, la sfârșitul zilei, detaliile planului general trebuiesc modificate. Ceea ce realizăm poate fi mai mult sau mai puțin important decît ceea ce avem în vedere, dar mereu diferă.

În plus, scopurile noastre diverse își împart reciproc lupta. Imposibilitatea unuia de a-l anihila pe altul generează medierea; și mai mult chiar, rezultatul este diferit de cel pe care și unul și celălalt îl reprezentau la început. În general și cu aproximație, este posibil să se atingă în mare parte țelul propus; însă totul susține cu fermitate ideea că lumea noastră este, în mod imperfect, unificată din punct de vedere teleologic și că urmărește în continuare o mai bună organizare a scopurilor sale.

• Nu se poate reclama unitatea teleologică **absolută**, nici pretinde că există un scop unic spre care tind toate componentele universului - decît prin dogmatizarea riscurilor și pericolelor. Pe măsură ce devine mai concretă, cunoașterea ostilității reciproce dintre interesele care sînt în joc în lume, teologii care dogmatizează astfel au din ce în ce mai puțin posibilitatea de a imagina în ce ar putea consta acest scop unic

și culminant. Este adevărat că observăm cum unele rele ne conduc către un bine ulterior, cum bitter-ul îmbunătățește cockteilul, cum un pic de pericol, puțină teamă ne revigorează atuurile pe care le avem în mînă. Aceste constatări, printr-o generalizare confuză, ne pot aduce la o doctrină conform căreia tot răul existent în univers nu are alt efect decît acela de a ne conduce spre perfecțiune. Dar edificiul răului, așa cum îl vedem înălțîndu-se în fața noastră, respinge orice resemnare. Cu tot idealismul transcendental întîlnit într-o carte scrisă de Bradley sau Royce, nu sîntem mai avansați decît în Cartea lui Iacob... Căile Domnului nu sînt căile noastre; așadar, mai bine e să păstrăm liniștea. Ei bine, un Dumnezeu pentru care atîtea orori reprezintă desfătare nu este Dumnezeul căruia i se pot adresa aspirațiile ființei umane. Umorul său voios este prea mult pentru noi. Cu alte cuvinte, Absolutul, cu scopul său unic, nu este Dumnezeul uman al oamenilor.

VII

Se constată în lucruri, de asemenea, **unitatea estetică** analogă unității teleologice.

Lucrurile ne povestesc o istorie. Părțile lor se află legate între ele astfel încît formează o gradație ascendentă. Fiecare face, în mod evident, jocul celorlalți. Retrospectiv, putem observa, deși nici un scop nu a condus expres înlănțuirea anumitor fapte, că acestea au luat totuși forma unei drame cu introducere, desfășurare și deznodămînt.

În realitate, orice istorie își are limitele ei. Și aici este mai normal să adoptăm punctul de vedere al unei multiplicități. Lumea este alcătuită din istorii particulare ce se desfășoară paralel, fără a începe sau a se sfîrși împreună. Există puncte în care se intersectează sau se amestecă, dar gîndirea noastră nu ajunge să le unifice complet. Dacă vreau să vă urmăresc istoria vieții, trebuie să renunț momentan la a mea. Însă, pentru a povesti istoria a doi gemeni, biograful lor va fi obligat să îi prezinte alternativ cititorilor.

Afirmația că universul ne povestește o singură istorie reprezintă încă o dogmă a monismului în care nu putem crede decît apărînd-o. Pluralismul ne prezintă din istoria lumii ceva asemănător unei coarde ale cărei fibre ne relatează separat cîte o poveste; însă este mai dificil să imaginăm fiecare punct de intersecție a fibrelor ce compun această coardă ca un fapt absolut izolat și apoi să adunăm toate punctele unei serii longitudinale pentru a realiza, din acest întreg, o singură ființă, cu propria sa viață. Cu microscopul, un naturalist descompune un embrion dat într-o multitudine de puncte de intersecție, pe care gîndirea le reconstituie într-un tot prin coeziune. Dar

elementele ce alcătuiesc lumea, în măsura în care sînt ființe, par discontinui în sens transversal, iar coeziunea lor pare posibilă numai în sens longitudinal. Naturalistul însuși, dorind să urmărească **dezvoltarea** subiectului pe care îl observă, este constrîns să studieze pe rînd istoria fiecărui organ. Prin urmare, unitatea estetică **absolută** este încă un ideal abstract; lumea este mai degrabă o epopee cu mai multe episoade decît o dramă în care unitatea de acțiune să fie evidentă.

Așadar, am remarcat, pînă aici, că lumea este unificată prin intermediul unei multiplicități de sisteme, de genuri, de scopuri și de drame. Nu am nimic împotriva faptului ca unitatea să fie mai curînd reală decît aparentă în toate aceste procedee. De asemenea, sînt de acord că **posibilitatea** unui scop unic și suveran, a unui sistem sau gen unic și suprem, a unei istorii unice supraordonată celorlalte, este o ipoteză legitimă. Spun doar că orice afirmație dogmatică este, în prezent, temerară, în pofida garanțiilor suficiente.

VIII

De mai bine de un secol, moniștii au transformat ideea unui **subiect unic al cunoașterii** în "actorul principal al gîndirii noastre" **(denkmittel)**. Conform lor, multiplicitatea nu există decît cu titlu de obiect pentru gîndirea acestui "subiect unic", reprezentat de Absolut; ea nu este decît în propria sa imaginație, și, **conform felului în care cunoaște** ea nu are decît un scop unic ce formează un sistem unic, povestește o singură istorie.

Noțiunea de unitate, care în lucruri nu este decît **unitatea gîndirii ce înglobează totul**, este creația sublimă a filosofiei intelectualiste. Credem în Absolut, de obicei, datorită unor rațiuni superioare cărora nu s-ar putea opune un gînditor clarvăzător.

În prima mea "Lecție" am semnalat unele dintre imensele consecințe practice antrenate de Absolut; și, cu siguranță, vor rezulta importante diferențe de mai multe feluri dacă, în loc să îl respingem, îl vom admite ca adevărat.

Neputînd aborda aici toate demonstrațiile logice prin care pretindem să stabilim existența Absolutului, mă limitez să spun că nu am remarcat nici una solidă. Așadar, voi vorbi despre Absolut, Omniscient, ca despre o singură ipoteză egală, pentru moment, cu concepția pluralistă; or, conform ultimei, nu există nici un punct de vedere, nici un sistem de cunoaștere prin care universul în întregime să fie observat.

"Pentru Dumnezeu, ne spune Royce, conștiința formează în întregime un moment unic, de o transparență luminoasă"[1]

---

[1] **The Conception of God**, New-York, 1897, p. 292.

Acesta este tipul de unitate pe care monismul vrea să îl găsească în gîndire. Dimpotrivă, empirismul este mulțumit cu genul de unitate cu care sîntem obișnuiți în gîndirea noastră. **Oricare ar fi subiectul** ce cunoaște, nimic nu este cunoscut decît **în legătură** cu altceva. Dar se poate ca ființele capabile de cunoaștere să fie o multiplicitate vădit ireductibilă. De asemenea, se poate ca majoritatea dintre ei să nu cunoască în totalitate, sau să nu cunoască deloc, nici măcar o dată, ceea ce poate fi cunoscut; și, de altfel, este probabil ca uitarea să fie imposibilă. Oricare ar fi tipul de unitate realizat, lumea nu va fi mai puțin decît un univers, un tot, în gîndirea ce realizează legătura părților care îi sînt cunoscute. Singura diferență ar consta în faptul că, în primul caz, cunoștințele ar fi absolut unificate, iar în al doilea ele ar fi despărțite astfel încît să se regăsească, ca să spunem așa, reducîndu-se una pe alta.

Capodopera intelectualismului contemporan este, după cum vă spuneam, noțiunea unui subiect unic în care cunoașterea este instantanee sau eternă, aceste două adjective, avînd aici același sens. Datorită acestei "capodopere" a fost respinsă "Substanța" atît de prețuită de filosofii anteriori și care le permitea să ajungă la unificarea cunoștințelor, Substanța este singura care "e în sine și pentru sine". Substanța universală include fapte particulare, ce ne alcătuiesc experiența și care nu reprezintă decît forme ce își au fundamentul în ea. Substanța a cedat în fața atacurilor cu caracter pragmatic venite din școala engleză. În zilele noastre, nu o mai privim decît asemenea unui nume ce desemnează fenomenele prezentate ca efectiv grupate, oferite sub forme coerente, pe care spiritul nostru finit le întîlnește în experiență sau le gîndește împreună. Da, aceste forme, aceste legături intră într-adevăr, ca părți componente, în desfășurarea experienței noastre, asemenea termenilor astfel grupați; și repet că idealismul modern a făcut un pas mare în sensul pragmatismului, atunci cînd a recurs la aceste modalități, direct concepute, pentru a explica unitatea lumii, în loc să o explice prin "inerența" părților, oricare ar fi natura acestor "inerențe", printr-un principiu imaginabil, ascuns în culise!

Astfel, "lumea este unu" exact în măsura în care experiența ne arată înlănțuirea fenomenelor, "unu" în raport cu legăturile ce ne apar și doar în raport cu ele. Atunci, dacă se întîlnesc disjuncții definite, lumea **nu** este unu. În acest fel unitatea și multiplicitatea sînt ambele admise din puncte de vedere ușor distincte. Nu este un "univers" pur și simplu; nu este nici un "multivers" pur și simplu. Și feluritele moduri de a fi "unu" indică, pentru verificarea lor precisă tot atîtea programe distincte în munca științifică. Remarcăm acum utilitatea întrebării puse de

pragmatism: în ce constă unitatea, așa cum o cunoaștem, și ce consecințe practice antrenează ideea de unitate, odată acceptată astfel? De fapt, prin aceasta scăpăm de întreaga agitație pe care ideea o provoca atunci cînd era considerată un principiu al sublimului; prin aceasta ne putem reintegra, cu sînge rece, în curentul experienței. Probabil ne va releva un grad de legătură, de unitate ce depășește cu mult previziunile noastre actuale; însă este subînțeles că principiile în vigoare din domeniul pragmatismului nu ne dau dreptul să cerem dinainte, din nici o perspectivă, unitatea absolută.

Este atît de dificil de observat precis semnificația unității absolute, încît, majoritatea dintre voi acceptă de bună voie să păstreze atitudinea rezervată ce este, la urma urmei, a noastră. Se poate totuși să existe spirite adepte ale unui monism atît de radical, încît să respingă ideea de a pune definitiv la același nivel egalitatea și multiplicitatea. Impresia că gîndirea se oprește la jumătatea drumului este dată unor astfel de spirite de o unitate ce admite grade diferite; o unitate ce comportă diverse tipuri, o unitate ce se opintește în fața elementelor "non-conductoare"; o unitate ce se realizează doar din aproape în aproape, în loc să se facă dintr-o singură mișcare, în bloc; o unitate ce se reduce în numeroase cazuri la o simplă proximitate exterioară, în loc să fie o legătură mai intimă; în fine, o unitate ce este doar o înlănțuire. Ei cred că dacă unitatea lucrurilor este superioară multiplicității lor, prima trebuie să aibă și un adevăr mai profund, trebuie să fie aspectul cel mai real al universului. Ei cred că în concepția pragmatică este prezentat un univers imperfect, rațional; trebuie ca universul real să formeze, în categoria ființei, o unitate necondiționată, absolut "consolidată", ale cărei părți, solidare între ele, se implică reciproc de la prima la ultima, fapt fără de care ne va fi imposibil să considerăm complet rațional acest domeniu din care noi înșine facem parte.

Fără îndoială că această concepție a unui mecanicism exagerat are o mare influență asupra multor persoane. "O singură Viață, Un singur Adevăr, O singură Dragoste, Un singur Principiu, Un singur Bine, Un singur Dumnezeu": iată ceea ce citesc într-o plachetă publicată de "Știința Creștină" și pe care poștașul mi-o aduce.

Da, fără îndoială, o asemenea profesiune de credință are, din punct de vedere pragmatic, o reală valoare emoțională; și, negreșit, cuvîntul "Unu" contribuie la această valoare, la fel cu celelalte cuvinte. Dar dacă vrem să stabilim **în mod intelectual** ceea ce poate semnifica un astfel de exces de unitate, ne întoarcem la distincțiile pragmatismului.

Sau poate este vorba despre altceva decît despre cuvîntul

Unu desemnînd universul ca simplu obiect al discursului; sau se discută despre întregul format din toate legăturile particulare, toate înlănțuirile particulare ce se pot verifica; sau se are în vedere o anumită modalitate de a garanta aceste legături, modalitate ce s-ar extinde la tot și ar fi, spre exemplu, o origine unică, un scop unic, un subiect sau o gîndire unică. De fapt, este mereu vorba despre o **gîndire** unică, despre un unic subiect al cunoașterii pentru oricine abordează astăzi problema în sens intelectualist. Ni se spune că această gîndire unică înglobează toate celelalte forme de legătură; universul, lumea pe care o concepe nu ar putea duce lipsă de toate părțile sale reciproc implicate una într-alta, într-un tablou logic, estetic și teleologic, ce reprezintă visul său etern și care este, el însuși, unic!

Ne este absolut imposibil să ne reprezentăm imaginea oferită de acest tablou; de aceea ne va fi permis să presupunem că autoritatea, ce echivalează incontestabil cu monismul absolut și, probabil, va echivala mereu în ochii anumitor persoane, își datorează întreaga putere unor cauze mistice și nu rațiunilor intelectuale. Vreți să interpretați cu demnitate monismul absolut? Fiți un mistic! Toate stările mistice ale spiritului, oricare ar fi gradul atins, favorizează de obicei, nu întotdeauna, așa cum ne demonstrează istoria, concepția monistă.

Nu este potrivit să abordăm aici problema generală a misticismului. Vreau doar să citez, pentru a mă face înțeles, profesiunea de credință a unui mistic. Modelul perfect al tuturor sistemelor moniste se întîlnește la hinduși, în Vedanta, doctrină fondată pe Vede; și modelul perfect de misionar vedantist a fost Swami Vivekananda, acela care a vizitat America de Nord acum cîțiva ani și a murit apoi. Metoda vedantină este mistică. Aplicîndo, nu raționați; dar după ce o veți fi practicat pînă la final, veți **vedea** adevărul; văzîndu-l, îl veți putea face cunoscut. Iată cum Vivekananda ni-l prezintă într-o conferință din Statele Unite:

"Unde este suferința celui care vede Unitatea universului, Unitatea vieții, Unitatea a tot?... Cauza reală a nenorocirii lumii este separarea dintre om și om, dintre bărbat și femeie, dintre adult și copil, dintre noțiuni, dintre pămînt și lună, dintre lună și soare, dintre atomi. Dar Vedanta spune că această separație nu există, nu are corespondență cu realul. Ea nu este decît aparentă; se află doar la suprafață. Unitatea a existat mereu în chiar miezul lucrurilor. Coborîți în voi și veți găsi această unitate dintre om și om, dintre femei și copii, dintre rase, dintre cei mari și cei mici, dintre bogați și săraci, dintre zei și oameni: toate reprezintă Unul; raționamentul este similar pentru animale dacă atingeți o profunzime suficientă. Nimic nu poate fi iluzoriu pentru cel care ajunge la ea... Unde ar putea fi iluzia? Ce l-ar putea

deruta? El cunoaște realitatea și secretul a tot. Unde ar putea exista nenorocirea pentru el? Ce poate dori? El a descoperit realitatea în Domnul care este Centrul, Unitatea, Eterna Fericire, Eterna Știință, Eterna Existență. Or, Acolo, nu există nici moarte, nici boală, nici durere, nici nenorocire, nici nemulțumire... În Miezul lucrurilor, în Realitate nu avem pentru cine plînge sau pentru cine să ne chinuim... El a pătruns totul, El Unitate Pură, Fără Formă, Fără Corp, Fără păcat, El, Gînditorul, marele poet, Ființa, Existență prin Sine însăși, El care dă fiecăruia după merit!"

Remarcați în ce punct este radical acest mecanism. Separația nu este doar abolită de Unitate: se neagă existența separației. Nu mai există multiplicitate. Nu sîntem părți ale Unului; El nu conține părți în Sine; și pentru că, într-un anume sens, **sîntem** incontestabil, trebuie ca fiecare dintre noi **să fie** Unul, incontestabil și total. **Unul ce este Absolutul și eu ce sînt acest Unu**; iată o religie care, din punct de vedere emoțional, posedă o înaltă valoare pragmatică, căci ne oferă o protecție perfectă, s-ar putea spune! Să-l urmărim în continuare pe Swami:

"Cînd omul a descoperit că este Unu cu Ființa infinită a universului, cînd orice separație a dispărut și toți bărbații, toate femeile, toți îngerii, toți zeii, toate animalele, toate plantele, universul în întregime, s-au pierdut în această Unitate, atunci orice teamă dispare. Ce mă înspăimîntă pe mine? Îmi pot face rău? Mă pot omorî? Mă pot înșela? Voi înșivă vă induceți frică? Atunci orice durere va dispărea. Ce îmi poate cauza durere? Eu sînt Unica Existență a universului. Atunci invidia va dispărea. Pe ce pot fi invidios?. Pe mine? Atunci toate sentimentele rele vor dispărea. Împotriva cui aș putea manifesta un sentiment rău? Împotriva mea? Nu sînt decît eu în univers. Dați lovitura de grație acestei distincții, acestei superstiții ce vă determină să spuneți că există o multiplicitate. Pacea eternă aparține doar celui care vede, în această lume a pluralității, Ființa Unică, a celui care vede, în această masă de insensibilitate, Singura Ființă ce Simte, cel care, în această lume a umbrelor întîlnește Realitatea, lui și a nimănui altuia!"

Urechile noastre aud această muzică ce înalță și liniștește. Toți purtăm în noi, cel puțin, germenele misticismului. Și atunci cînd idealiștii ne prezintă argumentele lor în favoarea Absolutului, cînd vor declara că cea mai mică separație admisă antrenează logic o lipsă de unitate iremediabilă și totală, nu pot să nu bănuiesc că punctele evident slabe ale raționamentelor lor sînt apărate contra propriilor critici, ca și cum ar fi disimulate de un anume sentiment mistic, logic sau ilogic, sentimentul că Unitatea Absolută trebuie să fie neapărat adevărată. În orice caz, ideea de unitate anulează orice separație **morală**. În pasiunea dragostei se

observă germenele mistic a ceea ce ar putea exprima unitatea completă a tuturor ființelor ce simt. Acest germen mistic se trezește în noi atunci cînd ascultăm argumentele moniștilor; ei le acceptă autoritatea și nu acordă decît un loc secundar considerațiilor intelectuale.

Deocamdată, nu insist mai mult asupra aspectelor religioase și morale ale problemei, dar voi reveni în ultima mea "Lecție".

Prin urmare, să îndepărtăm autoritatea susceptibilă de a fi eventual considerată ipotetică de instituirile mistice. Abordăm doar din punct de vedere intelectual problema Unului și a Multiplului; de asemenea, observăm poziția pe care o are aici pragmatismul. Aplicînd criteriul său, extras din diferențele practice ale fiecărei teorii, el poate repudia în egală măsură monismul absolut și pluralismul absolut. Lumea este unu acolo unde, printr-o conexiune diferită, părțile sale "se între-țin". Dar lumea este multiplă acolo unde lipsește o conexiune definită. În fine, lumea se unifică din ce în ce mai mult, mulțumită cel puțin sistemelor de conexiune pe care activitatea umană nu încetează să le construiască de-a lungul timpului.

Nu este imposibil de imaginat lumi care, prin conexiunile lor definite, s-ar opune acesteia sau s-ar înfrunta între ele, lumi în care prind viață tipurile și gradele cele mai felurite de unitate. Astfel, cel mai jos grad ar fi o lume unde lucrurile sînt date unele **cu** altele. Conjuncția "și" ar fi suficientă pentru a exprima faptul că părțile sînt prinse într-un ansamblu. Astfel este lumea ce ~~formează~~ acum o colecție a existențelor noastre interioare.Nu doar spațiile și timpurile concepute de imaginație în fiecare dintre noi, obiectele și evenimentele din propriile sale reverii sînt incoerente, mai mult sau mai puțin, unele în raport cu altele: dar nu' există absolut nici o relație definită între ceea ce reprezintă ele în spiritele a doi oameni diferiți. Într-un mod total nesistematic, fără a se influența sau acționa unul asupra celuilalt, gîndurile vagi ce există, la un moment dat, în spiritul nostru sau în al meu, cel care vorbește, se penetrează reciproc. Aceste gînduri coexistă, dar dezordonat, fără a găsi în nici unul dintre noi un receptacol unde să le unifice. Astfel risipite, ne oferă exemplul cel mai convenabil pentru o "multiplicitate" absolută. Nu ne putem imagina nici un motiv care să ne oblige să admitem că ele **trebuie** cunoscute împreună. Cu atît mai puțin ne putem imagina, chiar dacă ar fi cunoscute simultan, cum le-am putea considera un tot organizat.

Dimpotrivă, adăugați senzațiile și mișcările corpului nostru: unitatea atinge astfel un grad mult mai înalt. **Audita et visa** ale noastre, tot ceea ce auzim și vedem, tot ce facem, descind în aceste receptacole ce nu le-ar întîlni gîndurile noastre imediate, receptacole ale timpului și ale spațiului unde fiecare

eveniment își găsește data și locul. Percepțiile noastre auditive, percepțiile noastre vizuale, actele noastre formează "lucruri" de un anumit "gen"; în plus, toate pot fi clasificate.

Totuși nu este imposibil de imaginat o lume alcătuită din lucruri și genuri în care nu ar exista nici o acțiune sau reacție cauzală ce ne sînt atît de familiare. Fiecare lucru ar putea rămîne inert, să nu exercite sau să nu suporte nici o acțiune, în raport cu toate celelalte, și să refuze să propage vreo influență; sau rudimentarele influențe mecanice ar putea intra în joc, dar fără vreo acțiune chimică. O lume ca aceasta ar fi mult mai puțin unificată decît a noastră. Prin urmare, am putea concepe o a treia lume unde ar exista acțiuni și reacții chimice, dar nici o ființă gînditoare; o alta unde ar fi ființe gînditoare, indivizi, dar numai indivizi cu gînduri strict individuale, astfel încît nu ar fi posibilă viața socială; apoi o alta unde viața socială s-ar reduce la faptul că indivizii ar fi între ei simple "cunoștințe" și ar rămîne străini de orice afecțiune; în fine, o alta unde ar exista afecțiuni, dar fără nici o rigoare în a le sistematiza.

În oricare din aceste ipoteze, lumea nu ar fi nicicînd absolut irațională; dezintegrarea nu ar fi niciodată absolută, oricît de inferioară ar părea o lume față de celelalte. Așadar, dacă spiritele noastre vor ajunge vreodată să fie unite telepatic, dacă vom putea să cunoaștem în mod imediat, cu anumite condiții, ce este o altă gîndire, lumea în care trăim acum ar părea, în fața spiritelor din cealaltă lume, de un grad inferior!

Deoarece conjecturile noastre pot parcurge cîmpul larg deschis de trecutul eternității, e posibil să ne fie permis să ne întrebăm dacă diferitele feluri de unitate acum realizate în lumea locuită de noi nu ar fi evoluat, din întîmplare, progresiv, așa cum observăm astăzi evoluînd, în cadrul umanității, sistemele create pentru a ne satisface necesitățile. Dacă o asemenea ipoteză ar fi legitimă și unitatea totală va apărea, nu ca origine a lucrurilor, ci mai degrabă ca ultimul lor termen, "Absolutul" va trebui să fie înlocuit cu "Ultimul". Conținutul ar fi același pentru ambele noțiuni, căci ar reprezenta experiența ajunsă la cel mai înalt grad de unificare; dar relațiile lor în timp s-ar schimba în întregime.

Discuția despre problema unității argumentează, împrumutînd un cuvînt al lui Papini, de ce spuneam că pragmatismul încearcă să "rafineze" toate teoriile noastre. În general, am afirmat unitatea lumii într-un mod abstract cu aceeași intensitate cu care ar fi trebuit să fie negată de un dement. Moniștii au recurs la o violență ce avea deseori un caracter convulsiv, incompatibil cu o discuție rezonabilă ce reclamă anumite distincții. În particular, s-a crezut că trebuia ca doctrina Absolutului să fie un act de credință afirmat în mod

dogmatic și intransigent. Primul în ordinea existenței și a cunoștinței, logic necesar și asigurînd prin legături de o necesitate reciprocă unitatea lucrurilor inferioare lui, cum ar putea Unul, Total, să admită cea mai mică atenuare în rigiditatea sa esențială? Cea mai mică suspiciune de pluralism, cea mai ușoară zvîcnire de independență a părților sale ar echivala cu prăbușirea lui! Nu există grade în unitatea absolută; acest fapt ar echivala cu afirmația că apa dintr-un pahar rămîne absolut pură, chiar dacă include un mic germene de holeră! Da, independența, chiar de un grad neglijabil, a unei părți oricît de insignifiante, ar fi la fel de totală ca un germene de holeră pentru Absolut!

Necesitatea unui dogmatism atît de exclusiv nu este observabilă și în cazul pluralismului. Admiteți, oricît de puțin, o separare între lucruri, o pornire de independență, o libertate de joc pentru părțile ce acționează unele asupra celorlalte; o anume noutate variabilă, o iregularitate ireală, acceptați umbra tuturor acestora? Ei bine, acestea îi sînt suficiente pragmatismului; nu mai trebuie să vă ofere în schimb nici un grad, oricît de ridicat ar fi, de unitate reală! Care ar putea fi exact acest grad? este o întrebare care nu va putea fi lămurită, conform pragmatismului, decît prin experiență. Monismul absolut nu va fi redus la neant, dacă trebuie în același timp cu întreaga unitate, să admitem sub forma unui germene, oricît de involuat, sau a unui vestigiu, o separare neabolită încă!

În așteptarea momentului în care experiența va permite verificarea definitivă a felului în care balanța înclină pentru unirea sau dezbinarea din lucruri, evident că pragmatismul se alătură pluralismului. Este posibil ca pe viitor cea mai plauzibilă dintre ipoteze să fie unitatea, chiar totală, garantată de o gîndire unică, de o origine unică și de un univers consolidat, sistematizat în toate modurile posibile. Pe de altă parte, există ipoteza opusă, ce trebuie adoptată, a unei lumi imperfect redusă la unitate pînă în prezent și a cărei reducere va fi probabil mereu nedesăvîrșită. Aceasta este ipoteza pluralistă. Deoarece monismul absolut ne interzice să o considerăm serioasă și o declară absolut irațională, este limpede că rezultă pentru pragmatism necesitatea de a se îndepărta de monismul absolut și de a urma calea empirică adoptată de pluralism.

Astfel rămînem în acest univers al bunului simț, unde observăm lucrurile în parte unite, în parte separate. Atunci care sens dintre cei doi termeni: "lucruri" și "conexiuni", trebuie adoptat în pragmatism? Pentru a afla răspunsul va trebui, în următoarea "Lecție", să aplicăm metoda pragmatică pentru filosofia numită **bun simț**.

LECȚIA A CINCEA

PRAGMATISMUL ȘI BUNUL SIMȚ[1]

Ce reprezintă cunoașterea pentru pluralism - Cum se lărgesc cunoștințele noastre - Persistența concepțiilor anterioare - Strămoși noștri preistorici au ***descoperit*** *conceptele bunului simț - Enumerarea acestor concepte - Acestea au fost asimilate progresiv - Spațiul și timpul - "Lucrurile". - "Genurile" - "Cauza" și "legea" - Bunul simț este un stadiu al evoluției mentale, datorat oamenilor de geniu - Stadiile "critice": pe de o parte, știința; pe de altă parte, filosofia; ambele sînt comparate cu bunul simț - De ce parte este mai mult adevăr? Răspunsul este imposibil.*

În ultima noastră "Lecție", am renunțat să vorbim despre unitatea lumii așa cum se obișnuiește, ca despre un principiu pentru care și vidul ar reprezenta sublimul, și am studiat diferitele feluri particulare de unitate ce învăluie universul. Unele ne-au părut a coexista cu anumite modalități de multiplicitate, ce presupun o separație care nu ar fi mai puțin reală. "Pînă unde trebuie să verific?" Aceasta este acum întrebarea formulată de fiecare fel de unitate sau de unire, de fiecare fel de separare. Deci, în calitate de buni pragmatiști, trebuie să ne dirijăm privirea spre experiență și spre "fapte".

Am menținut unitatea absolută doar ca ipoteză: această ipoteză se reduce, în zilele noastre, la ideea unui subiect omniscient ce vede lucrurile, fără excepție, formînd un singur întreg sistematizat. Dar putem considera mereu acest subiect Absolut sau Ultim. Pe lîngă această ipoteză ce comportă o formă dublă, subzistă, de altfel, ideea opusă conform căreia, în cel mai vast cîmp de cunoștințe ce a fost sau va putea fi vreodată,

---

[1] Am tradus expresia "common sense" prin "bun simț", vizînd atît coordonata morală, cît și cea gnoseologică (întîlnită în literatura de specialitate și prin "simț comun") (n.t.)

ignoranța nu încetează și nu va înceta să ocupe un loc, fiindcă ceva va fi mereu neînțeles.

Aceasta este teoria **pluralismului "noetic"** sau, cu alte cuvinte, concepția pluralistă a cunoașterii. Moniștii o consideră absurdă. Așteptînd ca observațiile pozitive să încline balanța într-un sens sau altul, ne revine sarcina să o studiem cu același respect arătat pentru monismul "noetic". Pragmatismul, nefiind la origine decît o metodă, ne-a obligat să analizăm favorabil doctrina pluralistă. Este posibil ca între unele părți din univers legătura să fie atît de slabă încît doar copula "și" să le unească sau să le alăture în discurs. De asemenea, ar fi posibilă apariția și dispariția unora, fără să producă nici o modificare internă celorlalte.

Această viziune pluralistă despre o lume ce se constituie prin **adiție** se impune pragmatismului cu seriozitate. Dar prin aceasta sîntem conduși spre o alta; ajungem să presupunem că lumea efectiv dată, în loc de a fi împlinită "din eternitate", așa cum susțin moniștii, va putea rămîne neîmplinită, să sufere mereu noi adiții și pierderi.

Ea este în mod pozitiv și flagrant incompletă. Însuși faptul de a aborda această problemă demonstrează că în prezent **cunoașterea noastră** este lacunară și admite adiții. Stăpînul cunoașterii, ce face parte din lume, o îmbunătățește și îi favorizează dezvoltarea. Cîteva remarci generale despre felul în care lumea se desăvîrșește, dacă se întîmplă acest fapt, ne vor ușura tranziția spre subiectul nostru, "bunul simț".

Să constatăm de la început că ni se dezvoltă cunoașterea, ca să spunem așa, **în etape**. Ele pot fi mari sau mici; dar niciodată cunoașterea nu se dezvoltă în toată întinderea sa; există mereu o cunoaștere anterioară **ce rămîne ceea ce ea era**. Cunoașterea voastră în ale pragmatismului se dezvoltă, să presupunem, în acest moment. Mai tîrziu, această cunoaștere va putea suferi modificări destul de mari ale opiniilor considerate pînă atunci adevărate. Însă aceste modificări sînt susceptibile de a fi graduale. Fără a merge mai departe, să luăm ca exemplu aceste lecții. Ceea ce dobîndiți în primul rînd este, probabil, un mic număr de noi definiții, de distincții, de puncte de vedere pe care le ignorați. Dar cunoașterea noastră, în timp ce își adaugă aceste idei speciale, continuă să rămînă nemișcată; opiniile precedent formate se vor "înstrăina" lent în voi, modificînd insensibil ansamblul prin lucrurile noi pe care încerc să vi le impun.

Presupun că în acest moment mă ascultați cu anumite idei preconcepute despre incompetența mea; aceste idei influențează felul de a recepta ceea ce vă spun. Dar dacă mă opresc brusc,

întrerupînd această "Lecție" pentru a cînta cu o voce puternică de bariton: nu ne vom întoarce acasă pînă diseară! fără a adăuga ceva nou fondului vostru de cunoștințe, acesta ar fi un fapt care v-ar obliga să mă priviți diferit și, în plus v-ar putea schimba părerea despre filosofia pragmatică și, în general, ar putea provoca revizuirea unora dintre ideile voastre. Într-o asemenea circumstanță, spiritul vostru se află în dificultate, la mijloc între credințele vechi și cele noi aduse de experiență.

Așadar, gîndirea noastră se îmbogățește în etape; și achizițiile noi provoacă, într-un fel, o pată de ulei[1] . Dar nu le permitem să cîștige teren decît foarte puțin; atît cît putem, păstrăm intact ansamblul de cunoștințe, de prejudecăți și de credințe pe care le avem deja. Cîrpăcim, lipim mai mult decît înnoim! Lucrurile noi se infiltrează în acest ansamblu și îi imprimă culoarea; dar aceasta le impune propria colorație, absorbindu-le. Trecutul nostru li se apercepe[2] ; și atunci cînd se stabilește noul echilibru la care se ajunge prin fiecare pas înainte făcut în formarea cunoașterii, rar se întîmplă ca noua informație să fie "deja dezvoltată".

Astfel, noile adevăruri sînt rezultatul experiențelor noi și al adevărurilor anterioare ce se combină și se modifică reciproc. Acesta fiind modelul schimbărilor de opinie, nimic nu ne permite să presupunem că lucrurile nu s-au desfășurat mereu la fel[3] .

De aici rezultă că foarte vechile modalități de gîndire ar fi putut foarte bine supraviețui, în pofida tuturor schimbărilor posterioare survenite în opiniile oamenilor. Este posibil ca buretele să nu fi șters concepțiile cele mai învechite. Asemenea celor cinci degete ale noastre, oaselor din urechile noastre, rudimentarului apendice caudal sau altor particularități ce reprezintă pentru noi relicve, este posibil ca aceste concepții să subziste ca mărturii de neșters ale evenimentelor petrecute în istoria rasei noastre. Se poate ca odată străbunii noștri să se fi angajat, rațional sau din întîmplare, pe căi intelectuale pe care nu le-ar fi putut crea. Dar după împlinirea acestui fapt, rezultatul s-a păstrat. Dacă ați început o piesă muzicală pe un anumit ton îl veți păstra neschimbat pînă la sfîrșit.

Vă puteți schimba după plac casa, dar planul fundamental al arhitectului va persista; oricîte modificări ați aduce unei biserici gotice, niciodată nu o veți transforma într-un templu doric. La fel se întîmplă și cu o sticlă ce conține un drog sau

[1] Autorul utilizează în dublu sens cuvîntul "spot", semnificînd și 'pată', și "loc" (n.t.).
[2] Autorul utilizează verbul "apperceives" în sensul în care HERBART folosește termenul "apercepție" (n.t.).
[3] Vezi în continuare, dar și "Lecția a șaptea" (n.t.).

whiskey: oricît o veți spăla nu veți putea îndepărta total gustul lichidului!

Deci, adopt teza conform căreia **concepțiile noastre fundamentale despre lucruri sînt descoperiri făcute de unii dintre strămoșii noștri, în epoci foarte îndepărtate de cea actuală, ce au reușit să se mențină de-a lungul experienței din secolele ulterioare lor**. Ele sînt un stadiu de echilibru realizat în dezvoltarea spiritului uman, stadiul bunului simț. Celelalte stadii s-au grefat asupra acestuia, dar fără a-i submina puterea.

Pentru început să presupunem că stadiul bunului simț este definit.

În limbajul curent, cînd vorbim despre un om care are bun simț înseamnă că el are rațiune, că este străin de orice extravaganță și, după o locuțiune familiară, că își cunoaște lungul nasului[1] . În filosofie se înțelege cu totul altceva într-un astfel de caz: avem în vedere acel om care utilizează anumite firme intelectuale și anumite categorii de gîndire. Dacă am fi fost homari sau albine, este posibil ca organizarea noastră să nu fi condus la utilizarea unor modalități foarte diferite pentru a percepe datele din experiența noastră.

Din cauză că nu am putea să le legăm dogmatic, **probabil** că aceste categorii atît de diferite, pe care sîntem atît de incapabili să le imaginăm, ne-ar fi adus în final aceleași servicii ca acelea actuale!

Cei care văd aici un paradox visează la geometria analitică. Aceleași figuri pe care Euclid le definea prin relațiile lor intrinseci, de fapt le-a definit prin raporturile dintre punctele lor și coordonatele accidentale; din această inovație a rezultat o modalitate absolut diferită, incomparabil mai puternică, de a opera asupra curbelor. În toate concepțiile noastre trebuie să vedem ceea ce germanii numesc **Denkmittel**, instrument în serviciul gîndirii, mijloc ce permite operarea rațională asupra faptelor. Experiența pură nu este în întregime etichetată, ștampilată; trebuie să-i descoperim întîi identitatea. Primul său aspect, după Kant, este "un cumul de fenomene" (**Gewühl der Erschneinungen**), o "rapsodie de percepții" (**Rhapsodie der Wahrnehnunger**); rațiunea trebuie să introducă unitate în această diversitate.

Cu ce să începem? De obicei prin construirea unui sistem de concepte pe care le plasăm, le dispunem în serii sau între care stabilim legături intelectuale. Apoi utilizăm acest sistem, ca

---

[1] Autorul utilizează un cuvînt ("gumption") cu referire la "omul descurcăreț" ("vernacular"), termen considerat colocvial (n.t.).

formă de echilibru, pentru a aprecia zilnic impresiile ce apar. Atacarea pentru o impresie a unui loc în sistemul de concepte înseamnă conferirea "inteligibilității".

Noțiunea de "repertorii" paralele, în care relația reciprocă a elementelor este "un raport de **unu** la **unu**", este considerată acum atît de utilă în matematică, în logică, încît se substituie din ce în ce mai mult vechilor sisteme de clasificare.

Sînt numeroase sistemele conceptuale cu acest caracter, iar "repertoriul simțurilor"[1] este un exemplu. Alocați pentru impresiile voastre sensibile, prin acest "raport de **unu** la **unu**", un loc oarecare printre conceptele noastre; aceste impresii vor deveni astfel raționalizate. Dar, bineînțeles că ele pot fi raționalizate de diferite sisteme de concepte. Iată lista celor mai importante:

Lucrul
Identicul sau diferența
Genurile
Spiritele
Corpurile
Timpul
Spațiul
Subiectele și atributele
Influențele cauzale
Imaginarul
Realul

Ordinea, a cărei desfășurare este trasată de aceste noțiuni, la fel ca inepuizabilul torent al percepțiilor noastre, ne este într-adevăr atît de familiară, încît este dificil să realizăm cîte percepții luate în ele însele sînt departe de a urma rutina invariabilă. Aici nu este nimic invariabil, nici măcar pentru temperatură. Spre exemplu, la Boston timpul nu cunoaște aproape deloc rutina. Nu este altă lege decît următoarea: timpul pe care l-ați avut de-a lungul a două zile nu-l veți avea probabil în a treia zi; dar nu puteți fi siguri. Pentru oamenii din Boston, experiența cu privire la timpul de afară este așadar discontinuă și haotică. Într-o aceeași zi, temperatura, vîntul, ploaia sau soarele pot alterna chiar și de trei ori. Această dezordine este însă intelectualizată de stația meteorologică din Washington ce atribuie un caracter "episodic" fiecărei fracțiuni de timp înregistrat la Boston, de fapt îi stabilește locul și momentul într-un ciclon continental, ultimul avînd o istorie de-a lungul căreia variațiile locale se uniformizează într-un anume punct, asemenea mărgelelor de pe un șirag sau perlelor dintr-un colier.

---

[1] Kant (n.t.).

Nu este aproape sigur că experiența, la copiii mici și la animalele inferioare este asemănătoare experienței locuitorilor puțin educați din Boston, în materie de meteorologie. Copilul mic și animalul din speciile inferioare nu știu mai multe despre timp, despre spațiu, decît faptul că sînt limitele universului, despre "subiectele" permanente și "atributele" variabile sau despre "cauze", "genuri", "gînduri", "lucruri", decît știu oamenii despre ciclonii continentali! Un copil foarte mic își scapă jucăria și nu o caută. Pentru el nu există nici o diferență între jucăria care a "plecat" și flacăra unei lumînări care s-a stins sau "s-a dus", cum spunem în engleză; nu există nici o diferență pentru el între jucăria care "revine", dacă i se dă înapoi, și flacăra care "revine," dacă se reaprinde lumînarea. Ideea că existența permanentă, concepută izolat în miezul aparițiilor sale succesive, nu i s-a format copilului încă. Același lucru este valabil pentru cîini. Despre ei se poate spune: "departe de ochi, departe de gîndire". Este destul de evident că nu există nici o tendință **generală** de a intercala "lucrurile" printre senzații la un cîine.

Să îmi fie permis să îl citez aici pe colegul meu G. Santayana.

"Dacă un cîine ce adulmecă bucuros în toate direcțiile își vede stăpînul venind după o lungă absență, bietul animal nu se întreabă de ce a plecat stăpînul său, de ce s-a întors, de ce este iubit, nici de ce văzîndu-l culcat la picioarele voastre nu vă mai gîndiți la el, dar începeți să visați la vînătoare; acesta este un mister absolut ce reclamă rațiunea".

"Într-o experiență de acest fel există varietate, punere în scenă și un anume ritm vital: istoria lui s-ar putea suprima în versuri ditirambice! Aici inspirația este totul; fiecare eveniment este un fapt providențial; nu există fapt ce nu este spontan".

"Aici libertatea absolută și neputința absolută s-au întîlnit; pentru voi, totul depinde de binecuvîntarea divină și totuși nu veți ști să distingeți această intervenție, ale cărei căi sînt nebănuite, de ceea ce vă este propriu. Pe de altă parte, personajele acestei drame întîmplătoare își urmează aparițiile și ieșirile pe rînd; rațiunea acestor intrări și ieșiri se descoperă încetul cu încetul pentru o ființă capabilă să-și concentreze atenția și să observe ordinea evenimentelor..."

"Pe măsură ce se dezvoltă aptitudinea de a înțelege, fiecare din momentele experienței pare o consecință a celeilalte și devine susceptibil să le anunțe. Or, orele calme ale vieții posedă plenitudinea forței; dar și orele convulsive își au resursele lor. Nici o emoție nu ar putea domina gîndirea, deoarece nu există nici o emoție a cărei origine sau naștere să fie total ascunsă; nici un eveniment nu ar putea descuraja

gîndirea, căci ea privește dincolo. Ea știe să găsească modalitățile mulțumită cărora să evite cele mai grele impasuri; și dacă în trecut nu existau în orice moment decît propriile întîmplări pentru a o suplini, împreună cu emoțiile ivite surprinzător, acum există în fiecare moment posibilitatea de a extrage un înțeles din cele ce au precedat-o. cît și pentru conjuncturile din planul general al dramei"[1] .

Chiar în zilele noastre, știința și filosofia continuă să dorească transformarea experienței noastre în diferența dorită dintre imaginar și real. În epocile trecute, ele au stabilit doar distincțiile elementare. Oamenii credeau atunci în ceea ce își reprezentau cu vivacitate: visurile lor formau împreună cu ceea ce considerau realitate un amestec inalterabil. Pentru noi "gîndirea" și "lucrurile" sînt indispensabile aici; ceea ce ei numeau "realități" sînt pentru noi, în anumite cazuri, simple "gînduri". Dintre toate categoriile enumerate mai înainte nu există nici una despre care să ne putem imagina că a avut o origine istorică și că nu s-a extins decît lent. Timpul care este "unu", în care credem toți și în care fiecare fapt are data sa precisă; spațiul unde fiecare lucru ocupa un loc determinat, ambele reprezintă noțiuni abstracte ce unifică miraculos lumea. Dar în ipostază de concepte și sub forma lor desăvîrșită, cît de mult diferă de datele întîmplătoare ce combină timpul și spațiul și compun experiența omului viu în viața sa naturală! Fiecare lucru ni se prezintă prin durate și extinderea sa proprie; întinderea și durata sînt vag conturate de o margine, de "ceva în plus" ce se suprapun peste durata și întinderea lucrului precedent. Dar totuși nu știm unde am ajuns. Nu numai copilul nu face distincție între ieri și alaltăieri, trecutul fiind pentru el nedefinit; și noi, adulții trecem prin aceeași situație cînd e vorba despre perioade mari. Situația este valabilă aidoma pentru întinderile spațiale. Pot observa mai clar pe hartă Londra, Constantinopolul sau Pekinul în raport cu locul în care mă aflu; dar, în realitate, sînt absolut incapabil să percep **senzația** faptelor pe care harta le reprezintă simbolic; direcțiile și distanțele sînt neclare, confuze, indiscernabile. Departe de a fi intuiții cum pretindea Kant, timpul și spațiul, concepute ca atribute ale "cosmosului", sînt construcții la fel de artificiale ca și acelea întîlnite în științe; majoritatea oamenilor nu utilizează aceste noțiuni, căci timpul și spațiul în care trăiesc reprezintă o pluralitate de elemente ce se întrepătrund reciproc (**durcheinander**).

Aceeași constatare pentru conceptul de "lucruri permanente"; pentru conceptul de lucru "identic" și pentru

[1] *The Life of Reason; Reason in Common Sense*, 1905, p. 59.

diferitele sale "manifestări" și "modificări"; pentru conceptul de "genuri" diferite pe care le utilizăm ca "atribut" avînd lucrul ca "subiect". Ce impresie de simetrie în interiorul acestui amestec reprezentat de fluxul experienței imediate și în varietatea senzațiilor sensibile este oferită de acești termeni! Omul redresează și nivelează efectiv doar cea mai vulnerabilă parte din acest flux cu ajutorul instrumentelor conceptuale. Noțiunea lucrului "ce rămîne același" este probabil singura pe care au utilizat-o strămoșii noștri într-un fel cum nu se poate mai vag și mai exact! Dar, chiar și atunci, i-ați fi putut pune în dificultate întrebîndu-i dacă prin "identic" înțeleg "un lucru" ce ar fi subzistat chiar dacă nu ar mai fi fost văzut; fără indoială v-ar fi răspuns că nu și-au pus niciodată această problemă sau că nici un fapt nu le-a apărut niciodată astfel.

Un alt instrument intelectual (**denkmittel**) extraordinar de prețios pentru a ne recunoaște în multiplicitate îl reprezintă genurile și identitatea unui gen dat. Multiplicitatea s-ar putea concepe ca fiind absolută; fiecare experiență ar fi putut indica un caz singular, unic și irepetabil. Aici logica nu s-ar fi putut aplica, această logică nu are alte instrumente decît genurile și identitatea genurilor. Știind că tot ce face parte dintr-un gen, face, de asemenea, parte din specia acestui gen, putem străbate universul dintr-un capăt în celălalt cu ușurință. Animalele nu cunosc aceste abstracțiuni, dar oamenii civilizați le utilizează, dimpotrivă, la grade foarte variate.

Iată acum influența cauzală! Dacă este un concept care depășește potopul, iată-l! Într-adevăr observăm că oamenii primitivi cred că nu există nimic fără importanță și care să nu exercite o influență oarecare. Analiza celor mai precise influențe a luat la început forma următoarei întrebări: "**Pe cine** sau **pe ce** trebuie să dăm vina?" Această întrebare este pusă spre exemplu, în cazul unei boli, unui dezastru sau oricărui lucru pustiitor. Acesta a fost centrul în jurul căruia s-a lărgit cercul influențelor cauzale. Hume și Știința și-au unit eforturile pentru a elimina "noțiunea acestei influențe; au substituit-o cu "instrumentul intelectual" atît de diferit, numit "lege". Dar aceasta este o invenție prea recentă pentru a detrona, din vechiul domeniu al bunului simț, ideea de influență ce continuă să domnească nestingherită.

O altă noțiune importantă a bunului simț este "posibilul": ceva mai puțin decît realul și ceva mai mult decît realul pur și simplu. S-a încercat in van discreditarea acestor noțiuni, dar ele nu cedează; revenim la ele din momentul cînd asaltul criticii ne lasă un răgaz. "Sinele", "Corpul", in sensul metafizic al acestor doi termeni, sînt alte forme de gîndire, de tirania cărora nimeni nu

scapă.

Da, peste tot în practică "instrumentele intelectuale" ale bunului simț posedă și-și conservă victoria. Orice om, oricît de educat ar fi, continuă să gîndească un "lucru" în conformitate cu bunul simț, adică asemenea unui subiect unic și permanent și unui "suport" de atribute ce nu se pot schimba cu cele ale altui "lucru". Nimeni nu aplică în mod curent sau cu convingere ideea, satisfăcătoare pentru un spirit critic, a unui grup de calități sensibile legate printr-o lege. Cu aceste categorii la îndemînă ne facem planuri, ne organizăm și ele ne ajută să coroborăm ceea ce este aproape de noi cu datele cele mai indepărtate ale experienței.

În încercarea noastră de a înțelege lucrurile, bunul simț apare, deci, ca un stadiu perfect, definit și care corespunde precis scopurilor urmărite de gîndirea noastră. Da, "lucrurile" există chiar dacă nu le vedem. Și "genurile" există. Cît despre "calitățile" lor, prin ele lucrurile acționează, iar noi acționăm pe baza lor; și ele există, de asemenea. Lustrele răspîndesc această **calitate** numită lumină peste toate obiectele din salon; această calitate este oprită din drumul său atunci cînd îi opunem un ecran opac. Sunetul emis de mine vă penetrează urechile. Căldura este o calitate sensibilă a focului; ea îl depășește, fiind resimțită în apă atunci cînd fierbem un ou; putem înlocui căldura cu frigul, lăsînd să cadă deasupra focului o bucată de gheață.

Iată, în filosofie, punctele în care s-au împotmolit toți oamenii, fără excepție, de origine europeană. Nici unul din scopurile necesare, din scopurile practice ale vieții nu reclamă mai mult; și în rasa noastră nu a existat, nici ca bănuială, că bunul simț nu ar fi absolut întemeiat, decît în cauzul oamenilor deveniți eșantioane perfecte de spirit fals, inteligențe decăzute prin cunoaștere, după cum spunea Berkeley!

Dar acum să ne întoarcem în trecut și să analizăm cum categoriile bunului simț au reușit să-și impună supremația. Nu avem nici un motiv să nu credem că au fost obligate să urmeze exact același drum ce a adus recent un triumf concepțiilor lui Democrit, Berkeley, Darwin, cu alte cuvinte, ele au fost, probabil, niște fericite **descoperiri** făcute în perioada preistorică de oameni de geniu, ale căror nume au dispărut în întunericul antichității; este probabil că au fost verificate prin fapte ale experienței imediate la care aceste categorii se adaptează repede, că s-au **propagat** prin exterior de la un fapt la altul, trecînd de la un om la altul, atît de bine, încît au devenit fundamentul limbajului și este imposibil astăzi să gîndim fără efort altfel decît prin ele. Această ipoteză ar fi riguros conformă regulei ce a dat atîtea rezultate și în alte situații, regulă după care

o lege trebuie să guverneze lucrurile cele mai vaste și îndepărtate, atît timp cît este observabilă în lucrurile de același gen, privite în detaliu.

Bineînțeles, aceste concepții sînt suficiente pretutindeni pentru scopurile utilitare ale practicii. Nu este mai puțin adevărat că ele au trebuit să se limiteze inițial la punctele speciale ce au provocat descoperirea lor și la o extindere lentă de la un lucru la altul. Acest fapt evidențiază limitele deosebit de nesigure ale cîmpului lor de aplicație. Anumite exigențe ale vieții practice ne determină să proclamăm "Timpul" unic, **obiectiv**, care "se scurge și are mereu același drum"[1] ; dar în viața noastră nu credem în această viteză egală a timpului și nici măcar nu o putem imagina. "Spațiul" este "o noțiune mai puțin vagă; dar **în ce constau** "lucrurile"? O constelație este propriu-zis un lucru? Dar o armată? Dar o entitate rațională cu spațiul sau dreptatea? Un cuțit rămîne "identic" după ce i-am schimbat mînerul și lama? Copilul "înlocuit cu altul de o zînă", exemplu atît de serios **abordat** de Locke, aparține "genului" uman? Telepatia este o "ficțiune" sau o "realitate"? Din momentul cînd depășiți limitele practicii prin utilizarea acestor categorii, utilizare de obicei suficient conturată de circumstanțele fiecărui caz special, din momentul cînd înaintați spre gîndiri ce animează curiozitatea sau un interes speculativ, vă este imposibil să precizați exact pragul de unde poate începe aplicarea unei astfel de categorii în domeniul faptelor.

Filosofia peripatetică, sub imperiul influențelor raționaliste, a dorit să facă eterne categoriile bunului simț, dîndu-le o mare precizie tehnică. Un "lucru", spre exemplu, este o ființă (**ens**). La rîndul său, o "ființă" este un "subiect de inerență" datorită anumitor calități. Un "subiect" este el însuși o "substanță". Substanțele aparțin anumitor "genuri"; genurile sînt discontinui sau distincte și în număr determinat. Toate aceste dinstincții sînt fundamentale; ele sînt eterne. Dar, oricît de folositoare ar fi **în discurs**, nu înțelegem ce pot semnifica în afara rolului jucat de ele pentru a duce discursul la aplicații profitabile. Întrebați un filosof scolastic ce poate fi o substanță în sine însăși, independent de atributele al căror suport este; vă va răspunde că inteligența voastră cunoaște foarte bine semnificația acestui termen!

Inteligența noastră cunoaște foarte bine doar termenul însuși și funcția pe care o îndeplinește: funcția de guvernator oarecum. De aceea anumite spirite, **sibi permissi**, libere de tentații și doar curioase, au abandonat nivelul bunului simț

---

[1] ... **aequabiliter fluit!**

pentru ceea ce numim într-un mod general. nivelul "critic" al gîndirii. Dar, de altfel, nu sînt doar aceste spirite, reprezentate de Hume, Berkeley, Hegel, ci și spiritele practice, cu înclinație spre observație, ca Galilei, Dalton, Faraday, ce au considerat imposibil de a cataloga, la o analiză mai atentă, ca reali termenii prea **naivi** [...][1] , ai bunului simț. În chiar miezul senzațiilor noastre intermitente **se intercalează** "lucrurile" permanente; știința reprezintă contrariul acestei **interpolări** și în partea cealaltă a universului bunului simț, ea își **expulzează**, își **extrapolează** dacă putem spune așa, "principalele" sale calități: atomii, eterul, cîmpurile magnetice etc. "Lucrurile" ce erau "substanțe" sînt acum lucruri ca oricare altele, dar invariabile și nepalpabile, din amestecul cărora sînt presupuse ca rezultînd obiecte vechi și vizibile din bunul simț. Cu alte cuvinte, conceptul naiv de bun simț dispare în întregime; numele unui lucru este interpretat ca expresie pentru **legea de asociație**, în virtutea căreia se succed și coexistă de obicei anumite senzații ale noastre.

Așadar, știința și filosofia îndepărtează limitele bunului simț. Știința se opune realismului naiv, calitățile "secundare" pierd contactul cu realitatea; doar calitățile "prime" subzistă. Filosofia critică introduce o bulversare generală: toate categoriile bunului simț, de la prima pînă la ultima, încetează să reprezinte ceea ce putem numi **ființă**, reprezentînd doar expedienții gîndirii umane, artificiile necesare pentru a înlătura confuzia în care o aruncă trecerea iremediabilă a senzațiilor.

Determinată inițial de motive pur intelectuale, tendința științifică a spiritului critic nu a prezentat ochilor noștri uimiți vreo perspectivă, absolut neprevăzută, de avantaje practice. Galilei ne-a oferit o ceasornicărie de precizie și îi datorăm perfecțiunea pieselor de artilerie; chimiștii ne oferă medicamente și materiale tinctoriale noi; Ampere și Faraday ne-au dotat cu calea-ferată subterană din New-York și cu telegraful fără fir - Marconi. Lucrurile ipotetice inventate de om, o dată definite cu rigoare, se dovedesc în zilele noastre extrem de fertile în rezultate verificabile prin simțuri. Din aceste lucruri, logica noastră poate deduce o anumită consecință în anumite condiții; acestea fiind cunoscute, le putem realiza; și iată cum ne apare în fața ochilor consecința prevăzută!

Puterea de acțiune pe care o posedăm acum asupra naturii, datorită recentelor descoperiri științifice, depășește foarte mult pe aceea pe care ne-a pus-o altă dată în mîini bunul simț. Dezvoltarea acestei puteri proaspăt cucerite se accelerează în asemenea proporții, încît este imposibil să îi stabilim o limită.

---

[1] "naifs" in original (n.t.).

Ne putem chiar întreba dacă **ființa** insăși a omului nu este distrusă de propria sa putere; dacă natura sa, organismul său, devenit stabil, nu sfîrșește prin a nu mai putea susține tensiunea extremă, progresul mereu mai vertiginos, funcțiile creative, aproape divine, al căror exercițiі și dezvoltare sînt permanent favorizate de inteligență! Da, omul va putea să se înece în mijlocul bogățiile sale, asemenea copilului care se îneacă în baie după ce a deschis robinetul și nu poate să-l mai închidă pentru a opri curgerea apei!

În filosofie, stadiul numit spirit critic înaintează mai mult decît stadiul științific prin negațiile sale; de aceea nu adaugă nimic puterii noastre în domeniul acțiunii practice. În măsura în care Locke, Hume, Berkeley, Kant, Hegel nu clarifică detaliile naturii, ei toți au fost complet sterili. Nu aflu nici o invenție, nici o descoperire ce ar putea fi adăugată direct la vreo concepție particulară, deoarece principiile filosofice ale lui Berkeley nu au nici o legătură cu apa din gudron și cele ale lui Kant, cu ipoteza sa despre nebuloasă. Satisfacțiile oferite discipolilor sînt de ordin intelectual și nu practic; trebuie să adăugăm că aceste satisfacții pur intelectuale lasă mult de dorit!

Iată, deci, pe scurt, trei nivele, stadii sau tipuri în modalitatea de a concepe lumea în care trăim; noțiunile aparținînd unuia posedă anumite merite ce lipsesc celorlalte două.

În prezent este posibil să afirmăm că unul din aceste trei stadii, luat în sine însuși, prezintă mai mult **adevăr** decît celelalte. **Consolidarea** este adusă de nivelul bunului simț pentru că el a deschis drumul, impunîndu-se fără rezervă întregului limbaj. Între a ști dacă el reprezintă cel mai **fertil** dintre cele trei stadii sau dacă superioritatea aparține științei, este o problemă de apreciere personală.

Consolidarea și demnitatea unui stadiu nu sînt de altfel semne decisive ale adevărului său. Dacă el aparținea bunului simț, de ce ar fi fost obligată știința să denunțe falsitatea calităților secundare, cărora lumea noastră le datorează un interes viu și să le substituie punctele, curbele, ecuațiile ce alcătuiesc lumea invizibilă a matematicianului? De ce ar fi transformat toate "cauzele" și "activitățile" în simple "variații funcționale"? Inutil a dorit scolastica, această soră mai tînără, dar pedantă, a bunului simț să facă stereotipe formele limbajului utilizat mereu de oameni, să le definească, să le fixeze permanent! "Formele substanțiale", ce reprezentau calitățile secundare, nu au depășit anul 1600. Erau suficiente în acea

epocă; iar Galilei și, mai tîrziu, Descartes cu "noua sa filosofie" nu au făcut decît să le dea lovitura de grație"[1].

Pe de altă parte, dacă ar exista mai mult adevăr în noile noțiuni despre "lucrurile" concepute științific, în lumea atomilor și eterului, cum ar fi putut ele ridica atîtea obiecții chiar printre savanți? Teoreticienii logicii științifice nu încetează să ne repete că nu am putea interpreta exact realitatea acestor identități și atribuțiile lor, oricît de clare ar fi noțiunile. Ei spun că totul se desfășoară **ca și cum** noțiunile ar exista; dar, de fapt, ele nu sînt, asemenea coordonatelor și logaritmilor, decît drumuri de trecere ce ne permit să parcurgem în întregime și cel mai rapid fluxul experienței. Datorită lor știm să le descoperim conținutul avantajos; ne aduc servicii remarcabile; dar nu trebuie să ne lăsăm păcăliți!

Încă o dată, este imposibil să ne pronunțăm între aceste trei tipuri de concepții și să proclamăm cu un glas răsunător care este cea mai adevărată în sine. Ceea ce posedă ele natural, intelectualmente, economic și fertil reprezintă o dovadă în sprijinul adevărului lor, astfel încît rămînem în dificultate. Pentru o anumită sferă a vieții, bunul simț va fi **preferabil**; pentru altul - știința; pentru un al treilea - filosofia; dar care este **cel mai adevărat** în sensul absolut al cuvîntului? Numai Dumnezeu știe.

Chiar în acest moment, dacă nu mă înșel, filosofia științelor prin oameni ca Mach, Ostwald și Duhem ne oferă spectacolul unei ciudate întoarceri la principiile bunului simț, în legătură cu analiza lumii fizice. Conform lor, nici o ipoteză nu este mai importantă decît oricare alta, dacă prin aceasta înțelegem o copie mai fidelă a realității. Ipotezele nu sînt decît modalități de a vorbi și dacă le comparăm între ele, trebuie să aplicăm doar punctul de vedere al **utilității** pe care îl comportă. Dincolo de **realitatea** însăși nu există nimic care să fie adevărat literalmente; și, conform acestor logicieni, singura realitate pe care o cunoaștem este realitatea sensibilă, fluxul senzațiilor și emoțiilor noastre pe măsură ce se succed. "Energia", pentru Ostwald, este numele colectiv ce desemnează senzațiile exact așa cum se prezintă atunci cînd sînt supuse anumitor măsurători: senzații de mișcare, de căldură, de vibrație magnetică, de lumină ș.a. Măsurîndu-le ajungem, pentru a le descrie modificările corelative, să găsim formule de o simplicitate fără egal, de o incomparabilă fecunditate în domeniul aplicațiilor umane și utile cu acest dublu aspect; asemenea formule reprezintă triumful cel mai răsunător al economiei realizabile în gîndire!

[1] "le coup de grâce" în original (n.t.).

Cu siguranță că nimeni nu ar putea să-și ignore admirația pentru "teoriile energetice". Totuși ea nu a reușit să-i îndepărteze pe majoritatea fizicienilor și chimiștilor de realitățile lor suprasensibile, de molecule și vibrații. Această filosofie pare să împingă prea departe economicul pentru a satisface totul, de fapt, s-ar putea ca nota dominantă, în realitate, să nu fie economicul, ci profunzimea!

În acest moment mă mulțumesc cu o perspectivă exclusiv tehnică, unde competența mea personală este foarte restrînsă. Ei bine, aceasta contează puțin pentru concluzia mea! Iat-o acum. Orice concepție despre adevăr pare dificil de înțeles atunci cînd presupunem, asemenea tuturor, din instinct, fără reflecție, că ea constă, pentru spirit, într-un fel de duplicat, de transcriere pur și simplu a unei realități oferite ca atare. În plus, concluzia mea este că nu există nici un criteriu exclusiv ce ne permite să ne pronunțăm fără ezitare între diferitele tipuri de gîndire ce precedă adevărul. Bun simț, știință obișnuită sau filosofie a atomului, știință ultracritică sau energetică, filosofie critică sau idealistă; toate acestea par insuficient adevărate dintr-un punct sau altul de vedere; nimic din toate acestea nu este pe deplin satisfăcător. În fine, conchid că discordia acestor sisteme separate de diferențe enorme le evidențiază necesitatea de a supune analizei însăși ideea de adevăr, deoarece nu știm mereu ce sens precis are acest termen. Această îndatorire va fi obiectul următoarei mele "Lecții".

În acest moment doar două puncte sînt de reținut din cele precedente.

Primul este în legătură cu bunul simț. Am observat că rațiunea îl consideră suspect. Categoriile sale au cerut în van să fie venerate, să fie utilizate universal și să se afle inserate chiar în structura limbajului; rațiunea bănuiește că, în pofida tuturor, ele ar putea să nu fie decît o colecție de ipoteze ce au obținut un succes extraordinar. Se poate ca ele să fi avut propria istorie, în ipostază de invenție sau descoperire personală a anumitor oameni. De altfel, ele ar fi încetul cu încetul propagate, încît vor fi sfîrșit prin a fi utilizate. Mulțumită lor, dintr-un timp imemorial, strămoșii noștri au corectat și unificat discontinuitatea percepțiilor lor imediate și au ajuns la un compromis cu lumea aparențelor. Acordul astfel stabilit satisfăcea atît de bine scopurile obișnuite ale practicii, încît cu siguranță nu s-ar fi sfîrșit fără excesiva vivacitate intelectuală a lui Democrit, Arhimede, Galilei, Berkeley și a altor oameni al căror geniu excentric s-a înflăcărat prin exemplul acestora!

Iată celălalt punct de reținut în afara suspiciunii cu privire la bunul simț. Am studiat trei tipuri de gîndire. Am observat ceea ce are admirabil fiecare pentru a îndeplini anumite scopuri. Dar am constatat, de asemenea, că sînt mereu în contradicție și nici unul nu este capabil să justifice pretenția de a poseda adevărul absolut. Nu este aceasta o prezumție în favoarea pragmatismului sau a ideii că toate teoriile noastre au un caracter "instrumental", că sînt pentru gîndirea noastră mai curînd procedee prin care **să ne adaptăm** la realitate, decît revelații sau concepții mistice care, explicînd universul, ar rezolva o enigmă impusă de Dumnezeu însuși? Am expus deja această idee cît mai clar posibil, în a doua Lecție. Sper că o voi prezenta în următoarea "Lecție" într-un mod mai convingător.

LECȚIA A ȘASEA

TEORIA PRAGMATISTĂ A ADEVĂRULUI

*Polemica împotriva pragmatismului - Ce trebuie să înțelegem prin acordul dintre ideile noastre și realitate - Teoria intelectualistă - Teoria pragmatică: o idee **adevărată** este o idee **verificabilă**. Ea se verifică servindu-ne cu succes, este ca un ghid în experiență. - De obicei, îi acordam credit fără o verificare completă - Adevărurile "eterne" din matematică și logică - Acordul ideilor adevărate: 1 - cu realitatea (fapt sau principii); 2 - cu limbajul; 3 - cu adevărurile anterioare - Obiecțiile raționalismului - Adevărul este **bun** asemenea sănătății, bogăției etc. - El reprezintă **utilitatea** în domeniul gîndirii - Rolul trecutului - Rolul viitorului - Așadar, adevărul nu este niciodată făcut, ci mereu pe cale de a se face - Obiecțiile raționaliștilor asupra acestui punct - Răspunsul pragmatismului: noțiunea de adevăr **abstract** este legitimă; dar adevărurile noastre nu sînt mai puțin **concrete** prin originea lor ca și prin rolul și randamentul lor.*

Copil fiind, Clerk-Maxwell avea obiceiul de a dori să își explice totul, spunea biograful său; iar dacă oamenii credeau că scapă de el cu formele vagi ce dădeau impresia că explică lucrul, el îi întrerupea brusc: "Da, dar vreau să mi se spună **șmecheria proprie lucrului!**".

Dacă ar fi fost vorba despre adevăr, ar fi fost suficient un pragmatist pentru a-i spune lui Clerk-Maxwell "**șmecheria din lucru**". Cred că pragmatiștii contemporani, în special Schiller și Dewey, au elaborat o teorie pertinentă pentru această problemă foarte dificilă, ce își întinde nevăzutele radicele în toate locurile și colțurile și poate fi cu greu rezumată. Dar teza lui Schiller și Dewey a fost atît de puternic atacată de filosofi raționaliști și a creat atît de supărătoare neînțelegeri, încît se impune să o prezentăm cît mai simplu și clar posibil.

Nu mă îndoiesc că vom vedea teoria pragmatistă a adevărului trecînd prin cele trei etape tradiționale ce alcătuiesc

cariera unei doctrine. Orice doctrină nouă începe prin a fi considerată absurdă; apoi se admite că este adevărată, dar într-un mod prea evident și fără interes; și sfîrșim prin a recunoaște că este atît de importantă, încît adversarii săi pretind că au descoperit-o. Această doctrină a adevărului este la prima sa etapă; există însă semne ce anunță că cea de-a doua etapă a început pe anumite meleaguri[1] . De-aș putea să o fac să depășească în ochii voștri prima etapă!

Orice dicționar vă va spune că adevărul este o proprietate posedată de unele dintre ideile noastre; el constă în faptul că sînt "de acord" cu realitatea, la fel cum eroarea constă în "dezacordul" cu aceasta. Pragmatiștii și intelectualiștii admit definiția conform căreia adevărul este un lucru evident în sine. Înțelegerea lor dispare atunci cînd se ridică problema de a ști exact ce semnifică termenul "acord" și termenul "realitate", dacă vedem în realitate ceva cu care ideile nostre trebuie să se "acorde".

După modalitatea de a răspunde la aceste întrebări, pragmatiștii se dovedesc mai aplecați asupra analizei, mai scrupuloși, pe cînd intelectualiștii sînt mai deciși și mai puțin circumspecți.

Concepția curentă este că o idee adevărată trebuie să fie copia realității corespunzătoare. Asemenea altor opinii frecvente, aceasta este fondată pe o analogie furnizată de experiența obișnuită. De fapt, dacă aceasta e adevărată, ideile noastre despre lucrurile sensibile o reproduc. Închideți ochii și gîndiți-vă la ceasul de pe perete; vedeți o copie sau o reproducere adevărată a cadranului. Dar ideea pe care o aveți despre "mișcarea orologiului", dacă nu sînteți ceasornicari, nu mai este o copie, deși o considerați astfel, deoarece nu primește de la realitate nici o dezmințire. Dacă s-ar reduce la simplele cuvinte "mișcare a orologiului", acestea ni s-ar părea adevărate. În fine, cînd vorbiți despre ceas ca avînd "funcția" de "a indica ora" sau cînd vorbiți despre "elasticitatea" resortului, este greu să observați într-adevăr ale cărei copii pot fi ideile noastre! Remarcați că aici există o problemă. Dacă ideile noastre nu pot copia cu certitudine obiectul lor, ce înțelegem atunci prin "acordul" cu acest obiect? Unii idealiști spun că ele sînt adevărate de cîte ori simțim ceea ce, după voința Domnului, trebuie să gîndim despre obiect. Alții se mulțumesc doar cu teoria "ideii-imagine" și, în această privință, consideră că ideile noastre sînt mai mult sau mai puțin adevărate, după cum se apropie mai

[1] Vezi "Appendicele".

mult sau mai puțin de punctul de a reproduce exact gîndirea eternă a Absolutului.

Aceste concepții trebuie să fie discutate din punct de vedere pragmatic. Dar marele principiu al intelectualiștilor este că adevărul constă într-o relație statică, inertă. Dacă ideea adevărată despre un lucru este in voi, totul este spus. Îl aveți în posesie; **dețineți o cunoaștere**, v-ați desăvîrșit destinul de obiect gînditor. Vă aflați intelectualmente acolo unde trebuție să fiți; v-ați supus "imperativului càtegoric"; nu mai este nimic ce trebuie să vină după acest punct culminant, al destinului nostru de a fi rezonabili. Pe teren epistemologic sau în ordinea cunoașterii, ați atins o stare de echilibru stabil.

Pragmatismul formulează aici întrebarea obișnuită: "fiind admisă o idee, o credință adevărată, ce diferență concretă va rezulta pentru viața pe care o trăim? În ce fel se va realiza acest adevăr? Ce experiențe se vor produce în locul celor ce s-ar produce dacă credința noastră ar fi falsă? Pe scurt, ce valoare în bani sau în termenii din experiența curentă are adevărul?"

Enunțînd această întrebare, pragmatismul întrevede și răspunsul: **ideile adevărate sînt acelea pe care le putem asimila, pe care le putem valida, pe care le putem corobora cu adeziunea noastră și pe care le putem verifica. Sînt false ideile pentru care nu putem face toate acestea**. Iată ce diferență practică există pentru noi în faptul de a poseda ideile adevărate; și iată ceea ce trebuie să înțelegem prin adevăr, căci este tot ceea ce cunoaștem despre acest substantiv!

Aceasta este teza pe care trebuie să o demonstrez. Adevărul unei idei nu este o proprietate ce îi este inerentă și rămîne inactivă. Adevărul este un **eveniment** ce se produce în privința unei idei. Aceasta **devine** adevărată; este **făcută** adevărată de anumite fapte. Ea își dobîndește **adevărul** prin efortul realizat ce constă în autoverificarea sa, ce are ca scop și rezultat însăși **verificarea**. În mod similar își obține **validitatea** realizînd activitatea al cărei scop și rezultat este **validarea** proprie.

Care este semnificația pragmatistă a cuvintelor "verificare" și "validare"? Ele desemnează anumite consecințe practice ale ideii ce se verifică și devine valabilă. Cu greu am putea găsi un termen ce le-ar caracteriza mai bine decît cuvîntul uzual "acord", deoarece aceste consecințe reprezintă ceea ce este în spiritul nostru atunci cînd spunem că ideile "se acordă" cu realitatea. Astfel, de fapt, prin actele pe care le provoacă în noi, dar și prin celelalte idei pe care ni le suscită, aceste idei fie ne facilitează accesul în alte zone ale experienței, fie ne fac să ajungem acolo sau, cel puțin, ne orientează în direcția lor, încît, de-a lungul

acestei perioade, ne dau sentimentul acordului lor persistent cu celelalte părți ale experienței. Deci, legăturile și tranzițiile ni se prezintă într-un mod ordonat, armonios și satisfăcător. Prin urmare, "a se acorda" cu realitatea, semnifică **a o agrea**, sau a-i obține consimțămîntul. Ceea ce înțeleg prin verificarea ei este tocmai această funcție constînd într-o idee ce ne servește drept ghid, în principal - drept ghid **agreabil**.

Spre a lămuri expunerea, care ar fi prea vagă, și pentru a o completa prin studiul unor rezultate ce vă vor trezi interesul, la început, trebuie să vă amintesc faptul că a poseda gînduri adevărate înseamnă propriu-zis a poseda instrumente prețioase pentru acțiune. De asemenea, trebuie să vă reamintesc că obligația de a obține aceste adevăruri, departe de a fi o formulă goală și imperativă, venită din cer, sau de a fi pentru spiritul nostru o stopare a dezvoltării pe care și-o impune lui însuși, se justifică, dimpotrivă, prin admirabile motive practice.

Este evidentă necesitatea de a avea în viață credințe adevărate în legătură cu faptele. Trăim în mijlocul realităților ce ne pot fi extrem de utile sau de potrivnice. În cadrul verificării, trebuie considerate adevărate ideile ce ne indică felurile de realitate, atît avantajoase, cît și nefavorabile nouă, pe care avem obligația să le prevedem; principala îndatorire a omului este să și le apropie. Aici, posesia adevărului, în loc să fie propriul său scop - atît ar mai trebui! - nu este decît o modalitate prealabilă pentru a obține rezultate vitale. Dacă mă rătăcesc în pădure și sînt înfometat și ajung pe un drum ce mi se pare bătut de vaci, îmi este foarte util să mă gîndesc la o locuință umană ce se găsește la capătul drumului, căci faptul de a gîndi astfel și apoi de a acționa în consecință îmi este avantajos. Gîndirea adevărată este, în acest caz, utilă, deoarece orientează spre un obiect folositor.

Valoarea practică a ideilor adevărate este legată, deci, în primul rînd de importanța practică pe care o are obiectul lor pentru noi. Dar obiectul unei idei adevărate nu are mereu aceeași importanță. Într-o altă circumstanță, casa de mai sus poate să nu aibă nici o utilitate pentru mine; atunci, deși verificabilă, ideea pe care o am despre ea nu va fi folositoare și va fi mai bine să rămînă în stare latentă.

Totuși, nu există nici un obiect care să nu poată avea măcar o importanță momentană. Așadar, există un avantaj evident în posedarea unei rezerve de adevăruri "suplimentare", de idei ce pot fi adevărate în anumite circumstanțe. Noi toți avem o astfel de provizie într-un colț al memoriei, iar prea-plinul ne umple bagajul de informații. Dacă unul dintre aceste adevăruri suplimentare devine în mod practic aplicabil la o nevoie actuală.

ea își părăsește locul de depozitare, de ascundere pentru a acționa în lumea reală; și credința pe care ne-o inspiră devine o credință în acțiune. Atunci puteți spune despre ea: "este utilă pentru că este adevărată" sau, "este adevărată pentru că este utilă". Aceste două fraze exprimă exact același lucru: și una și cealaltă constată faptul că există o idee ce se realizează și se poate verifica. "Adevărul" vă folosește pentru ideea care pune în mișcare efortul de verificare; "utilitatea" vă folosește pentru funcția îndeplinită de idee în cazul cînd această idee e completată în lumea experienței. Niciodată o idee adevărată nu ar fi fost considerată ca atare în mijlocul altor idei, neavînd un nume generic, și nici măcar un nume ce i-ar fi atribuit o valoare, dacă nu ar fi fost utilă încă de la apariția sa.

Prin această constatare foarte simplă, pragmatismul apropie esențial noțiunea generală a adevărului de felul în care, un anume moment al experienței noastre ne poate dirija spre alte momente ale căror valoare o recunoaștem. În mod rudimentar, cît și conform cu nivelul bunului simț, adevărul unei modalități de gîndire constă în îndeplinirea funcției de **a ne angaja într-o direcție ce merită să fie luată în considerație**. Cît despre oricare moment din experiența noastră, o idee adevărată ne inspiră, adică, mai devreme sau mai tîrziu această idee este călăuza mulțumită căreia ne reintegrăm în fenomenele particulare ale experienței iar relațiile noastre cu ele sînt profitabile. Această precizare este puțin vagă, dar trebuie reținută deoarece este esențială.

În acest timp succesiunile regulate de fenomene penetrează concomitent în experiența noastră. Un indiciu din conținutul ei ne poate preveni să fim pregătiți pentru altă experiență, pentru un obiect mai îndepărtat; ni-l semnalează, dirijîndu-ne atenția asupra lui. Dacă acest obiect se ivește, apariția lui verifică ideea care îl "semnifică" dinainte. Într-un asemenea caz, adevărul nu este altceva decît o verificare eventuală. De aceea va fi, în mod evident, de neconceput pentru un spirit dezechilibrat; vai de omul pentru care credințele desconsideră ordinea după care faptele reale se succed în experiență! Acestea nu-l vor conduce la nimic și îi vor induce erori.

Vorbind aici despre "realități", "fapte reale" sau despre obiecte, înțeleg să vorbesc fie despre lucruri, așa cum sînt concepute de bunul simț, la care se raportează impresiile noastre sensibile, fie despre relații date, locuri, distanțe, genuri ș.a., concepute, de asemenea, de bunul simț. Lăsîndu-ne conduși de imaginea mintală a unei case situate la capătul drumului bătătorit de vaci, ajungem efectiv să vedem această

casă și atunci imaginea este integral verificată. **Funcția acestor idei directoare foarte simple și integral verificate oferă, fără îndoială, modelul și prototipul procesului sau efortului care accede la adevăr.** Bineînțeles, experiența prezintă alte forme ale acestui proces; dar ele toate se pot concepe ca verificări devenite definitive, ce se multiplică sau se substituie una alteia.

Să luăm de exemplu un obiect de pe perete. Pentru voi și pentru mine acesta este un ceas; și totuși nici unul dintre noi nu a văzut mecanismul ascuns care îl face să fie ceas. Acceptăm ca adevărată această idee fără a o verifica. Dacă adevărul este în mod esențial un proces de verificare, nu ar trebui să privim adevărurile neverificate ca adevăruri născute înainte de termen asemenea celui de mai sus? Nu, pentru că ele formează zdrobitoarea majoritate a adevărurilor care ne fac să trăim. Totul "trece", totul are aceeași importanță în materie de verificare, fie directă, fie indirectă. Dacă amploarea circumstanțelor este suficientă, acționăm fără a avea nevoie de această mărturie în fața ochilor. Deși nu am văzut niciodată Japonia, admitem cu toții că există, pentru că am **reușit** să credem acest lucru, tot ceea ce știm punîndu-se de acord cu această credință, fără ca nimic să se împotrivească. În mod similar admitem că obiectul în chestiune este un ceas. **Ne servim de el** ca de un ceas, deoarece cronometrează timpul acestei "Lecții". Afirmația că această credință este verificată echivalează cu faptul că nu ne conduce spre nici o decepție, nici nu ne oferă vreo dezmințire. Dacă existența mecanismului, greutăților și a pendulei ar fi **verificabilă** este ca și cum ea ar fi **verificată**. Pentru cazul în care desfășurarea adevărului merge pînă la capăt, există o infinitate de cazuri în viața noastră cînd acest proces funcționează astfel, în stare incipientă. El ne orientează spre ceea ce ar fi o verificare; ne introduce în **anturajul** obiectului; așadar, dacă totul este în concordanță perfectă, sîntem într-atît de convinși că putem verifica, încît ne dispensăm de acest fapt; și de obicei, evenimentele ne dau dreptate.

De fapt, adevărul trăiește pe credit în majoritatea timpului. Gîndurile și credințele noastre "sînt asemenea" monedelor valorice pe care nimic nu ne determină să le refuzăm, similar creditelor bancare pe care nimeni nu le refuză. Dar toate acestea presupun verificări în mod special făcute, confruntări directe cu faptele, fără de care întregul edificiu de adevăruri se năruie așa cum se surpă un sistem financiar de la baza căruia ar lipsi orice rezervă în etalon aur. Voi îmi acceptați verificarea pentru un motiv, iar eu v-o accept pentru un altul. Între noi se realizează un schimb de adevăruri. Dar există credințe care, o dată verificate, folosesc drept fundație pentru orice suprastructură.

Există un alt motiv, fără a mai pune în calcul economia de timp, pentru a nu recurge la o verificare completă în viața curentă: lucrurile există mereu în genuri și nu într-un eșantion unic. O dată pentru totodeauna, universul nostru se prezintă sub acest aspect. Așadar, după ce ne-am verificat ideile despre un exemplar dintr-un anume gen, considerăm că avem dreptul să le aplicăm, fără a reîncepe verificarea, la alte exemplare. O gîndire în mod obișnuit capabilă să discearnă genul căruia îi aparține lucrul din fața ei și care determină în același timp acte conforme cu legea acestui gen, fără a se opri pentru a le verifica, va fi o gîndire "adevărată" în 99% din cazurile posibile; va fi o gîndire "adevărată", deoarece influențează conduita să se adapteze la toate circumstanțele și să nu primească nici o dezmințire.

Așadar, repet faptul că **un proces indirect sau doar virtual de verificare poate fi la fel de adevărat ca un proces direct și complet**. Primul funcționează exact la fel ca cel de-al doilea cu privire la efectele sale, ne oferă chiar și aceleași avantaje și ne reclamă adeziunea din aceleași motive.

Tot ceea ce tocmai am afirmat se raportează, în domeniul faptelor, la nivelul bunului simț. **Relațiile reciproce dintre ideile ordinii pur intelectuale** formează o altă sferă unde domnesc credințele adevărate și cele false. Aici este vorba despre credințe absolute, necondiționate. Numim adevărate definițiile și principiile. Un principiu sau o definiție este faptul că unu și cu unu fac doi, iar doi plus unu fac trei; că albul se deosebește de gri mai puțin decît de negru; că efectul începe să se producă dacă acționează cauza. Aceste propoziții sînt valabile pentru oricare "unități", pentru toate "alburile", "griurile", "cauzele" ce ar putea fi concepute. Aici obiectul este unul mental. Relațiile dintre obiectele acestui gen sînt evidente și nu necesită verificarea cu ajutorul simțurilor.

În plus, ceea ce este adevărat o dată pentru aceste obiecte este adevărat mereu. Este vorba despre adevărurile eterne. Principiul vostru se va aplica permanent pentru orice lucru concret, întîlnit oriunde, care este o "unitate", un "alb", un "gri", un "efect". Trebuie să verificăm doar genul pentru a aplica apoi, în cazul fiecăruia dintre obiectele sale particulare, legea genului. Sînteți convinși că aveți o idee adevărată numai pentru că știți să conferiți genului numele său propriu, deoarece relațiile voastre mentale sînt valabile pentru orice element al genului, fără excepție. Și dacă totuși nu dobîndiți adevărul concret, veți spune că ați clasificat greșit obiectele reale!

În cadrul relațiilor mentale, adevărul se îndreaptă spre o **direcție** indicată și adoptată. Punînd în relație fiecare dintre ideile noastre abstracte, sfîrșim prin a construi vaste sisteme de

adevăruri logice și adevăruri matematice; și sub numele respective ale acestor sisteme se includ eventual faptele experienței sensibile atît de bine, încît adevărurile noastre eterne sînt la fel de valabile pentru lucrurile reale.

Această alianță între fapte și teorie are o inepuizabilă fecunditate. În consecință, ceea ce spunem este deja adevărat din momentul în care îl spunem, chiar dinaintea oricărei verificări speciale, **dacă am subsumat corect obiectele, dacă le-am introdus în cadrele corespunzătoare.** Sistemul nostru ideal de cadre concepute dinainte pentru a găzdui toate obiectele posibile, indiferent de gen, este determinat de structura însăși a spiritului nostru. Nu ne putem juca cu relațiile abstracte, nici cu datele simțurilor noastre; ele ne constrîng; trebuie să le respectăm simetria fie că rezultatele obținute ne satisfac sau nu. Regulile de însumare nu se aplică cu mai puțină rigoare datoriilor decît creanțelor noastre. Centima zecimală a lui π, raportul dintre circumferință și diametru, este un lucru determinat dinainte și în mod ideal pentru fiecare din noi, chiar dacă nu a fost calculat vreodată. Dacă luăm în discuție un cerc real, dacă am avea nevoie de figura geometrică corespunzătoare, aceasta ar trebui să fie exactă, calculată după regulile cerute, deoarece adevărul ideii despre cercul real este același cu adevărul stabilit de aceste reguli, în gîndirea noastră, pentru un cerc ideal.

Între constrîngerile de ordin sensibil și cele de ordin pur intelectual, spiritul nostru se află strîns ca într-o menghină. Este absolut necesar ca ideile noastre să se acorde cu realitățile, fie că este vorba despre realități concrete sau abstracte, despre fapte sau principii, pentru a nu cădea în incoerența iremediabilă sau în a presupune nesfîrșite dezmințiri!

Pînă acum intelectualiștii nu pot formula nici un reproș. Tot ce pot ei spune este că am înfrumusețat puțin problema.

După cum am observat, realitățile includ, în principal, fapte concrete, apoi genuri abstracte compuse din lucruri, precum și relațiile intuitiv percepute dintre ele. În al treilea rînd, ele includ ansamblul total al adevărurilor anterioare ce erau în posesia noastră, căci au la fel de multă importanță pentru ideile noastre noi. Dar ce trebuie să înțelegem prin "acordul" reclamat de definiția curentă cu privire la această triplă realitate?

De aici pragmatismul și intelectualismul merg împreună.

Pentru început, "a fi de acord" cu realitatea înseamnă, fără îndoială, a o "copia", a o "reproduce". Am observat că simplul cuvînt "ceas" ține loc, ca tablou mental, de mecanismul său și că deseori ideile noastre nu pot fi decît simboluri, și nu copii ale realității. Cum ar putea copia spiritul nostru realități ca: "trecutul", "puterea", "spontaneitatea"?

Faptul de a fi "de acord", în sensul cel mai larg al cuvîntului, cu o realitate nu poate însemna decît **a fi condus direct spre ea, chiar în apropierea acesteia, sau de a fi pus în contact efectiv și activ cu ea, astfel încît să operăm mai bine fie asupra ei înseși, fie asupra unui intermediar, dacă ar fi vreun dezacord**; adaug că trebuie să operăm atît în **domeniul intelectual**, cît și în **domeniul practicii**. Dar deseori acest acord va fi reprezentat doar de faptul negativ că nimic contradictoriu pentru ideile noastre nu se va pune în calea acestora care ne dirijează spre un punct anume.

Nu! Mai lipsește ca esențialul să fie copierea realității, chiar dacă într-unul din cele mai importante feluri de a se acorda cu ea. Esențialul este de a găsi într-o idee **un ghid** pentru a ne mișca în interiorul realității. Dacă o idee ne ajută să stabilim raporturi, intelectuale sau practice, fie cu realul, fie cu domeniile sale învecinate, dacă în loc să ne împiedicăm mersul prin contratimpi, ea ne adaptează și ajustează efectiv viața la angrenajul realității, atunci va exista un acord în care vor fi împlinite suficient condițiile necesare pentru adevăr; și această idee va fi adevărată cu privire la realitatea în chestiune.

Prin urmare, un nume este într-atît de "adevărat" sau "de "fals" ca reprezentarea mentală corespunzătoare. De fapt, numele necesită procese de verificare identice celor pentru ideile directoare și conduc spre rezultate practice echivalente.

Întreaga gîndire umană se răspîndește; schimbăm ideile între noi; adoptăm și împrumutăm verificări ce se transmit în cadrul relațiilor sociale de la un om la altul. Adevărurile se construiesc, se depozitează și devin utilizabile pentru fiecare, prin limbaj. Deci, afirmațiile noastre trebuie să fie coerente, asemenea ideilor, căci inteligența noastră uzitează mereu de genuri și de idei generale. Numele se aleg arbitrar; dar odată ce au căpătat un anume sens trebuie să îl păstreze. Ne este interzis să-l numim pe Cain cu numele lui Abel sau invers; altfel ideile noastre nu se mai ajustează cu faptele din "Geneză", cu nici o relație a acesteia cu lumea al cărei obiect lingvistic este, precum și cu evenimentele ce s-au desfășurat pînă acum.

Ele formează o majoritate zdrobitoare, aceea a ideilor adevărate ce nu necesită verificare directă sau confruntare cu faptele înseși. Astfel sînt ideile referitoare la istoria trecutului, la Cain și Abel, spre exemplu. Putem să ne întoarcem în timp numai cu ajutorul limbajului; nu l-am putea verifica decît indirect, prin consecințele sau efectele actuale provenind din faptele ce au rămas ca o ancoră în trecut. Totuși, acordîndu-se cu aceste efecte, precum și cu formulele verbale, ideile noastre despre trecut se dovedesc adevărate. "La fel de adevărat ca și

trecutul însuși" Iulius Caesar a existat intr-adevăr, asemenea monștrilor antediluvieni, fiecare în timpul și spațiul caracteristic sieși. Acest "trecut însuși" are o existență garantată prin faptul că se acordă cu toate lucrurile ce există în prezent. Dacă prezentul este adevărat, trecutul a fost, de asemenea, adevărat.

Mai mult chiar, observăm că acordul în cauză este esențialmente o problemă de direcție indicată, adoptată, necesară, deoarece ne conduce acolo unde se întîlnesc obiectele ce ne interesează. Ideile adevărate ne fac să intrăm în regiunile discursului și ale conceptelor, unde nu este mai puțin util să fim. Ele ne conduc spre ceea ce face posibilă armonia și stabilitatea, spre ceea ce facilitează cursul relațiilor sociale. Ele ne opresc din fața a ceea ce ne-ar putea arunca dincolo de ordinea obișnuită și ne-ar izola, făcîndu-ne gîndirea sterilă și neputincioasă. Acceptăm, ca verificări ale unei modalități indirecte, absența oricărui obstacol în calea desfășurării ideilor directoare, absența în general a contrastelor și contradicțiilor. Dar orice drum duce la Roma; și, în final, dacă avem ocazia, fiecare idee adevărată trebuie să ajungă la dorința de a verifica **undeva** experiențele sensibile ale căror copie sînt ideile altcuiva decît noi înșine.

Aceasta este modalitatea foarte largă și liberă în care pragmatiștii interpretează cuvîntul "acord". Ei îl analizează din punct de vedere practic, urmărind exclusiv rezultatele. Îl utilizează pentru procesele ce conduc o idee prezentă spre un rezultat viitor, astfel încît procesul să nu cunoască eșecul. Doar în acest sens putem afirma că ideile noastre "științifice", a căror întindere forțează limitele bunului simț, se acordă cu obiectul lor. Totul se petrece, repet, **ca și cum** realitatea ar fi compusă din eter, atomi, electroni; dar nimic nu trebuie interpretat literalmente. Cuvîntul "energie" nu pretinde a desemna ceva "obiectiv". În toți acești termeni trebuie văzută doar o modalitate de a măsura suprafața fenomenelor, încît să închidă într-o formulă simplă toate variațiile lor.

Totuși, în alegerea acestor formule absolut umane, capriciile noastre sînt la fel de predispuse greșelii ca și în domeniul practic al bunului simț. Ne este necesar să găsim o teorie care **să funcționeze**. Nimic nu este mai dificil, deoarece teoria noastră trebuie să fie o punte de legătură între adevărurile anterioare și anumite laturi noi ale experienței. Pe de o parte trebuie să deranjeze cît mai puțin bunul simț și credințele deja stabilite. Pe de altă parte, trebuie să conducă la un final care să fie un fapt sau un obiect sensibil, verificabil cu precizie. "A funcționa" înseamnă, pentru o teorie, unul din aceste două cazuri. Prinsă în menghină, o ipoteză nu mai poate acționa liber. Severitatea verificării nu este nicăieri întinsă mai departe.

Uneori se întîmplă ca două formule teoretice, oricît de incompatibile, să se reconcilieze una cu cealaltă asemenea tuturor adevărurilor pe care le posedăm. Într-un astfel de caz, motivele subiective ne influențează alegerea. Alegem dinainte teoria, în conformitate cu preferințele noastre; o alegem pe cea mai "elegantă" sau pe cea mai "economică". Clerk-Maxwell afirma că am dovedi "un slab simț științific" dacă dintre două teorii la fel de evidente am alege-o pe cea mai complicată; și noi gîndim la fel. Adevărul științific este acela care ne oferă ansamblul cel mai mare de satisfacții; dar acordul său cu adevărurile dobîndite, precum și cu un fapt nou, rămîne cea mai imperioasă exigență.

Tocmai v-am făcut să traversați un deșert de nisip. Iată, dacă îndrăznesc să mă exprim astfel, că vă este permis să gustați lapte de cocos. În punctul în care am ajuns, adversarii noștri, raționaliștii, se ridică împotriva noastră cu cea mai mare îndîrjire. Așadar trebuie să părăsim expunerea noastră aridă pentru a răspunde la atacul lor, observînd în același timp o problemă filosofică de cel mai înalt interes.

De ce sîntem noi interesați? Nu de **adevăr**, ci de **adevăruri**, la plural, de anumite idei directoare, de anumite procese ce se realizează în miezul lucrurilor însele, avînd ca trăsătură comună faptul că **plătesc**. Ele plătesc conducîndu-ne sau introducîndu-ne într-o parte dintr-un sistem intelectual ce se prelungește, prin numeroase rădăcini, în percepțiile sensibile. Pe ultimele le copiem sau le reproducem mental; dar și atunci cînd nu se întîmplă așa, întreținem cu acestea un fel de schimb desemnat prin cuvîntul vag "verificare". Pe scurt, cuvîntul "adevăr" este pentru noi un substantiv colectiv, rezumînd procesele de verificare, asemenea cuvintelor "sănătate", "bogăție", "forță" ce sînt nume desemnînd celelalte procese referitoare la viață. Adevărul este un lucru care **se face**, asemenea sănătății, bogăției și forței, de-a lungul experienței noastre.

Din acest punct, raționalismul se ridică împotriva noastră.

"Adevărul nu se face, ne spune el; el domnește și se impune într-un fel absolut, fiind o relație unică, una care nu presupune acomodare, ci izvorăște direct din experiență și care, cu fiecare salt, atinge realitatea vizată. În momentul cînd se naște în noi credința că un anumit lucru este un ceas, această credință este deja adevărată, netrebuind să fie verificată de nimeni! Orice gîndire, verificată sau nu, este adevărată prin simplul fapt de a fi în relație transcendentă cu realitatea. Voi, ceilalți pragmatiști, puneți carul înaintea boilor cînd considerați procesul de verificare esența însăși a adevărului, în timp ce acesta reprezintă doar manifestări ale esenței lui, doar modalități pentru a cerceta care dintre ideile noastre a posedat deja acest

minunat privilegiu! Acesta, asemenea tuturor esențelor și naturilor, este dincolo de timp; gîndurile noastre participă la el în mod direct, precum și la falsități și absurdități. În fine, nu am putea distruge acest privilegiu prin analiză și să-l reducem la consecințe practice!"

Tot ce este plauzibil în această tiradă este datorat unui fapt asupra căruia am insistat mult. V-am mai spus că în acest univers, în această lume unde se întîlnesc, într-un atît de mare număr, lucruri aparținînd unor genuri asemănătoare și care sînt asociate în virtutea legilor analogiei, orice verificare făcută pentru un asemenea lucru este utilizată și pentru celelalte din același gen; de aceea unul din marile avantaje ale cunoașterii este faptul că ne conduce nu atît spre lucrurile însele, cît spre alte realități ce le sînt asociate prin limbajul uman ce desemnează lucruri. A spune că valoarea numită adevăr domnește și se impune înaintea oricărei realități înseamnă, din punct de vedere pragmatic, a spune că în acest univers există numeroase idei ce oferă rezultate surprinzătoare prin verificarea lor indirectă, dar și prin verificarea directă și pozitivă. Adevărul **anterior realului** este **verificabilitatea.**

Dar probabil nu trebuie să vedem în această concepție despre adevărul anterior realului decît un sacrificiu pe care raționaliștii îl posedă; este posibil că există doar acest artificiu constînd în a vorbi despre **numele** unei realități concrete, unui fenomen, ca și cum acest nume ar fi el însuși o entitate primitivă, independentă, și ca și cum ar fi suficient să stabilim această identitate dincolo de real pentru a-l explica. Profesorul Mach citează o epigramă a lui Lessing.:

"Jeannot le Malin, un tip calculat,
Îi spune lui Fritz: «De ce, dragă vere,
Mereu se întîmplă ca cel mai bogat
Să aibă cea mai mare avere?»"

Aici, Jeannot le Malin consideră principiul bogăției un lucru distinct de faptele care se rezumă la avuția unui om. El predatează acest principiu, iar faptele nu sînt pentru el decît un fel de accesoriu ce coincide cu "natura" sau "esența" bogatului.

În acest caz observăm un sofism de limbaj. Nu neglijăm faptul că bogăția, este un nume dat anumitor fenomene concrete unde viața oamenilor joacă un rol, și nu o superioritate naturală care s-ar fi găsit la Rockefeller și Carnegie, și nu la alți oameni.

Similar cu bogăția, sănătatea rezidă în lucruri concrete. Este un nume dat anumitor funcții, ca digestia, circulația, somnul, atunci cînd se împlinesc în condiții favorabile. Dar ignorăm acest lucru, pentru a vedea în sănătate un principiu și a spune că un om digeră și doarme foarte bine deoarece are o sănătate excelentă!

Cu privire la "forță", împingem mai departe raționalismul, considerînd-o superioritatea preexistentă în om și explicînd astfel vitejiile lui Hercule!

Dar în cazul "adevărului" nu cunoaștem limite și considerăm evidentă teoria raționalistă. Or, de fapt este adevărat ceea ce este forță, sănătate, bogăție; adevărul nu preexistă realității decît în aceeași manieră ca oricare alt lucru.

Exemplului lui Aristotel i s-a acordat o mare considerație de către scolastică, cu privire la diferența între "obicei", "putință" și "act". Sănătatea în "act" constă, pe lîngă altele, în faptul de a dormi și a digera bine. Dar un om sănătos nu are nevoie mereu să doarmă sau să digere, asemenea unui bogat ce nu trebuie să-și socotească permanent averea sau unui culturist să ridice mereu greutăți. În intervalul dintre perioadele de exercițiu, toate aceste proprietăți și funcții sînt în stare de obișnuință sau nu există decît în potență. În mod paralel, adevărul devine o "obișnuință", pentru unele dintre ideile și credințele noastre, în momentele de repaos, după ce și-au exersat activitatea într-un proces de verificare. Dar această activitate este la rădăcina restului, este condiția necesară de a exista o obișnuință capabilă să subziste în intervaluri.

Așadar, rezumînd: **"adevărul" constă doar în ceea ce este avantajos pentru gîndirea noastră, după cum "justețea" consistă numai în ceea ce este avantajos pentru conduita noastră.** Vreau să spun avantajos, aproape în orice fel; avantajos în ansamblu; căci ceea ce este avantajos cu privire la experiența luată actualmente în considerare, nu va fi la fel de necesar cu privire la experiențele ulterioare. Știm că experiența are modalitățile sale proprii de a "depăși limitele" și de a ne modifica ideile.

Adevărul "absolut", adevărul pe care nici o experiență nu-l va altera nicicînd, este acel punct ideal, mereu nevăzut spre care ne imaginăm că toate adevărurile noastre temporare vor converge într-o zi sau alta. Acest fapt poate fi conceput de un om perfect echilibrat, în cadrul experienței absolut complete: dacă acest dublu ideal se realizează vreodată, cele două lucruri se vor realiza împreună în același fel. Dar, așteptînd, trebuie să trăim astăzi pe baza a cea ce avem chiar acum în legătură cu adevărul, fără a considera fals mîine adevărul de astăzi! Astronomia lui Ptolemeu, spațiul lui Euclid, logica lui Aristotel, metafizica scolasticii au fost valabile de-a lungul secolelor; dar experiența umanității a "depășit limitele"; toate acestea însă nu sînt advărate pentru noi decît într-o măsură relativă sau doar în limitele depășite de experiență. Considerate "în mod absolut", ele sînt false deoarece știm nu numai că aceste limite erau accidentale,

ci și că ar fi putut fi depășite de teoreticienii de altădată, după cum sînt depășite de cei de astăzi.

Cînd experiențele noi conduc la judecăți retrospective, exprimîndu-se în trecut, ceea ce afirmă a fost adevărat, chiar dacă nimeni n-ar fi fost să le formuleze altădată. "Pentru a trăi, privim înaintea noastră, afirmă un filosof danez; dar dacă trebuie să înțelegem, e necesar să întoarcem privirea în urmă". Din spate, trecutul își proiectează claritatea asupra fenomenelor anterioare ale unviersului; aceste fenomene se poate să fi fost, pentru oamenii ce își jucau atunci rolul, obiectul unui proces de verificare, deși acum nu mai sînt nimic pentru omul la curent cu revelațiile ulterior oferite de istorie.

Noțiunea, care este și regulă, despre un adevăr superior și virtual posibil, despre un adevăr absolut, ce posedă puterea de a legifera retroactiv trecutul are, ca să spunem astfel, asemenea tuturor noțiunilor din pragmatism, fața întoarsă spre aspectul concret al faptelor, înspre viitor. O noțiune similară prezintă adevărul absolut, ca și jumătățile de adevăr, pe cale de **a se face** și trebuind să se facă sub forma unei relații care nu va apărea decît mulțumită dezvoltării unei mase de experiențe de verificare la care jumătățile de adevăr își aduc contribuția.

Am insistat deja asupra faptului că adevărul se compune din alte adevăruri precedent dobîndite. În toate epocile, credințele oamenilor reprezintă o sumă corespunzătoare de experiență **bine fundamentată**. Dar credintele fac ele însele parte din experiența totală a lumii; în consecință, ele devin, pentru verificările ce urmează a fi realizate, o parte din materialul de elaborat. Asemenea realității cognoscibile prin experiență, singura realitate pe care o avem în vedere, adevărurile dobîndite de om cu privire la aceasta sînt în stare de perpetuă devenire; iar această devenire poate corespunde unui scop imuabil, dar atunci nu mai este o devenire.

Un matematician rezolvă probleme cu două variabile. Spre exemplu, conform teoriei lui Newton, accelerația este direct proporțională cu distanța, iar distanța, la rîndul ei, cu accelerația. În cadrul în care se face adevărul, faptele se prezintă într-un mod independent și nu induc credințe provizorii. Acestea ne determină totuși să acționăm; în măsura în care ele își îndeplinesc rolul, ele fac să apară în fața ochilor noștri sau aduc în existență fapte noi care, prin ceea ce sînt, determină iarăși, mai mult sau mai puțin diferit, aceste credințe. Astfel, adevărul, asemănător unui rulou în mișcare, prin care se înfășoară asupra lui însuși desfăcîndu-se, este produsul unei duble influențe. Adevărurile izvorăsc din fapte; dar mai tîrziu ele replonjează în fapte și li se adaugă; apoi acestea, la rîndul lor creează sau

înaltă (nu contează cuvîntul) adevăruri noi, într-un mod la fel de indefinit. Bineînțeles, faptele nu sînt **adevărate** în ipostaza de fapte simple; cu acest titlu, ele **sînt**, nimic mai mult. Adevărul este funcția îndeplinită de credințele ce se nasc și care se împlinesc în inima faptelor.

Lucrurile se petrec ca în cazul unui bulgăre de zăpadă ce se formează și se amplifică din două motive: pe de o parte, este felul în care se găsește zăpada și, pe de alta, sînt modelările succesive făcute de copii; aceștia sînt doi factori ce se determină reciproc în fiecare clipă.

Este evident că avem acum în fața ochilor diferența decisivă dintre pragmatism și raționalism. Experiența rămîne mereu o cale de schimbare și de operații psihologice efectuate pentru a căuta adevărul; acest lucru este admis de raționalismul care nu va accepta însă ca realitatea sau adevărul însuși să nu fie imuabil. El va afirma energic că realitatea este un fapt desăvîrșit, etern; acordul nostru cu această realitate este o virtute unică sau un privilegiu inanalizabil posedat de ideile noastre, așa cum am subliniat mai sus. Adevărul lor și această proprietate intrinsecă nu au legătură cu experiența. Nu are nici o influență asupra realității însăși; este inert și imobil, fiind doar un reflex. El nu **există** în adevăratul sens al cuvîntului. **Domnește și se impune**; este de necomparat cu faptele sau cu relațiile dintre fapte; într-un cuvînt, singura sa măsură este epistemologică. Acest termen fiind însă de prisos, raționalistul încheie discuția!

Astfel, dacă pragmatismul privește drept înainte, în viitor, raționalistul privește înapoi, într-o eternitate îndepărtată. Fidel unei credințe inveterate, se întoarce la "principiile" lui și crede că o abstracție, o dată enunțată, este un oracol ce ne dezvăluie soluția așteptată!

În ultimele noastre "Lecții" va deveni evidentă importanța considerabilă a diferenței radicale dintre cele două puncte de vedere, în legătură cu consecințele lor practice. Trebuie însă să subliniez dinainte că trăsăturile sublime ale raționalismului nu o păzesc de absurditate.

Raționaliștii acuză neîncetat pragmatiștii de blasfemie împotriva adevărului. Dar cereți acestor raționaliști să înceteze atacurile pentru a-l defini, pentru a spune cu exactitate ce reprezintă adevărul în viziunea lor; iată singurele două tentative serioase pe care le cunosc în legătură cu definițiile oferite de ei.

1. "Adevărul este sistemul de propoziții ce reclamă necondiționat necesitatea de a fi admise ca valabile"[1]

[1] A.E. Taylor, **Philosophical Review**, vol. XIV, p. 288.

2. "Adevărul este un nume dat tuturor judecăților pe care le considerăm obligatorii pentru noi, printr-un fel de îndatorire imperativă"[2].

Primul lucru ce ne frapează în aceste definiții este inefabila lor banalitate. Bineînțeles că sînt absolut adevărate, dar și absolut nesemnificative dacă nu le interpretăm în sensul pragmatismului. Care este această "exigență" și "îndatorire" despre care vorbiți? Dacă dorim nume prin care să desemnăm motivele concrete prin care gîndirea adevărată este utilă și bună pentru muritor, putem vorbi, în cazul realității, despre "exigențele" pe care ni le impune și, în cazul nostru, despre "îndatorirea" de a ne conforma acestor exigențe. Resimțim într-adevăr exigențele și îndatorirea în chestiune din motive care vor fi explicate.

Dar, vorbind despre **exigențe și îndatoriri**, raționaliștii afirmă că acestea nu au legătură nici cu interesele noastre practice, nici cu motivele noastre personale. Ei consideră că motivele pentru care ne supunem acestor exigențe sînt fapte psihologice, relative pentru fiecare subiect gînditor și pentru evenimentele din viața lui. Asemenea motive reprezintă o moștenire individuală și nu se închid în viața adevărului însuși. Adevărul trăiește urmînd o măsură logică sau epistemologică, deosebită de cea psihologică; exigențele preexistă oricăror motive personale și depășesc infinit aceste motive. Dacă nici omul, nici Dumnezeu nu ar căuta adevărul, n-ar mai trebui definit ceea ce **trebuie** căutat și admis.

Niciodată nu sîntem mai mulțumiți decît atunci cînd o idee extrasă din datele concrete ale experienței se opune și neagă chiar datele care au format-o!

Filosofia și viața obișnuită abundă în exemple de acest fel. Pentru un "sentimental", sofismul constă în a vărsa lacrimi pentru justiția abstractă, generozitatea abstractă și adevărul abstract, fără a recunoaște vreodată frumusețea, justiția sau generozitatea dacă le întîlnește pe stradă, căci atunci circumstanțele i-ar părea vulgare! Iată ce am citit într-o biografie, neieșită pe piață, despre un raționalist eminent: "Ce lucru ciudat! Fratele meu, deși manifestă admirație pentru frumusețea abstractă, nu arăta entuziasm nici pentru o mișcare simpatică, nici pentru o pictură frumoasă, nici pentru flori". Într-o lucrare filosofică citită recent,am găsit pasaje asemănătoare: "Justiția este un ideal și nimic mai mult. Rațiunea o concepe înaintea existenței; dar experiența demonstrează că este irealizabilă... Adevărul care ar trebui să fie nu poate fi... Experiența deformează rațiunea; de îndată ce rațiunea penetrează în experiență, aceasta devine contrară rațiunii".

---

[2] H. Rickert, **Der Gegenstand der Erkenntniss.**

Sofismul raționalistului se aseamănă exact cu cel al "sentimentalului". În amalgamul de date particulare din experiență, ambii recunosc o calitate pe care o extrag, și apoi acestei calități devenite abstracte îi atribuie o trăsătură prin care contrastează cu celelalte eșantioane întîlnite în experiență, astfel încît pare superioară și total diferită de acestea! Și totuși, orice ar face, această calitate are exact aceeași natură ca eșantioanele în discuție. Adevărul își are originea în ei; aceștia îi conferă valoare. Faptul este explicabil prin proveniența din experiență a adevărurilor, a căror natură este de a fi făcute valabile, de a fi verificate. Efectul corespunzător este costisitor. Dacă avem, în general, obligația de a face lucruri costisitoare, îndatorirea de a căuta adevărul intră în această obligație. În mod similar, necesitatea de a ne supune ideilor adevărate își are principiul în randamentul lor însele; și acest principiu este aplicabil pentru bogăție și sănătate.

Așadar, este de înțeles că exigențele adevărului sînt asemănătoare cu cele ale sănătății sau bogăției. Nu este nimic absolut în unele sau în altele; aceste exigențe sînt mereu subordonate anumitor condiții. De fapt, întotdeauna este vorba despre un cîștig concret, pozitiv pe care trebuie să ni-l propunem; iată despre ce vorbim referindu-ne la obligațiile legate de adevăr, bogăție și sănătate. Dacă vorbim despre adevăr, observăm în aceeași măsură că ideile false determină, mai devreme sau mai tîrziu, consecințe ce nu prejudiciază, după cum credințele adevărate acționează pentru binele nostru. Utilizînd termeni abstracți, am putea spune că adevărul este o proprietate ce dezvoltîndu-se dobîndește un preț "infinit", o valoare absolută și că falsul este o proprietate ce tinde să devină absolut condamnabilă; unul este "necondiționat", iar celălalt "necondiționat" rău. În concluzie vom spune că este o datorie, un imperativ categoric de a căuta adevărul și de a evita eroarea.

Trebuie însă să nu interpretăm totul literalmente și să nu opunem abstracțiile experienței, căci aceasta le este asemenea unei mame sau unei țări de origine. Observați absurditatea cazului contrar! Atunci gîndirea este incapabilă de a înainta vreodată, de a lua decizii efective. Cînd să ne manifestăm adeziunea pentru un adevăr și cînd pentru celălalt? Adeziunea mea trebuie să fie evidentă sau să rămînă tacită? Presupunînd că trebuie să fie atît evidentă, cît și tacită, în care din aceste două situații mă aflu **chiar în acest moment**? Cînd trebuie să îndepărtez o idee din repertoriul meu enciclopedic? Și cînd e necesar să o folosesc într-o luptă? Trebuie să repet la infinit adevărul că "doi ori doi fac patru" pentru că trebuie să fie incontestabil admis? Sau se dovedește a fi intempestiv? Trebuie ca, zi și noapte, gîndurile mele să-și analizeze greșelile,

imperfecțiunile proprii deoarece le port permanent în mine? Sau îmi este permis să le refulez, să nu mi le doresc, pentru a fi o unitate socială ce face cinste mediului său și nu o grămadă de melancolie bolnăvicioasă și de remușcări maladive?

Evident că obligația noastră de a dobîndi adevărul este una absolută și totuși, subordonată unor condiții atît de numeroase, încît pot fi confundate. Adevărul, cu "A" și la singular, Adevărul abstract, trebuie obligatoriu să fie recunoscut; dar adevărurile concrete (la plural), nu trebuie dobîndite decît atunci cînd este profitabil. Între o minciună și un adevăr cu privire la o situație dată, trebuie preferat adevărul; dar dacă acest adevăr are aceeași legătură, ca și minciuna, cu circumstanțele, primul nu este cu nimic mai obligatoriu decît minciuna. Dacă mă întrebați ce oră este și vă răspund că locuiesc pe strada Irving nr.95, răspunsul meu poate să nu fie adevărat, căci nu observați cum acesta ar putea reprezenta o îndatorire pentru mine. Aș fi putut la fel de bine să vă dau o adresă falsă!

Fiind acceptat faptul că aplicarea imperativului abstract cu privire la adevăr este limitată de anumite condiții, **noțiunea pragmatistă a adevărului ni se impune în plenitudinea conținutului ei**. De fapt, se constată că obligația de a fi de acord cu realitatea se naște în mijlocul unei jungle veritabile, unde viermuiesc ocaziile ce alcătuiesc oportunitatea concretă a acestei obligații.

Cînd Berkeley le-a explicat oamenilor ceea ce înțelegeau ei prin materie, aceștia au crezut că Berkeley nega existența materiei! Astăzi, cînd Schiller și Dewey ne explică ce înțelegem de obicei prin adevăr, îi acuzăm că îi neagă existența! Acești pragmatiști distrug toate principiile obiective, spun adversarii lor; acești pragmatiști pun la același nivel nebunia și înțelepciunea! O formulă curentă ce caracterizează teoriile lui Schiller și ale mele constă în a declara că sîntem niște oameni care considerăm că observăm toate regulile pragmatismului, admițînd tot ceea ce este convenabil de spus și considerînd totul adevărat datorită acestui motiv!

Nu este aceasta o calomnie supărătoare? Nu există nici un om în lume care să se simtă, asemenea pragmatistului, prins și strîns între blocul format de toate adevărurile bine fondate, toate adevărurile extrase din trecut, și constrîngerea ce o exercită asupra lui, din toate direcțiile, lumea sensibilă? Atunci cum ar putea pragmatistul să nu simtă, ca și celelalte persoane, greutatea controlului obiectiv ce domină operațiile gîndirii noastre? "Omul care nu crede că există o lege riguroasă, spune Emerson, să se supună măcar o dată regulilor sale!"

Recent s-a vorbit mult despre serviciile pe care le aduce imaginația în știință. Este timpul să insistăm asupra utilității de a manifesta puțină imaginație și în filosofie! Reaua voință a unora

dintre criticii noștri de a interpreta altfel adirmațiile noastre și de a le conferi cel mai stupid sens nu face onoare imaginației lor. Schiller declară că este adevărat ceea ce "operează eficace". Și, totuși, a fost considerat un om ce restrînge verificarea la avantaje materiale de un ordin mai puțin elevat! Adevărul, afirmă Dewey, este ceea ce ne oferă satisfacție. Și, totuși, a fost considerat asemenea unui om ce crede că trebuie numit adevărat ceea ce, recunoscut ca adevărat, ar fi agreabil!

De fapt, în propriile lor doctrine, criticii noștri ar avea nevoie de un mai pronunțat simț al realului. Din partea mea, am încercat să-mi extind imaginația pentru a interpreta raționalismul în cel mai bun sens posibil; dar mărturisesc că mă dezamăgește în continuare. Una dintre noțiunile care în opinia mea nu are nici cap, nici coadă este cea a unei realități ce ne cere să fim de acord cu ea, fără a invoca vreo rațiune, doar pentru că exigențele ei sînt "necondiționate" sau "transcendente"!

Încerc să-mi imaginez că sînt singura realitate ce există în lume și apoi încerc să-mi imaginez ce aș putea să cer mai mult dacă mi-ar fi permis să cer ceva. Îmi veți sugera posibilitatea de a reclama nașterea unei gîndiri care, ieșind din vidul absolut, ar merge înaintea mea și mi-ar fi "copie"? Pot să-mi imaginez în ce ar consta efortul de a mă copia; dar nu pot evoca nici un motiv pentru a reclama acest efort. Ce avantaj aș avea dacă aș fi copiat? Nu mai caut; nu pot percepe nici unul, nici pentru mine, nici pentru copie, din moment ce raționaliștii exclud orice motiv extras din consecințele ulterioare.

Într-o anecdotă bine cunoscută, un irlandez este adus la o petrecere de administratorii săi, purtați pe brațe: : "Dacă acest lucru nu m-ar onora, le spune el, ar fi convenabil să vin pe jos!" Cazul este similar: dacă nu-mi face onoare, nu mi-ar trebui o copie! Copierea unui lucru este, fără îndoială, unul din modurile reale ale cunoașterii; și totuși, acum filosofii doctrinei transcendentale par a se certa între ei, pentru nu știu ce motiv ciudat, ca și cum s-ar juca la cine pe cine contrazice mai repede! Dar dacă, depășind simpla copie, revenind, pentru a cădea de acord cu realitatea, la anumite forme ce nu au încă un nume și în care nu vedem nici un nou efort de copiere, nici unul de orientare și adaptare, nici alt efort definibil în mod pragmatic, atunci **natura** acestui acord devine total incomprehensivă, asemenea **motivului** care îl reclamă. Este imposibil de imaginat vreun conținut sau vreun motiv pentru această abstracțiune fără sens!

Nu este adevărat că în lupta asupra adevărului, caracterul rațional al universului își găsește cei mai competenți reprezentanți nu printre partizanii raționalismului, ci printre pragmatiști?

LECȚIA A ȘAPTEA

PRAGMATISMUL ȘI UMANISMUL

*Asupra **Adevărului** - Adevărul, asemenea unei legi, unei limbi, este un rezultat, un **produs uman** - Teoria lui Schiller. Umanismul - Caracterul plastic al lucrurilor: ele sînt ceea ce le face omul - Cele **trei feluri de realități** de care trebuie să țină cont adevărul - Obligativitatea de a spune **cum** să "țină cont" de ele - Dificultatea de a găsi o realitate absolut independentă: la ce se reduce ea - Elementul uman este pretutindeni în cunoaștere, modelîndu-i daturile - Punctul esențial prin care pragmatismul se opune raționalismului: cum concep ambele realitatea - Raționalismul afirmă o lume suprasensibilă - Motivele invocate - De ce sînt respinse de empirism - Cum pune problema pragmatismul și cum împacă cele două soluții extreme.*

Celor de care mă apropii pentru a le prezenta teoria adevărului schițată în ultima mea "Lecție", le observ inima închisă de acei "idola tribus"[1], reprezentați de noțiunea **Adevărului** concepută ca răspuns unic, definitiv, complet, la enigma singulară și invariabilă a lumii. Acest răspuns are forma unui oracol; are valoare pentru tradiția populară. Astfel, ea provoacă la rîndul său mirarea, ca și cum ar fi un mister de gradul II, căci nu dezvăluie lucrurile profunde presupuse de a fi conținute în ea.

În mod similar, toate marile răspunsuri, formulate într-un singur cuvînt, susținînd misterul lumii Dumnezeu, Unul, Rațiunea, Legea, Spiritul, Materia, Natura, Polaritatea, Procesul Dialectic, Ideea, Sinele,

[1] Bacon

Suprasufletul[1] , - își datorează rolul oracular admirației pe care oamenii le-au imprimat-o. În filosofie, atît amatorii cît și profesioniștii și-au reprezentat universul ca un ciudat Sfinx de piatră ce se adresează oamenilor doar pentru a-și exprima disprețul față de înclinația lor prezicătoare!

Adevărul: iată un idol perfect al spiritului raționalist. Un prieten de-al meu îmi scria cu mult timp în urmă: "pretutindeni în știință, în artă, în morală și religie **trebuie** obligatoriu ca **un singur** sistem să fie adevărat, iar **toate** celelalte false". Observăm entuziasmul etapei de tinerețe. La douăzeci și unu de ani nu manifestăm dispreț și nu ne îndoim că, singuri, vom găsi singurul **sistem** adevărat. Însă mai tîrziu, majoritatea dintre noi nu bănuiesc că întrebarea: "ce este **Adevărul**?" nu are decît aparența unei întrebări; ei nu se îndoiesc că aceasta nu are nici o legătură cu condițiile necesare de rezolvare a unei probleme, că, de altfel, nu există nimic în noțiunea de **Adevăr** care să nu provină din abstracțiunea realizată asupra faptului că există adevăruri (la plural) și că astfel această noțiune nu este decît o simplă noțiune abreviată, comodă, comparabilă cu "**Limba Latină**" sau **Legea**.

Uneori, magistrații vorbesc despre lege și profesorii despre latină, astfel încît ne induc credința că sînt entități preexistente fie deciziilor judiciare, fie vocabularului și sintaxei, determinîndu-le riguros și subordonîndu-le. Dar cea mai superficială reflecție ne demonstrează că, în loc să fie astfel de principii, legea și latina sînt rezultate. Distincțiile între ceea ce era legitim și ceea ce nu făcea parte din conduită, între corect și incorect în discurs s-au născut, pe urmă s-au adîncit, datorită circumstanțelor, în experiența oamenilor, în acțiunea reciprocă a elementelor particulare ce o compun. Niciodată nu vom vedea formîndu-se și adîncindu-se într-un alt mod distincțiile dintre adevăr și eroare în credință. Deasupra unui adevăr anterior se încrustează un altul ce îi modifică evoluția, asemenea unei locuțiuni ce se grefează pe o alta sau a unei legi asupra celei precedente. Puneți un judecător în fața unei legi existente și a unei noi "specii"; din ambele va extrage o lege nouă. Fiind dată o locuțiune și apărînd un nou termen argotic, o metaforă nouă, o ciudățenie inedită, ce corespunde gustului actual al publicului, se va forma imediat o

---

[1] Cuvînt creat, prin imitarea unui termen sanscrit, de Emerson. "Natura este unicul profet a ceea ce trebuie să fie, această natură în care ne odihnim, asemenea pămîntului ce se odihnește pe brațele tandre ale atmosferei: această Unitate, acest Suflet al sufletelor, acest **Suprasuflet** în care se găsește ființa particulară a fiecărui om, alcătuind cu celelalte un întreg; această inimă a tuturor" (**Essais**).

locuțiune nouă. Gîndirea noastră găsește o lege nouă dintr-un adevăr deja existent și faptele ignorate ce ni se prezintă.

Noi ceilalți pretindem, în pofida tuturor, că eternitatea se dezvăluie, că nu există decît o dreptate, o gramatică, un adevăr unic, care, în loc să se formeze, cum am putea să credem, se revelează prin "fulgurație"! Dar imaginați-vă un tînăr, care la tribunal nu ar dispune pentru a judeca un proces decît de noțiunea abstractă de "lege"; imaginați-vă un jurist umblînd de mîntuială prin teatre, cu ideea sa despre "limba" maternă; imaginați-vă un profesor încercînd să susțină o conferință despre lumea reală, cu noțiunea sa raționalistă despre Adevăr; spuneți-mi care ar fi rezultatul! Adevărul, legea, limba le-ar aluneca printre degete, s-ar evapora la cel mai mic contact cu un fapt nou. Aceste lucruri **se fac**, devenirea lor se realizează pe măsură ce viața noastră se clădește. Drepturile noastre, greșelile, prohibițiile, păcatele, vocabulele, formulele, locuțiunile și credințele noastre sînt tot atîtea creații noi ce se adaugă istoriei, urmîndu-i cursul. Departe de a fi principii anterioare ce ar pune totul în mișcare, legea, limbajul și adevărul nu sînt decît nume abstracte date unor rezultate obținute. În orice caz, nimeni nu se îndoiește că legea și limbile sînt creații umane. Prin analogie, Schiller nu se îndoiește nici în cazul credințelor și propune numele de **Umanism** pentru doctrina conform căreia, într-un mod imposibil de verificat, **adevărurile noastre sînt creații umane**. În toate problemele există motive omenești ce le fac pasionante; în miezul tuturor soluțiilor adoptate există disimulîndu-se sentimente umane; în oricare formulă omul și-a adus contribuția. Elementul uman creează atîtea din aceste produse, încît Schiller pare că lasă deschisă problema cunoașterii dacă ele conțin și altceva. "Lumea, spune el, este esențialmente hyle (materie); este așadar ceea ce o facem. Inutil am încerca să o definim prin ceea ce era la origine sau prin ceea ce este dincolo de noi; ea **este** ceea ce facem din ea, ceea ce am făcut cu ea. Prin urmare, caracteristica lumii este de a **plastică**[1] ". Schiller adaugă faptul că nu putem cunoaște limitele acestei plasticități decît punînd-o la încercare, că trebuie să o combatem ca și cum nu ar avea limită, dar metodic, oprindu-ne înaintea eșecului decisiv.

Aceasta este poziția adoptată de umanismul lui Schiller, conform declarațiilor sale, poziție cît se poate de proeminentă, ce îi prezintă doctrina, ca să spunem așa, în mare, ca o armură. Aceasta este poziția ce îmi propun să o apăr. Așadar, trebuie să fac întîi unele remarci despre declarația tocmai enunțată,

---

[1] **Personal Idealism**, p. 60.

deoarece aceasta i-a adus autorului său cele mai înverșunate atacuri.

Mai categoric decît oricine, Schiller admite, în cadrul experienței create pentru dezvăluirea unui adevăr, prezența elementelor refractare de care trebuie să țină seama acest adevăr nou și cu care trebuie obligatoriu să se acorde. Toate adevărurile noastre sînt credințe despre "Realitate". Însă în oricare credință particulară această realitate se comportă independent, asemenea unui lucru pe care **îl găsim**, nu îl fabricăm.

Să mi se permită să revin la un aspect abordat în ultima noastră "Lecție".

"Realitatea, spune Taylor în **Elemente de metafizică**, este, în general, cea de care trebuie să țină seama adevărurile". Dar **prima** parte a realității constă, din acest punct de vedere, în fluxul **senzațiilor** noastre. Ele ni se impun fără a ști de unde vin. Nu avem nici o influență asupra naturii și ordinei în care se succed, nici asupra numărului lor. Ele nu sînt nici adevărate, nici false; ele **sînt** pur și simplu. Ceea ce poate fi adevărat sau fals este doar ceea ce afirmăm despre ele, numele pe care le conferim lor și teoriilor noastre despre natura, originea și raporturile lor îndepărtate.

A doua parte importantă din realitate, de care trebuie să țină cu strictețe seama credințele noastre și care implică **relațiile** constatate între senzațiile noastre sau între copiile lor din spiritul nostru, se divide în două grupe. În principal se constată relațiile variabile și accidentale, spre exemplu în timp și spațiu. Apoi există relațiile constante și esențiale, fondate pe natura intrinsecă a termenilor pe care îi unesc. Și unele și celelalte sînt obiectul unei percepții imediate; ele sînt "fapte". Dar cele aparținînd grupei secunde sînt cele mai importante pentru teoriile noastre despre cunoaștere. De fapt, relațiile intrinseci sînt "eterne", în sensul că se percep de fiecare dată cînd comparăm doi termeni sensibili; de ele trebuie mereu să ținem seama în gîndirea noastră logică, în gîndirea noastră matematică.

A treia parte a realității se suprapune peste percepțiile noastre, deși se bazează pe acestea într-o mare măsură; ea cuprinde adevărurile **anterior dobîndite**, de care fiecare cercetare nouă ține cont. Această parte este un factor mult mai puțin refractar decît celelalte două, căci deseori cedează.

Iată ceea ce am subliniat în "Lecția" precedentă și am amintit suficient de mult aici.

Oricîtă fixitate ar presupune aceste elemente din realitate, avem totuși o oarecare libertate în a ne comporta cu ele.

Luați de exemplu senzațiile. **Existența** lor în momentul în

care ne sînt date, nu depind de noi. Dar **care** va fi obiectul atenției noastre? care va fi remarcat? care va fi reliefat în concluziile noastre? Iată ceea ce depinde de noi, de interesele noastre, și, în conformitate cu felul lor de a subzista, vom formula diferit adevărul. Persoane diferite interpretează diferit aceleași fapte. "Waterloo", cu aceleași detalii bine evidențiate, semnifică pentru englezi o victorie, iar pentru francezi o "înfrîngere". În mod similar, universul înseamnă o victorie pentru un filosof optimist și o înfrîngere pentru un pesimist.

Așadar, ceea ce afirmăm despre realitate depinde de perspectiva din care ne-o proiectăm. **Existența** ei îi aparține; dar **ceea ce este** depinde de **noi**, pentru că este important să știm **ce** interes avem să o concepem într-un anume fel iar nu în altul.

Primele două părți deosebite în cadrul realității, senzațiile și relațiilor lor, sînt ambele mute: nu ne spun absolut nimic despre ele însele. Noi vorbim pentru ele. Muțenia lor i-a condus pe unii intelectuali ca I.H. Grenn și Edward Caird să le situeze dincolo de limitele ce formează domeniul cunoștințelor pe care un filosof și le dorește! Pragmatiștii nu merg atît de departe. Senzația se aseamănă mai degrabă unui client căruia, prezentîndu-i avocatului problema lui, nu-i rămîne decît să asculte pasiv în fața tribunalului, expunerea cauzei proprii, așa cum a considerat avocatul său să o prezinte, fără a se interesa dacă îl mulțumește sau nu pe împricinat.

În chiar sfera senzațiilor, gîndirea noastră include o anume arbitrarietate a alegerii. Conform cu ceea ce respingem și prin ceea ce reținem, stabilim întinderea acestei sfere; prin ceea ce evidențiem, stabilim primul plan și pe cel secund; conform cu ordinea pe care o adoptăm, o interpretăm într-un fel sau altul. Pe scurt, primim blocul de marmură în care sculptăm statuia.

Aceste constatări se aplică la fel de bine elementelor "eterne" ale realității. Pe baza percepției noastre despre relațiile intrinseci, acționăm ca asupra hărților pe care le construim. Le considerăm, în serii, într-un fel sau altul; le clasăm într-un anume mod; considerăm una dintre ele fundamentală; în final, opiniile noastre despre ele formează sistemele de adevăruri cunoscute sub numele de logică, geometrie, aritmetică. În fiecare dintre aceste sisteme, precum și în întregul lor, există în mod manifest o creație omenească pentru forma conferită elementelor în discuție dar și pentru ordinea lor.

Astfel, pentru a nu spune nimic despre **faptele** noi pe care omul însuși le adaugă realității prin actele și viața sa, omul și-a pus deja amprenta propriilor sale forme mentale asupra celei de-a treia părți din realitate, pe care am numit-o "adevărurile anterioare". Fiecare oră aduce percepții noi, fapte noi, senzații și

relații de care trebuie să ținem cu strictețe seama; dar toate raporturile noastre **trecute** cu faptele își au deja fundamentul în adevărurile precedent dobîndite. Prin urmare, doar cea mai firavă și recentă fracțiune din primele două părți ale realului ni se prezintă fără a purta marca unui contact cu omul; dar această fracțiune va deveni în mod necesar și imediat un lucru uman, deoarece va fi modelată, asimilată sau ajustată la masa de elemente pe care omul le posedă și pe care le-a transformat deja în lucruri umane; de fapt nu ne este cîtuși de puțin facil să ne însușim o impresie nouă în absența oricărei idei preconcepute cu privire la impresiile ce pot surveni.

O realitate "independentă" a gîndirii umane este, așadar, un lucru dificil de descoperit. Ea se reduce la noțiunea a ceea ce începe să se facă simțit și nu a primit încă un nume; sau se reduce la "prezența" presupusă a fi dată de la origine și mereu simțită, dar fără ca vreo credință relativă la această prezență să fie evidentă, fără ca vreo concepție umană să îi fi fost aplicată. Deci, această realitate "independentă" se reduce la ceea ce este absolut tăcut, la ceea ce apare pentru a dispărea, la ceea ce formează limita ideală a gîndirii noastre. Probabil vom ajunge să o întrevedem, asemena unei lumini ce se estompează fără a fi vreodată percepută; ceea ce remarcăm este doar un substrat al realității, un substitut din care gîndirea noastră umană deține deja o peptonă. Am putea spune că nu o întîlnim decît "machiată", dacă îmi este permis să mă exprim astfel. Iată despre ce vorbea Schiller atunci cînd considera ca realitate independentă o simplă materie originară **hyle**, incapabilă de a oferi vreun sprijin și care **nu există** decît pentru a fi modelată de noi.

Aceasta este ideea lui Schiller despre fundamentul sensibil al realității. Îl "întîlnim", cum spune Bradley, dar nu ni-l însușim. În aparență această teorie este similară cu aceea a lui Kant; dar între categoriile create de fulgurație, înainte chiar ca natura să fi început, și categoriile ce se creează încetul cu încetul, în fața naturii, se deschide o prăpastie enormă ce separă raționalismul de empirism. În ochii unui kantian autentic, Schiller va fi mereu, în raport cu Kant, asemenea unui satir în raport cu Hyperion!

Este posibil ca unii pragmatiști să ajungă la opinii pozitive despre fundamentul sensibil al realității. Ei vor considera posibil să îl descopere în natura sa independentă, decojindu-l, asemenea unui fruct, pentru a înlătura pe rînd toate hainele pe care i le-a oferit omul. Ei vor construi teorii cu privire la originea lui sau mai știu eu ce? Dacă aceste teorii **acționează astfel încît conduc la obținerea de rezultate satisfăcătoare**, ele vor fi adevărate.

Partizanii idealismului transcendental neagă existența unui fundament de acest fel: pentru ei, hainele despre care am vorbit

sînt, în mod definitiv, adevărul însuși alcătuind un întreg cu realitatea. Filosofia scolastică susține în continuare că fundamentul în discuție este "Materia". Bergson, Heymans, Strong și alții admit acest fundament și încearcă vag să îl definească. Dewey, asemenea lui Schiller, îl consideră o "limită".

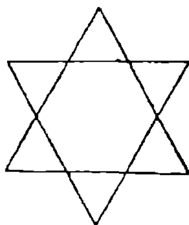
Care este cea mai adevărată teorie dacă nu cea care, în final, va oferi cele mai mari satisfacții în practică? Pe de o parte va fi realitatea; pe de alta, o teorie ce o explică într-un mod imposibil de ameliorat sau modificat. Dacă această imposibilitate ar fi definitivă, teoria va reprezenta un adevăr absolut. Sînt incapabil să îi găsesc un alt conținut decît cel de adevăr. Dacă adversarii pragmatismului au altă părere, pentru numele Domnului, să o exprime și să ne-o facă accesibilă!

Deoarece adevărul nu este realitatea însăși, ci doar **credința** noastră cu privire la realitate, el va conține elemente umane. Totuși, acestea vor **include** și elementul non-uman în singurul mod în care este posibilă cunoașterea. Rîul face malurile sau malurile fac rîul? Un om se folosește mai mult de piciorul drept sau de cel stîng cînd merge? Dacă nu putem rezolva aceste probleme, cu atît mai mult nu putem face departajarea între real și factorii umani din cadrul dezvoltării experienței noastre cognitive.

Această primă indicație sumară este suficientă pentru poziția umanismului. Aș vrea să nu vi se fi părut paradoxală. De aceea mă voi strădui să o clarific prin cîteva exemple edificatoare.

Există numeroase obiecte, familiare tuturor, în care putem recunoaște cu ușurință elementul uman. Dacă vom concepe într-un fel sau altul, conform necesităților de moment o realitate dată, aceasta se va supune în mod pasiv. Puteți interpreta numărul 27 drept cubul lui 3; îl puteți considera ca produs dintre 3 și 9 sau ca 26 plus 1 sau ca 100 minus 73; îl puteți interpreta într-o mie de alte posibilități, fiecare adevărată. De asemenea, puteți vedea o tablă de șah ca o mulțime de pătrate negre pe un fond alb sau de pătrate albe pe un fond negru; ambele concepții sînt adevărate.

În figura alăturată, puteți vedea o stea; puteți vedea și două triunghiuri ce se încrucișează sau un hexagon cu laturile în prelungirea unghiurilor sau șase triunghiuri egale ș.a.m.d. Toate aceste concepții sînt adevărate; fiecăreia îi corespunde ceea ce aveți pe hîrtie.

În mod similar, puteți afirma că o linie se orientează spre est sau se îndreaptă spre vest; această linie se pretează la ambele aprecieri, fără ca acestea să fie în contradicție.

Alegem de pe bolta cerească grupuri de stele, dîndu-le numele de constelații; pasiv, stelele vă lasă să faceți aceasta; dar dacă ar fi conștiente de faptul în sine, s-ar putea mira de alăturările ciudate pe care le faceți! Oferim aceleiași constelații nume diferite; spre exemplu, o numim pe una "Carul lui David" sau "Carul lui Charles"[1] , "Ursa Mare" și, cel puțin noi, ceilalți americani, "Lingura din vas". Niciunul dintre aceste nume nu va fi fals, nici mai adevărat decît un altul, deoarece toate se aplică în egală măsură.

În orice caz, există ceva ce adăugăm realității sensibile; și această **adiție**, ce vine de la om, nu este refuzată de realitate. Oricîte adiții am face, toate "se acordă" cu realitatea; în momentul în care ele o modelează, adițiile noastre se ajustează. Repet încă o dată: nici una nu este falsă. Problema de a ști care este **cea mai** adevărată depinde doar de utilitatea pe care i-o dă omul. Dacă în cazul numărului 27 este vorba despre dolarii pe care îi găsesc într-un sertar unde lăsasem 28, aceasta înseamnă 28 **minus** 1. Dacă pentru același număr 27 este vorba despre numărul de degete ale unei planșete din care vreau să fac o masă pentru un bufet cu 26 de degete lățime, aceasta înseamnă 26 **plus** 1. Dacă vreau să înnobilez cerul printr-o anume idee despre constelațiile pe care le observ, numele "Carul lui Charles" sau "Carul lui David" va fi mai adevărat decît cel de "Lingură din vas"; chiar și prietenul meu Frédérick Myers remarca amuzat că un remarcabil grup de stele ne-a amintit nouă, americanilor, doar de un obiect culinar!

Ce nume să îi dăm unui lucru oarecare? Alegerea pare mereu arbitrară, căci nu există lucru pe care să nu-l interpretăm într-un anume fel, conform intențiilor noastre umane, exact așa cum am făcut-o și pentru constelații. Pentru mine, un "auditoriu" este un anumit lucru, atît distrat cît și atent; și cînd îl consider

[1] Acest nume este oferit de englezi.

astfel pentru un moment, lucrez cu indivizii ce îi sînt părți, deoarece trebuie să mă ocup de aceștia. Raționamentul este similar pentru o armată sau pentru o "națiune". Dimpotrivă, voi cei care compuneți acest "auditoriu" considerați că, dacă vă desemnez cu acest nume, este un mod total accidental de a pune problema. În ochii voștri persoanele voastre individuale constituie lucruri reale permanente. Pentru un biolog, aceste persoane nu sînt decît organisme, iar lucrurile reale sînt organele. Sînt mai puține organe decît celulele lor constitutive!, spun histologii. Nu celulele, ci moleculele sînt importante, spune la rîndul său chimistul!

Astfel. disecăm realitatea sensibilă pentru a o transforma în lucruri după bunul nostru plac; noi creăm "subiectul" propozițiilor adevărate, cît și pe acela al propozițiilor false.

De asemenea, creăm "atributul". În numeroase cazuri, termenul ce atribuie o calitate unui lucru exprimă relația acelui lucru cu noi, cu sentimentele noastre. Așadar atributele sînt doar adiții umane. Spunem: "Cezar a trecut Rubiconul și a fost o amenințare pentru libertatea Romei". Da; dar este și un coșmar pentru școlarii americani; iată ceea ce a devenit prin ei, în ce l-au transformat pe baza "reacției" la adresa scrierilor sale. Acest nou atribut este la fel de adevărat ca și celelalte două; ceea ce "adăugăm" acum nu este mai puțin adevărat decît cele două adiții precedente.

Observați că ajungem pe cale naturală la principiul umanismului; este imposibil să îl excludem pe om din realitate! Substantivele și adjectivele noastre sînt bijuterii de familie pe care le moștenim. Le încorporăm în structura teoriilor noastre. De aceea îmbinarea elementelor unei teorii, întreaga îmbinare interioară, este în întregime dictată de considerații umane, printre care se evidențiază necesitatea gîndirii de a fi în acord cu sine însăși. Resimțim pînă și în cadrul logicii și matematicii rămășițe abundente de origine umană; marile direcții pe care le urmează fizica, astronomia, biologia sînt vizibil influențate de preferințele noastre. Dacă ne lansăm în porțiunile noi din cîmpul experienței purtăm credințele dobîndite de strămoși și cele însușite de noi înșine. Aceste credințe ne fac să remarcăm un anume lucru și nu un altul; de la remarcă ajungem, să facem ceea ce facem, de aici ajungem să simțim ceea ce simțim, să cunoaștem ceea ce cunoaștem. Iată cum, avînd punctul de plecare în noi înșine, trecem de la un lucru la altul; faptul brutal a încercat inutil să subziste, zicînd că **există** un flux de fenomene sensibile; **ceea ce este adevărat** pentru noi, cu privire la acest flux, pare a fi în mare parte, de la început la sfîrșit, o materie pe care o creăm.

Avînd în vedere că modelăm realitatea, ajungem la o problemă importantă: prin adițiile noastre **valoarea sa crește sau scade?** Sînt ele un **cîștig** sau o pierdere pentru realitate? Imaginați-vă o lume compusă din șapte stele, nimic mai mult, cu excepția a trei ființe umane ce le contemplă și o a patra ce critică teoriile celorlalți trei. Unul numește stelele "Ursa Mare"; al doilea le numește "Carul lui David"; al treilea - "Lingura din vas". Care dintre cele trei adiții a conferit mai multă valoare lumii formate din corpurile stelare în discuție? Dacă luăm ca arbitru pe Frédérick Myers, nu va ezita să pună pe ultimul plan adiția americană!

Cu mai multe ocazii, Lotze a prezentat o idee de mare importanță. El spune că admitem cu naivitate existența între realitate și gîndirea noastră a unei relații ce ar putea fi contrariul adevărului. Este normal să credem că realitatea există acolo, desăvîrșită, fără a-i lipsi nimic, și noi credem că spiritul nostru nu intervine decît cu obligația de a o descrie așa cum este. Dar, se întreabă Lotze, nu s-ar putea ca descrierile noastre să fie ele însele adiții la realitate. Nu s-ar putea ca realitatea, deja existentă dinainte, să fie acolo, nu doar pentru realizarea fără alterare în cunoașterea noastră, ci pentru a suscita în spiritul nostru adiții ce ar mări valoarea totală a universului? Profesorul Eucken vorbește despre îmbogățirea realității existente" (**die Erhöhung des vorgefundenen Dáseins**): această expresie ne amintește de ideea exprimată de Lotze.

Ideea este identică concepției noastre pragmatiste. În viața noastră intelectuală, dar și în acțiune, noi sîntem creatori. Atît prin subiectul cît și pentru atributul unei propoziții, noi **adăugăm** ceva realității. Lumea este acolo, în fața noastră, realmente maleabilă așteptînd din mîinile noastre trăsăturile definitive pe care trebuie să le aibă. Asemenea regatului din ceruri, ea acceptă voluntar ca omul să o violenteze. Din această "dulce violență", rezultă adevărurile pe care omul i le impune.

Nimeni nu va contesta faptul că un astfel de rol ne-ar mări demnitatea și responsabilitatea de ființe gînditoare. Ideea consitutie pentru unii dintre noi o inspirație prețioasă. Papini, șeful pragmatimului din Italia, vorbește cu un entuziasm nedisimulat de perspectiva pe care o deschide asupra divinelor funcții creatoare ale omului.

Acum ne apare în întreaga sa desfășurare diferența esențială dintre pragmatism și raționalism. **Pentru raționalism, realitatea este dată și desăvîrșită dintotdeauna, în timp ce pentru pragmatism, ea este mereu pe cale de a se face și așteaptă ca viitorul să-i completeze fizionomia**. Cu primul, universul este cu siguranță definitiv; cu al doilea, el își urmează

neîncetat sensul aventurilor!

Iată-ne, nu-i așa? într-o apă profundă, în care ne pierdem echilibrul datorită acestei concepții a umaniștilor. Prin urmare, nu trebuie să ne mirăm dacă observam numeroase neînțelegeri în jurul ei. A fost acuzată că a transformat capriciul într-un principiu. Spre exemplu, conform lui Bradley, un umanist ce își înțelege doctrina ar trebui "să analizeze rațional, cu toată perseverența presupusă, scopul pe care îl urmărește și să considere adevărată, oricît ar fi de ciudată, fiecare idee pe care omul vrea să o interpreteze ca adevărată".

Evident că un spirit novice va admite dificil această concepție a umaniștilor despre realitate,* prezentată ca un lucru maleabil, dar care nu oferă rezistență și exercită un control asupra gîndurilor noastre, asemenea unei energii de care trebuie "să ținem seama" în fiecare moment, dar pe care nu sîntem obligați să o "copiem" pur și simplu.

Această situație îmi amintește de una asemănătoare prin care am trecut. Mai demult am publicat un articol despre dreptul pe care îl avem de a crede. Am avut neșansa de a-i da titlul: "**voința** de a crede". Toți criticii s-au aplecat asupra acestui titlu, fără a analiza articolul în sine. Voința de a crede! Psihologic, era imposibil; moral era monstruos! Și, din punct de vedere spiritual, ni s-a propus să înlocuiesc titlul cu "voința de a înșela" sau "voința de a și-o lua în cap"[1] .

Sub forma pe care a luat-o acum, **dezbaterea dintre pragmatism și raționalism nu mai vizează teoria cunoașterii, ci felul de a concepe structura universului însuși.**

În opinia pragmatiștilor, există o singură izvorîre a universului, neîmplinită, ce se realizează pretutindeni, dar mai ales acolo unde ființele gînditoare sînt în acțiune.

Din perspectiva raționaliștilor, există un univers ce cunoaște numeroase regenerări; la început una adevărată, apoi alta detaliată și mai mult decît detaliată, o detaliere la infinit; aceasta este o **ediție de lux**[2] , completă, eternă; urmează "re-editările" de un format mai mic, ce nu mai corespund infinitului; "re-editări" în care, într-un fel sau altul textul este falsificat, mutilat!

Observați din nou prezența celor două ipostaze metafizice: pluralismul și monismul. Mă voi ocupa acum de diferențele lor.

---

[1] Acest articol face parte din cartea publicată de William James cu același titlu **(The Will to Believe, 1897).**
[2] "Edition de luxe" în original.

Pentru început, este imposibil să nu observăm, la alegerea unuia sau celeilalte, o diferență de temperament. Spiritul raționalist, sub forma sa radicală, este doctrinar, complex și autoritar și neîncetat repetă această formulă: "**trebuie** ca aceasta să fie". Pentru el, trebuie ca lumea să poarte o chingă, mereu strînsă! Dimpotrivă, pragmatismul este un fel de anarhist cuminte, un copil bun la toate. Dacă ar trebui să trăiască într-un butoi, ca Diogene, ar considera la fel cercurile slăbite sau doagele mișcîndu-se la soare.

Să ne imaginăm impresia produsă de acest univers dezlînat asupra raționaliștilor noștri! Va fi asemănătoare cu cea produsă de "libertatea presei" asupra unui birocrat bătrîn al cenzurii din Rusia, sau de "ortografia simplificată" asupra unei învățătoare depășite! Efectul produs este cel a unui roi de secte protestante asupra unui catolic fervent. În fine, universul apare în ochii raționaliștilor ca nevertebrat, golit de toate principiile, asemenea "oportunismului" din politică în ochii unui bătrîn jurat francez, cu idei înapoiate, sau, din contră, în ochii unui democrat ce crede cu fanatism în dreptul divin al poporului.

Pentru pragmatismul pluralist, adevărul se naște și crește chiar în interiorul datelor din experiența finită. Ele se suprapun; dar întregul pe care îl formează, presupunînd că formează unul, nu se suprapune pe nimic. Toate "locuințele" noastre se găsesc în experiența finită; dar ultima nu are "nici foc, nici loc". Nimic nu ar putea asigura destinul din fluxul acestor date; acesta nu se poate baza pentru mîntuirea proprie decît pe promisiunile și resursele găsite în sine însuși.

Acest fel de a vorbi este, pentru raționaliști, o descriere a unei lumi rătăcite, dezordonate, aflată în derivă în spațiu, fără vreun elefant sau vreo broască țestoasă[1] pentru a le pune lumea la picioare! Nu există decît o multitudine de aștri risipiți pe cer, fără să existe măcar un centru de gravitație pentru momentele de dezechilibru! Pentru celelalte sfere de existență, este adevărat că ne-am deprins să trăim într-o stare de instabilitate relativă. Am văzut cum autoritatea "statului" și autoritatea unei "legi morale absolute" se dizolvă în ideea de conveniență și oportunitate. De asemenea, am remarcat că sfînta Biserică se risipește în "locuri de reuniune". Acest lucru nu este încă valabil pentru școlile de filosofie. O lume în care adevărul nu s-ar crea cu participarea **noastră**, o lume lăsată la îndemîna privirilor **noastre** oportuniste, a judecăților "vostre" individuale! "Regula casei" conferită Irlandei nu ar fi, prin comparație, decît o epocă de aur.

[1] Casimir Delavigne, în drama sa **Le Paria**, face aluzie la credința hindușilor conform cărcia un elefant sau o broască țestoasă juca rolul lui Atlas purtînd lumea pe umerii săi.

Nu sîntem mai demni de a împlini acest rol decît indigenii din Insulele Filipine de a se guverna ei înșiși. O lume ca aceasta nu ar avea din punct de vedere filosofic, decor. În ochii majorității profesorilor de filosofie, este un mascul fără curea, un cîine fără zgardă!

Ce ar putea exista, se întrebaă acești profesori, care să împiedice o asemenea lipsă de ținută în univers?

Ei subliniază faptul că este necesar un suport pentru finit, pentru multiplicitate, un lucru care să îl unească, de care să se alipească, o modalitate de a-l menține la suprafață, care să nu fie expus accidentalului, un lucru etern și nealterabil. Este necesar un lucru imuabil pentru a fundamenta tot ce este variabil în experiență. Dincolo de lumea noastră reală, lume "încît", existînd de fapt **(de facto)**, trebuie o alta originală, un dublu, definitiv și anterior, existînd de drept **(de jure)**, unde se găsește deja, "în potență" **(in posse)**, tot ce se poate întîmpla aici, fiecare picătură de sînge, minima fracțiune din orice lucru; tot ce este cum se cuvine fixat, prestabilit, ștampilat, marcat cu foc roșu, sub o formă de nestrămutat **ne varietur**! Orice negație, amestecată în concepțiile noastre despre ideal, trebuie să fie ea însăși negată în această Realitate absolută. Iată ce oferă consistență lumii noastre. Iată profunzimile unde nu mai mișcă nimic. Noi ceilalți trăim la suprafață, în mijlocul furtunii; dar ancora noastră se poate fixa în această Realitate, căci aceasta poate mișca și piatra. Iată pacea despre care vorbește Wordsworth, "pacea eternă ce se odihnește chiar în inima unei agitații nesfîrșite"!

Da; iată această Ființă mistică, "Unul" lui Vivekananda din care v-am relatat în pasaj[1]. Iată această Realitate cu majusculă; această Realitate a exigențelor eterne ce nu ar putea cunoaște înfrîngerea! Iată ceea ce oamenii cu principii, cei pe care i-am numit în prima mea "Lecție ""delicații", se simt obligați să postuleze.

Da; aceasta este ceea ce "barbarii" despre care vă vorbeam în aceeași "Lecție" se simt îndatorați să considere un exemplu al depravării intelectuale reprezentate de cultul abstracțiunilor. Pentru "barbarii" mei alfa și omega sînt **fapte**. Dincolo de fenomenele ce se prezintă ca atare, **nu există nimic**, spunea vechiul meu prieten Chauncey Wright, marele empirist de la Harvard, în perioada tinereții mele. Cînd un raționalist reclamă ca, dincolo de fapte, să existe **posibilitatea** unor fapte, **solul** unde acestea să poată crește, empiriștii, mai puțin "delicați", îl acuză că utilizează simplul nume, natura însăși a unui fapt,

---

[1] Vezi "Lecția a patra".

pentru a-l aplica dincolo de acest fapt, devenit astfel posibil printr-o entitate ce reprezintă dublura sa!

Nu ignorăm cîte artificii decadente sînt în folosința comună. Odată, asistînd la o operație chirurgicală, am auzit pe cineva întrebîndu-l pe medic de ce pacientul respira atît de rapid. "Din cauză că eterul este un stimulator pentru respirație, răspunde medicul". "A!", spune persoana ce pusese întrebarea, ca și cum ar fi primit o explicație satisfăcătoare. Este la fel cu a spune că cianura de potasiu determină moartea **deoarece** este "o otravă"; sau că dacă este foarte frig astăzi e **pentru că** a venit "iarna"; sau că avem cinci degete **fiindcă** sîntem "pentadactili"! Acestea sînt nume pentru desemnarea faptelor; nume extrase din **fapte**, pe care mai apoi le utilizăm ca și cum ar fi anterioare faptelor și le-ar putea explica!

În ochii spiritelor profund "barbare", "delicații" raționalismului și-au format noțiunea despre realitatea absolută pe acest model; aceasta se reduce la un cuvînt ce rezumă întreaga masă a fenomenelor ce se desfășoară și se divid în experiența noastră. Doar din acest nume raționaliștii au făcut o entitate distinctă de fenomene, anterioară lor, **unică**.

Observați însă cum spirite diferite concep diferențiat lucrurile. Lumea în care locuim se prezintă ca risipită, împărțită în toate direcțiile, sub forma unei multitudini indefinite de lucruri, fiecare cu o existență particulară, dar legate între ele printr-o mie de modalități, la niveluri absolut diferite. Și, totuși, "barbarii" noștri, pluraliștii, acceptă toate aceste lucruri pentru ceea ce sînt, cu valoarea pe care o posedă. Ei reușesc să se adapteze acestei lumi căci temperamentul lor se ajustează foarte bine instabiltății ei. "Delicații" raționalismului nu reușsc să se adecveze acesteia. Ei manifestă nevoia de a veni în ajutorul lumii unde ne-am născut, de a o metamorfoza într-o "altă lume", "o lume mai bună" în care lucrurile particulare formează un Tot, iar Totul - element Unic, presupus de fiecare lucru, îi asigură stabilitatea lucrului și îl implică.

Dar noi, pragmatiștii, trebuie să fim de partea spiritelor radical „barbare”? Sau trebuie să considerăm regenerarea "absolută" a universului o ipoteză legitimă? Cu siguranță că este legitimă, deoarece se lasă concepută sub forma sa abstractă, precum și sub cea concretă.

Interpretăm ipoteza în mod abstract, deoarece o situăm în spatele vieții noastre finite, ca în cazul în care folosim cuvîntul "iarnă" în spatele frigului puternic de astăzi. "Iarna" nu este decît un substantiv desemnind un anumit număr de zile caracterizate în general printr-o temperatură scăzută; dar nu putem absolutiza nimic, căci mîine este posibil ca termometrul să arate o

temperatură primăvăratecă. Acest substantiv nu este mai puțin util pentru a ne reavînta în torentul experienței. Elimină anumite probabilități în favoarea altora. Vă spune că vă puteți pune pălăria de paie și îndepărta hainele de iarnă. Vă furnizează un program de lucru pe care trebuie să îl urmați. Exprimă o parte din habitudinile naturii și vă pregătește să le urmăriți continuarea. Vă oferă un instrument precis, extras din experiență; o realitate conceptuală de care trebuie să țineți seama și care, reflectînd realitățile sensibile, vă oferă o privire retrospectivă și completă. Pragmatistul va fi ultimul care să nege realitatea acestor abstracțiuni; fiecare dintre ele, în măsura sa proprie, reprezintă o parte a experienței trecute, deci a experienței bine fondate.

Ipoteza unei izvorîri absolute a universului dobîndește o cu totul altă semnificație dacă o analizăm în concret. Astfel o analizează raționaliștii pentru a regenerărilor "relative" ale lumii. Ei atribuie acestui tip absolut o natură particulară: este perfect și nu îi lipsește nimic. Acolo, fiecare lucru cunoscut se cunoaște cu restul, în timp ce este cu totul altfel aici, unde domnește ignoranța. În acea lume, dacă există vreo nevoie, satisfacția imediată este asigurată dinainte. Aici este progresiv, se desfășoară în timp, încetul cu încetul; acolo totul este dincolo de timp. În lumea relativă există posibilități; în lumea absolută categoria posibilului nu este aplicabilă, deoarece într-o astfel de lume ceea ce **nu** este, este în mod etern și impasibil. În lumea noastră, numeroase crime și orori sînt regretabile; în lumea realității totale nu există loc pentru regret, pentru că "existența însăși a răului în ordinea temporală este condiția esențială pentru ordinea eternă a lucrurilor".

Repet că ambele ipoteze sînt legitime în ochi pragmatistului, căci fiecare își are utilitatea sa. În mod abstract, interpretată asemănător cu termenul "iarnă" pentru a ne servi drept "memento" și a ne orienta spre experiența viitoare cu ajutorul experienței trecute, noțiunea unei lumi absolute este **indispensabilă**. În mod concret, este cu atît mai indispensabilă, cel puțin pentru anumite spirite; le determină viața religioasă, căci deseori le schimbă existența și îi influențează, prin această schimbare, să producă alte schimbări în viața lor.

Prin urmare, metoda noastră ne interzice să ne alăturăm pluraliștilor radicali, deoarece ei resping complet noțiunea unei lumi ce depășește experiența noastră finită, O neînțelegere de care suferă pragmatismul constă în identificarea lui cu pozitivismul brutal, presupunînd că nu manifestă decît dispreț pentru toate concepțiile raționalismului, ca și cum ar vedea în el numai cuvinte și gesturi mari; presupunînd că iubește anarhia de dragul anarhiei

și că preferă, în detrimentul oricărui rezultat al învățăturii filosofice, o lume ce ar fi asemănătoare cu un animal absolut sălbatic, fără stăpîn și fără zgardă, total liber de a se năpusti pretutindeni. Am vorbit atît de mult despre sentimentalismul excesiv al unei forme a raționalismului, încît mă aștept să vă fi plictisit. Dar mărturisesc că după ce voi fi apărat ipotezele raționaliste, în ceea ce au ele util în cursul experienței, nu credeam să văd complet disprețuită gîndirea mea.

Iată, spre exemplu, o întrebare ce mi-a fost adresată: "un pragmatist este în mod necesar un materialist sau un agnostic?" Mai mult chiar, unul dintre vechii mei prieteni, care trebuia să mă cunoască, acuză pragmatismul pe care îl promovez că închide drumurile conducătoare spre ample concepții metafizice și ne condamnă la un naturalism rudimentar.

"Mi se pare, îmi scrie prietenul meu, că pragmatismul provoacă o obiecție în ordinea pragmatică, întrucît mă întreb dacă nu îngustează și mai mult spiritele deja înguste. Este îmbucurător să mă aud spunînd că sîntem responsabili de consecințele imediate ale cuvintelor și actelor noastre; dar aș vrea să nu fiu lipsit de plăcerea de a auzi insistîndu-se și asupra consecințelor mai îndepărtate; or, există în pragmatism o **tendință** de a ne refuza aceasta".

"Pe scurt, mi se pare că pericolele pragmatismului sînt analoge celor care se dedică necondiționat științelor naturale. Chimia și fizica sînt eminamente științe pragmatice. Dar, pentru fanaticii lor, cei mai mulți, satisfăcuți de datele oferite de măsurătorile lor, manifestă numai milă și dispreț pentru cineva interesat de filosofie, de metafizică... Din partea mea îmi este imposibil să cred că nu putem depăși comodul pluralism al naturalistului și pragmatistului, pentru a ne ridica privirile spre unitatea logică disprețuită de aceștia..."

Împotriva unei astfel de modalități de a interpreta pragmatismul protestează toate încercările noastre de a reconcilia, grație lui, pe cei pe care îi numesc "delicați" și "barbari". Dacă vom putea demonstra, am spus, că noțiunea unei lumi **ante rem**, anterioare fenomenelor sensibile, interpretată în mod abstract sau concret include consecințe pentru viața noastră, atunci ea are semnificație. Și, repet, din moment ce această semnificație nu este sterilă, va avea **un** adevăr, de care pragmatismul va trebui să se apropie, modificîndu-și formulele pentru a-l exprima.

Bineînțeles că ipoteza absolutului, a perfecțiunii ca realitate originară, eternă, prezintă o semnificație perfect definită, iar acțiunea sa se manifestă în viața religioasă. Acest aspect va fi dezbătut în următoarea "Lecție".

LECȚIA A OPTA

PRAGMATISMUL ȘI RELIGIA

*Unitatea Absolutului- Un poem al lui Whitman: **Ție!** - Interpretarea monistă a poemului - Interpretarea pragmatistă - De ce este a doua mai preferabilă - Pragmatist "fără a ști" - **Posibilul și necesarul** - Definiția posibilului - Poate fi "salvată" lumea - Importanța problemei - Pesimism, optimism și meliorism - Pragmatismul adoptă a treia soluție - Rolul idealului pe care individul îl concepe și îl urmează - În consecință, cum poate omul contribui la "salvarea" lumii - Posibilitatea omului de a "crea" - De ce, cum și în ce măsură poate crea- Ipoteză despre o alegere posibilă pentru el înainte de crearea lumii - Omul slab și omul viguros - Ca filosofie religioasă, primului pare că i se potrivește monismul; celui de-al doilea, pluralismul - Sînt aceste două doctrine ireconcilibiabile? Pragmatismul încearcă să le împace.*

La sfîrșitul ultimei mele "Lecții", vă aminteam de prima, în care am pus față în față delicatețea și rudimentaritatea. V-am propus împăcarea acestora cu ajutorul pragmatismului. Voi insista asupra problemei.

Oamenii de o anumită rudimentaritare, pe care i-am numit "barbari" pentru a sugera mai puternic contrastul, resping ipoteza "delicaților" a unei regenerări eterne și incontestabile a universului ce coexistă cu experiența noastră limitată.

Dar principiile pragmatismului nu ne permit să respingem o ipoteză din care decurg consecințe utile pentru viață. Concepțiile cu caracter universal, de care trebuie să ținem seama, pot avea tot atîta semnificație în ochii unui pragmatist ca și senzațiile particulare. Bineînțeles, ele nu vor avea semnificație dacă nu includ aplicații. Dimpotrivă, dacă presupun o aplicare într-un fel sau altul, ele vor avea o semnificație exact în această măsură. În fine, ele vor fi adevărate dacă satisfacțiile pe care le produc se potrivesc cu celelalte, cerute de viață.

Ei, bine! utilitatea Absolutului, istoria întregii vieți

religioase a umanităţii este un exemplu în acest sens. Aici se găsesc armele eterne. Amintiţi-vă ce folos extrăgea Vivekananda din Atman, fără a introduce nimic ştiinţific, căci nu am mai putea deduce nici un fapt particular; într-un asemenea caz, este vorba doar de sentiment şi de viaţă spirituală.

Este mereu preferabil să discutăm recurgînd la exemple concrete. Iată, prin urmare, cîteva versuri dintr-un poem pe care Walt Whitman îl intitulează **Ţie**!, adresîndu-se cititorului său:

"Oh, oricine ai fi, îmi aşez mîna asupra ta
Acum, cînd tu îmi eşti poemul;
Şi buzele mele îţi şoptesc uşor la ureche
Multe femei şi mulţi bărbaţi îmi sînt dragi
Dar nimeni asemeni ţie.

Oh, am întîrziat, prea mult am tăcut!
Da, ar fi trebuit demult să pornesc,
Să mă îndrept spre tine,
Să nu mai flecăresc, să nu mai cînt nimic în afară de tine!

Iată-mă, uitînd de tot, iată-mă închinîndu-ţi
Imnuri ce te vor cînta doar pe tine
Căci numai eu te înţeleg ca nimeni altul
Pe tine cel căruia nimeni, nici chiar tu, nu îţi face dreptate
Pe tine în care ceilalţi au văzut defecte,
Doar eu singur te admir!

Oh! Ce lucruri frumoase şi glorioase
Ar putea spune cîntecele mele despre tine!
Tu uiţi ceea ce eşti: viaţa ta a fost
Mereu un somn întors în sine.
Batjocură, iată ce obţin
....
De-acum actele tale!

Dar ceea ce te batjocoreşte nu eşti tu:
Eu ştiu să te descopăr ascuns
În profunzime sau în adînc.
Acolo unde nimeni nu te va căuta, eu te voi căuta.
Şi dacă tăcerile şi vorbele,
Uşoarele cuvinte frivole şi noaptea
Şi rutina zilnică
Te vor înjosi în ochii tăi şi în cei ai altora,
Nimic nu te va coborî în privirea mea.
De se înşeală alţii în faţa

Chipului tău spîn sau a ochilor tăi neliniștiți
Sau a tenului ars
Eu nu mă voi înșela!
Alung departe de tine
Pe spilcuiți, decăderea vieții,
Beția și lăcomia și moartea prematură!
Nimic bărbatului, nimic femeii
Ce n-au perechea în tine;
Nici virtute, nici frumusețe bărbatului sau femeii
Ce nu îi consideri nobili;
Și nici o bucurie pentru cei
Care nu te așteaptă pe tine!

Deci nu contează ce ești!
Cere-ți dreptul!
Spectacolele pe care le oferă estul sau vestul
Sînt sărace în comparație cu tine;
Ești asemenea
Pajiștelor imense și fluviilor nesfîrșite
Tu ești regele, regina,
Dăunînd după plac asupra lor,
Asupra naturii și părților ei
Asupra durerii și pasiunilor
Asupra disoluției!

Lacătele de la glezne se desfac;
O bogăție nesecată se descoperă;
Bărbat sau femeie, tînăr sau bătrîn,
Brutal, abject, respins de toți
Adevăratul tău Eu, oricare ar fi, se răspîndește!
Dincolo de tot, de nașterea și viața ta,
De moartea și ieșirea ta-n lume,
Toate mijloacele îți sînt date
Dincolo de toate, de supărările și deznădejdile tale,
De ignoranța și ambițiile tale,
De dezastrul tău,
Eul tău adevărat își găsește calea!"

Iată un frumos și patetic poem. Dar există două modalități de a-l interpreta, ambele constituind o experiență folositoare.

Pentru început, îl putem interpreta în sens monist, în sensul mistic al emoției cosmice absolut pure. Gloria și mărimile vă aparțin în întregime pînă în momentul cînd decădeți. Orice vi se întîmplă, orice păreți a fi, nimic dinlăuntru nu vă atinge. Mergeți înapoi, priviți în urma voastră și contemplați adevăratul

principiu al ființei! Aceasta este interpretarea ce se inspiră din chietism; este indiferentismul. Adversarii acestei doctrine o compară cu opiumul spiritual. Dar pragmatismul este obligat să o respecte, deoarece este deplin justificată de istorie.

Totuși pragmatismul cunoaște o altă interpretare posibilă, ce merită aceeași considerație, inspirată din pluralism. Sinele vostru astfel glorificat, în onoarea căruia este cîntat acest imn, poate reprezenta tot ceea ce este mai bun posibil pentru voi, posibil în voi, în mijlocul lumii fenomenelor, dar și efectele speciale de mîntuire pe care slăbiciunile voastre proprii le produc asupra voastră sau asupra viitorului vostru. Sinele celebrat de poet poate reprezenta simpatia voastră pentru destinul posibil pentru anumiți oameni pe care îi admirați, pe care îi iubiți într-atît încît acceptați de bună voie viața voastră necăjită, dar care însoțește această glorie! Cel puțin puteți aprecia sau aplauda o astfel de lume de o frumusețe totală. Așadar, ignorați ceea ce este josnic în voi și gîndiți-vă doar la înălțimea spirituală. Identificați-vă viața cu acest sublim; atunci, de-a lungul tuturor necazurilor, ruinelor, ignoranței și dezamăgirilor voastre, ființa pe care o creați astfel în voi, ființa ce **vă** reprezintă cel mai profund, își găsește calea!

Orice interpretare am adopta, poemul lui Whitman ne sfătuiește să ne rămînem fideli nouă înșine. Ambele interpretări sînt satisfăcătoare, căci sanctifică fluxul experienței umane. Amîndouă pictează pe un fundal de aur portretul ființei ce **vă** reprezintă. Dar acest fundal este semnificativ pentru prima interpretare a lui Unu, Absolutul imobil, în timp ce în a doua echivalează cu **posibilitățile** (la plural) și posedă întreaga mobilitate implicată de această concepție.

Subliniez că noblețea nu lipsește din cele două interpretări. Totuși interpretarea pluralistă se armonizează cel mai bine cu temperamentul pragmatist. De fapt, ea evocă, în spiritul nostru, într-un număr infinit superior, particularitățile experienței viitoare. Ea pune în joc activități clar definite. Încearcă în van să pară prozaică, rudimentară, față cu prima interpretare; totuși nimeni nu i-ar putea reproșa nimic "barbar", nimic rudimentar. În pofida a tot, dacă v-ați hotărî, în calitate de pragmatiști să fiți categoric împotriva primeia și în favoarea celei secunde, probabil că ați fi batjocoriți. Ați fi acuzați că respingeți concepțiile de cea mai mare noblețe și că vă aliați cu cei numiți "barbari", în sensul cel mai defavorabil al cuvîntului!

Nu ați uitat scrisoarea din care v-am relatat cîteva pasaje în ultima mea "Lecție". Iată un alt fragment ce demonstrează, în modalitatea de reprezentare a celor două doctrine în cauză, o lipsă de precizie pe care o consider frecventă la adversarii

pragmatismului.

"Accept pluralismul, îmi scria prietenul meu; cred că în căutarea adevărului, sărim de pe un sloi de ghiață pe altul într-un ocean fără limite; cred că prin actele noastre facem posibile credințe noi și imposibile credințe vechi; în fine, cred că fiecare vrea să facă lumea mai bună și că, neputînd, lasă universul neîmplinit".

"Pe de altă parte, vreau să accept că fiii mei sînt incurabil suferinzi, bolnavi - ceea ce nu sînt! - și vreau să accept, în ceea ce mă privește, că nu am inteligență decît în măsură de a-mi vedea slăbiciunea intelectuală. Totuși, impun o condiție: să rămîn capabil prin imaginație și rațiune să construiesc în gîndirea mea ansamblul lucrurilor, dîndu-le o unitate rațională; capabil să îmi concep actele, ideile, ca fiind **completate**, **și deznădejdile**, ca fiind compensate **de toate celelalte fenomene ale universului, astfel încît să formeze, așa completate și compensate, un plan pe care să îl aprob și să îl adopt**. În ceea ce mă privește, refuz să cred că nu putem depăși pluralismul manifest al naturalistului și al pragmatistului, pentru a ne ridica privirile spre unitatea logică ignorată de acești oameni..."

Vă încălzește inima să auziți un om exprimîndu-și atît de clar credința personală. Dar prin ce își cîștigă această gîndire filosofică mai multă claritate? Se pronunță corespondentul meu în favoarea interpretării moniste a poemului despre univers sau pentru interpretarea pluralistă? El spune că zbuciumul său își găsește **compensația în toate celelalte fenomene**, acestea fiind remedii: afirmînd acestea se îndreaptă spre viitor, făcînd apel la datele particulare ale experienței, pe care le interpretează în sensul meliorismului pluraliștilor.

Totuși, acesta crede că privește în urma lui, nu în față. El vorbește despre ceea ce numește **unitatea** lucrurilor, chiar dacă nu încetează să se gîndească la posibilitatea **unificării** lor empirice. În același timp, presupune că pragmatistul, respingînd Unitatea abstractă a raționalismului, își refuză credința în posibilitățile reparatorii incluse în multiplicitatea concretă. În fine, omite distincția între două modalități de a concepe perfecțiunea universului, una considerînd perfecțiunea în **principiu cu consecințe necesare**, cealaltă - doar un **terminus ad quem**, un **punct** ce **va putea** fi atins.

Îl privesc pe corespondentul meu ca pe un pragmatist, dar "fără a fi conștient de acest lucru"[1] Văd în el unul din oamenii despre care am vorbit în prima mea "Lecție", ce sînt amatori în

[1] "Sans le savoir", în original; n.t.

filosofie, ce își doresc ca toate lucrurile bune concepute să fie asigurate, fără a-și pune problema dacă se acordă între ele sau nu. "Unitatea rațională a lucrurilor" este o formulă atît de seducătoare, încît e transformată într-un cap de acuzație împotriva pluralismului, într-un mod abstract, căci de fapt este vorba despre o opoziție în termenii luați literalmente; acest fapt este posibil în momentul în care formula sa, interpretată în sens concret, reprezintă lumea devenită **unu**, devenită mai bună, așa cum o înțelege pragmatismul. Majoritatea dintre noi rămîn pe această poziție ce semnifică aproape esența însăși a gîndirii lor. Se poate să nu existe nici un rău în ceea ce resimțim; dar este indicat ca unii dintre noi să nu staționeze; mă voi strădui acum să concentrez mai multă claritate în această problemă particulară al cărei subiect este religia, pentru a o preciza.

Deci cum ar trebui să concepem acest **Vouă** la care se adresează poetul, această lume a unei realități absolute, această unitate de unde provine inspirația morală și care posedă pentru religie o valoare sacră? Trebuie să îl concepem conform monismului sau în maniera pluralismului? Este această valoare **ante rem**, anterioară realităii? sau **in rebus**, în lucruri? Este un principiu sau un sfîrșit; un element absolut sau ultim; un termen prim sau ultim? Vă determină să priviți spre viitor sau să vă întoarceți în trecut? Este foarte important să nu confundăm cele două concepții, căci deosebindu-le observăm că nu au aceeași semnificație pentru viață.

Să remarcăm că întreaga dilemă se construiește, din punct de vedere pragmatic, în jurul ideii relative a destinului lumii, a ceea ce are posibil în sine. Intelectual, raționalismul vede în al său principiu de unitate absolută motivul în virtutea căruia foarte multe fapte vor fi posibile. În domeniul sentimentelor, el observă tot ceea ce garantează tuturor un final fericit al fenomenelor. Analizat în acest fel, Absolutul ne oferă certitudinea că va fi bine și nimic rău nu va putea surveni, în domeniul eternității. Așadar, putem spune că mulțumită lui, categoria posibilității devine una dintre cele mai sigure categorii.

Observăm că distincția importantă din punct de vedere religios, între raționalism și pluralism duce la deosebirea între oamenii ce își doresc ca "salvarea" lumii să fie un **lucru ce se va întîmpla în mod necesar** și cei care se mulțumesc să o creadă **posibilă**. În domeniul religiei, întreaga dezbatere între cele două teorii se desfășoară asupra valorii posibilului.

Prin urmare, trebuie înainte de toate să lămurim acest cuvînt. Ce sens precis trebuie să-i acordăm termenului "posibil"? Pentru cei care nu reflectează îndeajuns, el reprezintă un al treilea mod de a fi mai puțin real decît ființa sau existența și mai

real decît non-existența sau non-ființa; o religie crepusculară, în stare hibridă, a incertitudinilor în care trebuie uneori să se adăpostească anumite realități și din care trebuie uneori să iasă acestea.

Bineînțeles că o asemenea concepție este prea vagă, prea nedefinită pentru a ne satisface. Și aici singura modalitate de a releva semnificația unui termen este de a aplica metoda pragmatică. Cînd afirmați, în loc să spuneți altceva, că un lucru este posibil, ce diferență decurge din afirmația voastră? Există cel puțin diferența conform căreia dacă îl auziți numit fie imposibil, fie real, fie necesar, puteți contrazice aceste trei afirmații.

Acest privilegiu nu vă este foarte important. Nu ar exista și o altă diferență ce privește aspecte pozitive? Da; din acest punct de vedere, există cel puțin diferența negativă, că, dacă afirmarea posibilității unui lucru este adevărată, va decurge faptul că **nu există nimic care să fie susceptibil de a împiedica** acest lucru. Deci, putem spune că absența tuturor obstacolelor reale face ca anumite lucruri **să nu fie imposibile**, ci, în consecință, posibile, dar numai în sensul abstract al acestui cuvînt.

Totuși, majoritatea posibilelor nu sînt posibile pur și simplu; sînt posibile "bine fondate" cum se spune. Ce înseamnă acest lucru din punct de vedere pragmatic? Semnificația lui este că printre condițiile actuale ale existenței lumii, niciuna nu reprezintă un obstacol în fața acestor posibile; dar printre condițiile realizării lor, unele sînt deja existente. Să luăm de exemplu ideea unui pui posibil în mod concret. Pentru început, această idee nu include nici o contradicție internă. Apoi, înseamnă că în împrejurimi nu există nici un copil, nici un dihor sau vreun alt dușman. În fine, acest fapt spune că cel puțin un ou există în mod actual, fără a mai vorbi de o găină care să-l facă sau de un incubator. Pe măsură ce condițiile efectiv realizate tind să se completeze, puiul devine o posibilitate din ce în ce mai fondată. Dacă ele sînt împlinite în întregime, încetează să mai fie o posibilitate, pentru a deveni un fapt pozitiv.

Să aplicăm această concepție la ideea "salvării" lumii. Ce înseamnă să o considerăm posibilă? Înseamnă că anumite condiții ale "eliberării" lumii există într-un mod pozitiv. Cu cît sînt mai numeroase aceste condiții existente și mai puține obstacolele, cu atît este mai bine fondată ideea posibilității ei; cu atît mai mult devine **probabilă** realitatea acestei eliberări.

Știm acum ce semnificație trebuie să oferim ideii de posibil.

Ei, bine! am disprețui însuși sensul vieții dacă am pretinde că gîndirea noastră trebuie să se dovedească indiferentă, să

rămînă neutră în probleme ca "salvarea" universului. A te crede și a te proclama neutru înseamnă a recunoaște că nu ești decît un idiot și că dovedești un simulacru de gîndire. Cu toții vrem să reducem la minimum nesiguranța universului; ne simțim, și nu am putea să nu ne simțim nefericiți la ideea că este lăsat în seama multor dușmani, în calea vînturilor rele, ucigătoare pentru viață!

Există și anumiți oameni ce suferă căci, cred imposibilă "salvarea" lumii; aceștia sînt pesimiștii.

Dimpotrivă, optimistul o crede infailibil asigurată.

La mijlocul drumului dintre aceste două doctrine există ceea ce putem numi meliorism, deși pînă acum s-a dovedit mai puțin o doctrină decît o atitudine în legătură cu lucrurile vieții. În filosofia europeană, optimismul a dominat mereu. Pesimismul a fost introdus recent, datorită lui Schopenhauer, dar numără un număr mic de partizani. Meliorismul nu consideră "salvarea" universului nici complet asigurată, nici imposibilă. O consideră un lucru posibil ce devine din ce în ce mai probabil, pe măsură ce se multiplică ansamblul condițiilor împlinite pentru realizarea sa.

Este evident că pragmatismul se îndreaptă spre meliorism. Nu ar putea rămîne orb în fața faptului că anumite căi ale salvării sînt deja deschise. Nu ar putea să nu admită că, dacă celelalte condiții s-ar împlini, aceasta ar deveni o realitate. Bineînțeles că mă opresc aici, la indicații foarte sumare. Fiecare dintre voi este liber să interpreteze după bunul plac cuvîntul "salvare" și să îl transforme într-un fenomen atît de difuz și atît de disipat sau, dimpotrivă, atît de culminant și integral cît îi va plăcea.

Să luăm ca exemplu oricare dintre persoanele aici prezente, cu toate idealurile sale secrete cărora își consacră de bunăvoie viața. Fiecare dintre aceste idealuri va fi, realizîndu-se, unul dintre momentele ce contează în salvarea universului. Dar acestea nu sînt posibilități pur și simplu, abstracte. Ele sînt fondate; ele sînt **vii**, căci noi trăim, noi care le sîntem stăpînii și garanții; dacă se adaugă restul condițiilor complementare, diferitele forme ale idealului nostru vor deveni realități. Dar care sînt aceste condiții complementare? În primul rînd este vorba despre un concurs de circumstanțe în măsură să ne ofere, de-a lungul timpului, o șansă, un impuls, pe care îl putem sesiza dintr-o privire; în al doilea rînd, reprezintă **acțiunea noastră** proprie.

Așadar, vom spune că există din partea noastră un act **creator**, ce garantează salvarea lumii prin faptul că își face singur loc, căci se include dintr-un salt în impulsul întîlnit? Bineînțeles, fără a realiza salvarea totală a lumii, o va realiza în parte, pentru segmentul corespunzător locului pe care îl ocupă în spațiul lumii?

Voi îndrăzni să iau taurul de coarne; și, în pofida tuturor raționaliștilor și moniștilor, voi răspunde: **de ce nu**? Actele noastre, zbuciumul istoriei noastre, în cadrul căruia ni se pare că ne clădim noi înșine și ne mărim ființa, sînt lucruri componente ale universului; și în univers există părți cu care sîntem în contact direct, pe care le cunoaștem cel mai bine și complet. De ce să nu le apreciem prin valoarea lor "exprimată" sau "anunțată"? De ce nu ar putea fi astfel, așa cum ni se pare că sînt, marile momente din în istoria lumii? De ce nu ar fi astfel chiar atelierul unde ființa se creează, unde faptul este sesizat în momentul realizării lui, deși este de neconceput că universul se poate dezvolta altfel decît în acest mod?

Totul este irațional! ni se spune. Cum se poate ivi o realitate nouă doar în anumite spații, prin părți și părticele ce se adaugă restului sau care rămîn în afara acestuia, la întîmplare, fără ca vreuna să depindă de celelalte? Este necesar un motiv pentru actele noastre; unde să îl căutăm, într-o ultimă încercare, dacă nu în apăsarea materială sau în constrîngerea logică ce provine din natura însăși a lucrurilor? Nu se poate să existe decît un singur agent real al dezvoltării, real sau pretins; acest agent este lumea însăși, lumea integrală. Probabil se dezvoltă într-adevăr; dar atunci se dezvoltă în întregime, în toate părțile sale; este irațională conceperea anumitor părți izolate ca dezvoltîndu-se singure, prin ele însele.

Astfel este invocată raționalitatea; invocăm motivele lucrurilor; și nu vrem ca lucrurile să se producă doar în fragmente; și, totuși, mă voi întreba ce fel de motiv poate exista, la o ultimă analiză, pentru a se produce mereu ceea ce este? Veți încerca inutil să îmi vorbiți de logică, de necesitate și de categorii; să invocați absolutul și să puneți în joc tot materialul strîns în uzina voastră filosofică; singurul motiv **real** ce mi se pare de conceput, pentru orice și oricînd, este ca să își dorească cineva să fie ceva **și acel ceva va fi prezent într-un spațiu precis!** Acest lucru este **reclamat** spre exemplu pentru a veni în ajutorul oricărei fracțiuni minime din masa ce compune universul. Iată un **motiv viu!** Alături de acesta, necesitățile logice și cauzele materiale nu sînt decît fantome.

În fine, singurul univers **rațional** ar fi acela în care o anumită caracteristică este suficientă pentru ca să își vadă cineva dorințele împlinite; lumea telepatiei, unde fiecare dorință se realizează instantaneu, fără ca individul să ia în considerare sau să facă favorabile puterile de care este înconjurat sau puterile intermediare! Iată universul ce se potrivește cu Absolutul. El spune: să fie lumea fenomenelor; și lumea **este**, chiar atunci cînd i se spune să fie, fără ca vreo altă condiție să fie împlinită!

În universul nostru, dorințele individului nu sînt decît o condiție printre altele. În universul nostru, alți indivizi primează, alte dorințe trebuie împlinite întîi. De aceea Ființa întîlnește, în universul nostru de multiplicități, tot felul de obstacole pentru a se dezvolta. Alături de atît de multe compromisuri, Ființa nu se mai organizează decît gradual, dobîndește imperceptibil o formă unde raționalul, în loc să fie "primar", este, am putea spune, "secundar". Acest univers se apropie de lumea unde realizarea dorințelor era asigurată printr-o singură caracteristică, printr-un număr mic de fragmente ale vieții! Dacă ne dorim o poziție în aparatul nostru de fotografiat, apăsăm pe un buton. Dacă vrem să aflăm noutăți, telefonăm. Dacă vrem să facem o excursie, cumpărăm un bilet. În toate aceste cazuri și în cele asemănătoare, este aproape suficient să dorim, lumea fiind rațional organizată pentru a realiza restul.

Dar toate aceste considerații despre raționalitate nu sînt decît o paranteză și o digresiune. Obiectul dezbaterii noastre este ideea unei lumi ce se dezvoltă nu integral, ci parțial, mulțumită contribuțiilor diferitelor elemente pentru fiecare parte. Să luăm în serios ipoteza; să o considerăm o concepție vie. Să presupunem că înaintea creației, creatorul universului v-ar fi pus în discuție problema. "Voi face, v-ar fi spus, o lume în care mîntuirea nu este garantată, o lume în care perfecțiunea va fi condiționată. Condiția impusă este ca fiecare agent să îmbunătățească nivelul pe care îl va ocupa. Vă ofer posibilitatea să faceți parte din lumea pe care o voi crea. Vedeți că salvarea ei nu este asigurată. Este o adevărată aventură, un pericol real, dar există și posibilitatea de a face o cursă victorioasă. Este vorba despre o acțiune socială de efort cooperativ. Vreți să faceți parte? Vreți să aveți destulă încredere în voi și în ceilalți agenți pentru a înfrunta riscul?

În fața unei asemenea propuneri, dacă v-ar fi făcută, v-ați simți mai stabili, dar prea puțin liniștiți? Ați spune că, decît să faceți parte dintr-o lume atît de pluralistă și irațională, ați prefera să cădeți în somnul neființei, din care v-a trezit vocea ispititoare?

Fiind creați normal, nu veți face nimic. Există la majoritatea dintre noi o inteligență rezistentă, însoțită de o energie puternică, una căreia i se potrivește perfect universul în discuție. Oferta ar fi imediat acceptată: "De acord! bineînțeles!" (**Top! und schlag auf schlag!**), vom spune. Ar fi, de altfel, exact lumea în care trăim acum, iar atașamentul nostru fidel pentru bătrîna mamă, Natura, nu ne-ar permite să o refuzăm. În fine, am gîndi că lumea astfel oferită are cea mai vie "raționalitate".

Repet că majoritatea dintre noi ar întîmpina cu plăcere

această propunere și ar răspunde cu al lor **fiat** la acel **fiat** al Creatorului. Dar unii ar refuza. În oricare grup uman există spirite morbide; acestea nu ar fi impresionate de perspectiva unui univers în care șansa salvării ar fi cucerită doar prin luptă!

Toți avem momentele noastre de descurajare; toți sîntem dezgustați de noi înșine uneori, dezamăgiți de eforturile noastre inutile. Ne abandonează viața în noi înșine și în lupta noastră de apărare urmăm exemplul fiului risipitor. Ne îndoim de șansele de succes ale lucrurilor. Ne dorim atunci un univers în care să putem renunța la tot, să ne aruncăm de gîtul părintelui și, asemenea picăturii de apă ce se va pierde în ocean, să vrem să ne risipim în viața Absolutului!

Pacea și liniștea, siguranța de care este nevoie în asemenea momente este certitudinea cu privire la decepțiile întîlnite de-a lungul unei experiențe atît de încărcate, experiență a infinitului și a imperfectului! **Nirvana** reprezintă un adăpost sigur împotriva acestui interminabil cumul de aventuri ce compune lumea simțurilor. Atitudinea se potrivește perfect budistului, hindusului, căci îi este frică de o experiență mai bogată, de viața însăși!

Oamenilor cu acest temperament, monismul religios le adresează cuvinte consolatoare: "Nu există nimic care să nu fie necesar, care să nu facă parte din esența lucrurilor; și voi înșivă faceți parte din ea, cu sufletul vostru dezamăgit în inima voastră bolnavă. Toate ființele alcătuiesc un întreg în Dumnezeu, și totul este bine în Dumnezeu. Veți găsi armele eterne nu la suprafață, ci în profunzimea lucrurilor; nu are importanță dacă șansa sau nenorocul survine în această lume a aparențelor"! Pentru oamenii ajunși pe culmile disperării, absolutismul este, fără îndoială, singura salvare. Morala pluralistă nu reușește decît să-i descurajeze mai tare, să le înghețe inima pînă în adîncul pieptului.

Astfel ne apar în realitatea lor concretă și în întregul lor contrast două tipuri de religii. Pentru a relua cei doi termeni de comparație pe care i-am adoptat, vom spune că delicaților li se adresează concepția absolutistă, iar barbarilor - concepția pluralistă. Mulți oameni ar refuza energic să vadă religia în cadrul pluralismului, pe care l-ar interpreta numai ca o doctrină morală, rezervînd numele de doctrină religioasă exclusiv monismului. De nenumărate ori în istoria gîndirii umane, a fost pusă în opoziție religia, interpretată în sensul renunțării, cu moralismul, interpretat în sensul încrederii nelimitate în sine.

Întîlnim aici problema supremă din filosofie. Am afirmat în a patra "Lecție" că opoziția dintre monism și pluralism este problema cea mai profundă și cu cea mai largă deschidere pe

care o poate formula spiritul nostru. Putem considera definitivă această opoziție? Se poate ca adevărul să se afle de o singură parte? Pluralismul și monismul sînt într-adevăr ireconciliabile? Trebuie să credem că, dacă lumea ar fi realmente alcătuită după concepția pluraliștilor, dacă există într-o stare difuză, sub forma unei multitudini de lucruri individuale, "salvarea" ei nu s-ar putea realiza decît în detaliu, parte cu parte, deoarece salvarea ar fi faptul și rezultatul atitudinii particulare, fără ca în istoria sa, în epopeea cu episoade, să intervină vreodată, printr-un fel de scurt circuit, o unitate fundamentală în care multiplicitatea ar fi absorbită dinainte, unde înfrîngerea sa ar fi etern garantată? Dacă ar fi astfel, ar trebui să alegem între cele două filosofii; este imposibil să le acceptăm pe ambele. În fapt, acceptarea uneia ar însemna respingerea celeilalte. Și ar trebui să punem un termen în raporturile noastre cu posibilul. Nu am mai avea decît să ne mărturisim dezamăgirea finală, căci nu am mai putea face decît un singur act indivizibil, expresie a unui spirit rezistent sau a unui spirit morbid. Evident, nu există ființă umană care, fiind astăzi un spirit robust să nu se poată simți mîine un suflet bolnav; și atunci cînd sîntem amatori în filosofie, ne este permis să ne numim pluraliști și, în același timp, moniști sau deterministi și partizani a liberului arbitru sau oricum vom dori.

Acest fapt nu este valabil pentru filosofii care, atenți la claritate, nedorind să cadă în inconsecvență, simt nevoia, manifestată mereu de pragmatism, să pună adevărul în acord cu adevărul; aceștia simt și necesitatea imperioasă de a alege între spiritul delicat și cel robust. Mereu mi-am pus această întrebare: nu s-ar putea recunoaște că exigențele delicaților merg prea departe? Nu s-ar putea ca ideea "salvării" deja realizate total, într-un fel sau altul, în lume, ar părea prea frumoasă pentru a avea toată coeziunea dorită? Nu s-ar putea ca optimismul religios să fie prea idilic? Trebuie ca salvarea a absolut **tuturor** să fie garantată? Împlinirea salvării este cu necesitate **gratuită**? Ultimul cuvînt este obligatoriu unul bun, plăcut auzului? Permanent universul răspunde "da" la toate întrebările? "Nu"-ul nu ar fi, dimpotrivă, un fapt în inima însăși a vieții? Și "seriozitatea" pe care i-o atribuim vieții nu ar consta în faptul că presupune inevitabil refuzuri și pierderi; că impune mereu reale sacrificii; și că în adîncul său rezidă permanent un purgativ violent și amar!

Nu aș putea vorbi aici, oficial, in numele pragmatismului. Tot ce pot spune este că propriul meu pragmatism nu mă împiedică să adopt concepția în care moralismul domină și să renunț la mîntuirea universală reclamată de monism. Posibilitatea de a adopta această poziție decurge din tendința pragmatistă de a considera pluralismul o ipoteză serioasă. Mereu

credința, și nu logica noastră, sfîrșește prin a pune întrebări de acest fel; și personal nu recunosc nici unei logici dreptul de a se opune credinței mele.

Din partea mea, sînt dispus să cred că lumea este o aventură și un pericol. Nu încerc să fug de aceasta. Nu visez la abandonarea ei. Accept de bună voie că fapta fiului risipitor, deseori susceptibilă de a ne tenta în mijlocul vicisitudinilor, nu este cea indicată, cea pe care trebuie să o adoptăm cu privire la viață în ansamblul ei. Admit că există pierderi reale și ființe care sînt perdante în partea pe care o joacă. În fine, accept că salvarea nu este pretutindeni garantată pentru tot ceea ce există. Pot crede în ideal ca într-un final, dar nu ca într-un element originar; îl pot considera un "extras" din real, dar nu realul în întregime. Odată spart, ulciorul nu mai merge la apă; dar posibilitatea de a gusta din lichidul pe care îl duce este deja un deliciu ce merită tot efortul!

Cîți oameni trăiesc prin imaginație în acest univers al moralismului, acest univers epopeic! Cîți, pentru necesitățile de ordin intelectual, consideră satisfăcătoare succesele întîlnite în acest univers, din loc în loc, fără ca unul să se întîlnească cu celălalt! O epigramă dintr-o antologie greacă exprimă admirabil această stare de spirit, această acceptare a pierderilor pe care nimic nu le răscumpără, inclusiv a pierderii existenței noastre proprii:

> Într-o rînă, un naufragiat v-a spus:
> Curaj în fața valurilor! .
> Eram în luntrea plină cînd totul s-a dus,
> Cu greu țineam piept vînturilor!

Această dispoziție obiectivă, mărinimoasă, era cea a puritanilor care răspundeau afirmativ cînd erau întrebați: acceptați să fiți damnați pentru gloria lui Dumnezeu? Pentru cine concepe astfel lucrurile, modalitatea de a scăpa de șoc nu este de a-l menține în "tot", în Absolut, cu numele de element esențial, ci de a-l "subjuga"; singura modalitate este de a ne elibera complet, de a-l arunca peste bord și de a-l depăși, contribuind astfel la realizarea unei lumi ce nu mai știe nici ce loc ocupa rîul, nici ce nume avea!

Astfel, nimic, absolut nimic nu ne împiedică să acceptăm cu toată sinceritatea acest univers cu remedii violente, din care nu ar putea dispărea ceea ce este în fapt "serios". Adoptarea acestei atitudini este, din punctul meu de vedere, proprie unui veritabil pragmatism. Acesta acceptă să trăiască potrivit unui program de posibilități, negarantate, cărora le acordă încredere;

la nevoie acceptă să se sacrifice pe sine pentru realizarea idealului creat de propria sa gîndire!

Să observăm acum care sînt celelalte forțe, actualmente date ca existente în mod pozitiv, pe cooperarea cărora se bazează într-un univers de acest fel? Aceste forțe, la nivelul de existență atins de lumea în care sîntem, sînt reprezentate de termenii săi. Dar nu există și forțe superioare umanității, asemănătoare spiritelor religioase acceptate de pluraliști? S-a putut crede că aceștia vorbeau ca moniștii atunci cînd spuneau: "Dumnezeu este singurul zeu". Dar politeismul primitiv al umanității nu s-a ridicat decît imperfect și vag la sublimul monoteismului; și monoteismul însuși, atunci cînd trebuie să fie într-adevăr religios, în loc să rămînă pentru metafizicieni un subiect de curs pentru orele de filosofie, l-a considerat mereu pe Dumnezeu **primus inter pares**, forță ajutătoare de prim rang, ce modelează destinele lumii!

Lecțiile mele precedente nu au analizat în problemele abordate decît latura umană ce interesează doctrina umanistă. Prin urmare, mi-e teamă să nu fi lăsat impresia că pragmatismul exclude din metoda sa supraumanul. Cu siguranță că nu am fost prea interesat de Absolut; și, printre ipotezele relative la forțele supraumane, cea a Absolutului este singura luată în discuție pînă acum. Mi se pare însă că trebuie să observați că, dincolo de caracterul său supraumán, nu are nici o legătură cu Dumnezeul din teism.

Confirmîndu-ne principiilor pragmatismului, sîntem obligați să admitem ca adevărată ipoteza lui Dumnezeu, dacă funcționează practic într-un mod satisfăcător, în sensul cel mai larg al ultimului termen. Or, indiferent de dificultățile ridicate în legătură cu celelalte perspective, ea operează efectiv; faptul este demonstrat de experiență, după cum ea demonstrează că problema constă în a construi și orienta această ipoteză astfel încît să fie în armonie cu celelalte adevăruri practic eficace.

Nu aș putea să vă schițez acum o teologie; dar dacă vă amintesc că am publicat o lucrare despre experiența religioasă și că această carte este considerată ca stabilind realitatea lui Dumnezeu, vom observa că vor fi înlăturate toate acuzațiile de ateism adresate pragmatismului pe care l-am adoptat personal. Din punctul meu de vedere, nu cred că experiența umană este cea mai înaltă formă de experiență din univers. Cred mai degrabă că în raport cu universul, luat în întregime, sîntem asemănători cîinilor și pisicilor noastre preferate, în raport cu ansamblul vieții umane. Acestea trăiesc în saloanele și în bibliotecile noastre. Iau parte la scene ale căror semnificație nu le bănuiesc. Sînt simple tangente la curbele istoriei, căci fiecare

dintre cele două extremități ale acestor curbe, precum și forma lor, depășește total ceea ce pot ele cunoaște. În mod similar omul, în raport cu vasta existență a lucrurilor, este o simplă tangentă. Dar la fel cum un ideal adoptat de pisică și de cîine coincide cu al nostru, coincidență de care aceste animale se conving în fiecare zi a vieții lor, în mod asemănător ne este permis să credem, conform dovezilor oferite de experiența religioasă, că există puteri superioare care, lucrînd la salvarea universului, urmează liniile ideale, analoge cu ale noastre.

Observăm că pragmatismul este o doctrină religioasă, dacă admitem că religia se poate încadra în pluralism sau meliorism. Fiecare dintre voi puteți ști dacă sînteți capabili să vă adaptați la această religie. Pragmatismul întîrzie orice răspuns dogmatic, căci nu știm încă sigur ce religie oferă cele mai bune rezultate pe termen lung. Excesele de orice fel din credințele oamenilor, întîmplările în care se angajează credința religioasă a fiecăruia sînt necesare pentru a ne documenta.

Fără îndoială că fiecare dintre voi își va alege riscurile pe care le poate suporta. Dacă un om este în mod natural robust, acel talmeș-balmeș al faptelor sensibile din natura lui va fi suficient; nu va manifesta nevoia de a avea o religie. Dacă este esențialmente un delicat, se va acomoda cel mai bine cu o religie monistă; forma pluralistă i se va părea că nu-i oferă o siguranță suficientă, deoarece aceasta se armonizează cu posibilități ce nu reprezintă necesități.

Cei care nu sînt în mod radical nici robuști, nici delicați, cei care aparțin ambelor tipuri, cum e cazul în general, vor crede că găsesc în religia prezentată de mine, religie rezultată din moralism și pluralism, o sinteză religioasă destul de satisfăcătoare pentru a putea spera. Între aceste două extreme, naturalismului rudimentar, pe de o parte, și absolutismului transcendental, pe de alta, li se va putea părea că teismul pragmatist sau meliorist corespunde exact nevoilor lor.

APPENDICE

NOȚIUNEA PRAGMATISTĂ DE ADEVĂR, apărată împotriva celor care nu o înțeleg

În lucrarea numită **Pragmatismul**, am prezentat o teorie a adevărului[1] . S-a persistat în înțelegerea greșită a acestei teorii, încît simt nevoia să mă explic pe scurt și decisiv. Cu siguranță că ideile mele pot presupune respingere; dar pentru a le respinge trebuie să fie înțelese sub forma pe care le-am dat-o.

Curiozitatea contra-sensurilor frecvent comise pe seama lor demonstrează cît de puțin sîntem obișnuiți cu punctul de vedere adoptat de pragmatism. De îndată ce ne-am familiarizat cu o anumită concepție, ne mișcăm destul de lejer, asemenea unor persoane ce se înțeleg fără prea multe cuvinte. Trebuie să fiu bine înțeles pentru a ajunge la rezultate, căci am greșit crezînd că am fost înțeles imediat. De aceea nu am supravegheat suficient modalitatea de a mă exprima. Nu ar fi trebuit să fi vorbit cu subînțelesuri. Adversarii noștri au batjocorit fiecare cuvînt de cîte ori au avut ocazia; niciodată nu au vrut să înțeleagă sensul. Acest fapt este într-adevăr curios pentru punctul de vedere ce trebuie adoptat aici.

Dar faptul indică în același timp și altceva. În opoziția întîlnită, pragmatismul se află în a doua sa perioadă reprezentată de formula: "Ce este nou nu este adevărat; ce este adevărat nu este nou". Această atitudine nu este sinceră. Dacă nu am afirma nimic nou, cum este posibil ca gîndirea noastră să fie atît de dificil de sesizat? Nu numai obscuritatea limbajului este în discuție aici, căci din alte perspective am reușit să ne facem înțeleși.

Incriminările nu servesc la nimic. Sînt convins că eroarea de interpretare de care mă plîng este datorată în parte faptului că, în lucrarea în discuție, teoria mea despre adevăr este înconjurată de o mulțime de alte teorii ce nu îi sînt absolut necesare; este normal ca lectorul să fie confuz. Îmi asum greșeala. De asemenea, recunosc că nu am luat anumite precauții în absența cărora explicațiile actuale încearcă să remedieze cît mai bine posibil golurile.

---

[1] Vezi "Lecția a șasea".

PRIMA EROARE

Pragmatismul nu este decît o reiterare a pozitivismului

Aceasta pare a fi eroarea cea mai răspîndită.

Scepticismul, pozitivismul și agnosticismul sînt de acord cu raționalismul dogmatic, obișnuit să considere că toată lumea știe, fără altă explicație, ce semnifică cuvîntul "adevăr". Dar toate aceste doctrine subînțeleg, atunci cînd nu lămuresc conceptul, că adevărul real și absolut ne este inaccesibil; de voie, de nevoie, trebuie să ne mulțumim cu adevărul relativ sau cu fenomenul care este cel mai bun substituit. Scepticismul îl declară inacceptabil. Dimpotrivă, pozitivismul și agnosticismul îl acceptă, nu văd în adevărul absolut decît un fruct "necopt" și consideră că adevărul relativ este suficient pentru necesitățile noastre **practice.**

Totuși, această concepție se îndepărtează cum nu se poate mai mult de ceea ce pragmatismul gîndește despre adevăr. Teza sa conduce spre o problemă prealabilă. Ea se oprește acolo unde celelalte încep, căci a oferi o **definiție** a cuvîntului adevăr este satisfăcător și nu merge mai departe. Ce importanță are, ne întrebăm, dacă există sau nu în univers un spirit care posedă adevărul? Ceea ce contează este să știi ce reprezintă în mod **ideal** noțiunea de adevăr! Ce ar fi un raționament adevărat în **cazul în care ar exista** unul? Iată ceea ce ne interesează. Și răspunsul propus de pragmatism vizează adevărul cel mai complet pe care îl putem concepe, adevărul absolut, precum și adevărul relativ și imperfect. Problema de a ști cu ce se aseamănă adevărul, în cazul în care ar exista, se integrează în domeniul investigațiilor pur speculative. Nu mai este vorba despre o teorie ce se raportează la un fel sau altul de realitate, la un fel sau altul de cunoștințe efectiv posibile; facem complet abstracție de termenii particulari aici, pentru a defini natura unei relații posibile între doi dintre acești termeni.

În mod asemănător cu problema ridicată de Kant pentru judecățile sintetice ce nu a fost bănuită de înaintașii săi, problema ridicată aici de pragmatism, este destul de subtilă pentru a fi putut scăpa pînă în prezent atenției. Mai mult, ea este într-atît de subtilă încît, chiar acum cînd este direct abordată, nici dogmaticii, nici scepticii nu o sesizează. "O sesizează atît de puțin, încît îi atribuie pragmatistului o atitudine total diferită de a sa proprie. Ei afirmă că vor (citez cele spuse de un critic al nostru) "ca marile probleme să fie insolubile pentru inteligența umană; ca nevoia noastră de cunoștințe adevărate să fie iluzorie; în fine, ca rațiunea noastră, incapabilă să ajungă pînă la

fundamentele realității, să fie definitiv condamnată la a se îndrepta spre rațiune". Eu cred că este imposibil un dispreț atît de puternic!

A DOUA EROARE

Pragmatismul este în principal un apel la acțiune

Mărturisesc că disprețul a fost provocat de însuși cuvîntul pragmatism, termen rău ales, ce evocă de fapt ideea de **acțiune**. Dar, la drept vorbind, nu un cuvînt trebuie să fie garanția unei doctrine contra criticilor incapabili să vadă obiectul problemei! Dar pînă unde merge orbirea acestora! Schiller vorbește despre ideile care "acționează" eficace, care "îmbunătățesc"; singurul lucru care trezește interesul criticilor noștri este modalitatea în care aceste idei acționează și randamentul pe care îl oferă **în mediu fizic**, capacitatea de a ne face să cîștigăm bani sau să realizăm vreun avantaj "practic" de același gen!

Da, bineînțeles că ideile au această capacitate mai evidentă sau nu; dar ele posedă aceeași virtute, în mod nelimitat, și în lumea intelectuală. Nedorind să ne facă onoarea de a înțelege acestea, oricît de puțin posibil, criticii noștri consideră teoria noastră ca neadresîndu-se decît inginerilor, medicilor, economiștilor, oamenilor de acțiune în general, tuturor celor care au nevoie, sub o formă oarecare, rudimentară și imediat accesibilă, de o concepție despre univers, celor cărora nici timpul disponibil, nici inteligența nu le permite să studieze o doctrină filosofică adevărată. De aceea teoria noastră este de obicei reprezentată ca o mișcare "total americană"[1], ca un fel de program intelectual și deliberat redus, admirabil conceput pentru omul a cărui viață se desfășoară "pe loc", în "spațiul afacerilor", pentru omul ce are oroare de teorii și dorește un randament imediat!

Este evident că după rezolvarea unei probleme teoretice prin care **începe** pragmatismul, soluția antrenează **în mod subsidiar** corolarele unui caracter practic. Cercetările reclamate de problema în sine demonstrează că în acest fel de activitate sau de funcție numită adevăr, realitățile în prealabil date nu sînt singurele "variabile, independente". Și ideile noastre sînt realități "variabile, independente" pînă la un anumit punct"; și dacă ele se ivesc după un alt fel de realitate pentru a i se adăuga, există și o

[1] Conform studiului lui Mentré, rezumat de Bourdeau în **Pragmatisme et Modernisme** (Félix Alcan, 1909; n.t.).

altfel de realitate ce vine după ideile noastre și se ajustează la ele într-o anumită măsură. Cînd ideile omului se adaugă la ceea ce există, ele modifică și determină în parte pe cele existente, într-un fel mai mult sau mai puțin diferit. În întregime, realitatea apare ca neputîndu-se defini decît incomplet, dacă nu se ține seama **de idei** în aceeași măsură ca de rest.

Punînd astfel în lumină concepția noastră despre idei ca factori complementari ai realității, doctrina pragmatistă deschide o fereastră largă spre ceea ce este pe de o parte acțiunea în viața umană, căci ideile determină actele noastre și, în același timp, deschide o perspectivă spre inițiativă, spre originalitatea gîndirii. Dar nimic nu ar fi mai nechibzuit decît a nu vrea să vedem edificiul epistemologic, **inițial** construit, în cadrul căruia această fereastră se deschide **apoi** sau să vorbim despre pragmatism ca și cum s-ar reduce la această fereastră! Iată ceea ce fac criticii noștri, aproape fără excepție. Disprețuind efortul nostru inițial și motivul care îl inspiră, ei transformă raportul adevărului cu acțiunea în primul nostru obiect, deși nu este decît al doilea.

A TREIA EROARE

Pragmatiștii își refuză dreptul de a crede în realități incognoscibile

Da, conform criticilor noștri, un pragmatist își interzice să creadă în aceste realități, de vreme ce consideră că adevărul credințelor noastre constă în verificabilitatea lor și aceasta - în randamentul efectiv oferit de convingerile noastre. Spre exemplu, profesorul Staot[1] , consideră că în cazul în care Schiller ar crea pentru propria doctrină urmările pe care le presupune aceasta, ar trebui să meargă pînă la consecința absurdă de a nu putea crede în durerea de cap a unui alt om, chiar dacă această durere ar fi pentru Schiller un fapt frecvent! Tot ce ar putea face ar fi să "postuleze" faptul, în baza randamentului oferit de postulatul însuși. Acesta i-ar folosi ca îndrumător pentru anumite acte și l-ar conduce la rezultate avantajoase. Dar dacă Schiller ar recunoaște că postulatul său nu este adevărat **decît** sub această formă, ar înceta să creadă că un om oarecare resimte **într-adevăr** o durere de cap! În acel moment se risipește tot ceea ce alcătuiește valoarea adevărată a postulatului său; interesul manifestat de Schiller în legătură cu semenul său "devine o

[1] Articol publicat în **Mind**, octombrie 1897.

formă mascată de egoism, iar lumea este pentru el înghețată, mohorîtă, insensibilă"!

O asemenea obiecție face din universul pragmatismului, așa cum este exprimată în discurs, o confuzie. Se spune că în acest univers, pragmatistul întîlnește un om cu durere de cap sau cu oricare altă boală și un altul care "postulează" afecțiunea. Pragmatistul este întrebat ce condiție trebuie să întrunească postulatul său pentru a fi adevărat. Și adevăratul pragmatist răspunde că, cel puțin pentru el, postulatul este adevărat exact în măsura în care convingerea sa îi produce un ansamblu de satisfacții.

Să medităm acum asupra acestei ipoteze. De unde provin satisfacțiile obținute dacă nu din faptul de **a crede** în obiectul postulat, în realitatea unei maladii a celuilalt? Dar, mai ales, dacă este vorba despre un pragmatist perfect, ce satisfacție ar putea fi pentru el **să nu creadă în acestea**, de vreme ce absența credinței, pentru a vorbi ca profesorul Stout, ar transforma universul într-un lucru "înghețat, mohorît, insensibil"? În aceste condiții refuzul de a crede ar părea complet intempestiv, conform principiilor dogmatismului, cu atît mai puțin cu cît nu există alte motive pentru a face probabilă insensibilitatea Universului. Și, deoarece credința în durerea de cap, adevărată pentru subiectul situat în univers și care admite limbajul pragmatismului, este la fel de adevărată pentru pragmatistul ce, aflat pe un teren epistemologic, a fundamentat acest univers în întregime, de ce nu ar fi adevărată, de ce nu s-ar verifica în același univers considerat în sine, absolut? Acolo durerea de cap în care credem este o realitate pe care nimeni nu o refuză, nici criticul nostru, nici pragmatistul său! Adversarii noștri trebuie să ne indice în universul real în care locuim un sistem al adevărului care să fie superior acestuia?[1]

---

[1] Ni se oferă ocazia să previn o obiecție ce mi s-ar putea face cu privire la un pasaj din cartea mea, **Pragmatismul**. În a treia "Lecție" am afirmat că ar fi permis să considerăm sinonimi termenii "Dumnezeu" și "Materie", căci nu putem deduce din aceștia consecințe diferite pentru viitor. Cu greu am definitivat această "Lecție", căci mi-am dat seama că exista un punct slab. Totuși am reprodus ca atare pasajul în discuție, deoarece acest punct slab nu compromitea valoarea demonstrativă. Dar mi s-a părut flagrant atunci cînd mi-a venit ideea să compar un univers fără Dumnezeu cu ceea ce numeam "o prietenă bună ce este doar un mecanism". Înțeleg prin acestea un corp imposibil de deosebit de o tînără fată care, avînd un suflet, ar putea rîde, vorbi, roși, ne-ar putea îngriji, într-un cuvînt, ar putea împlini toate atributele feminine cu atît de mult tact și atît de mascat, ca și cum ar avea suflet. Însă am privi-o ca un echivalent perfect al adevăratei tinere? Cu siguranță că nu. De ce? Deoarece, datorită propriei noastre constituții, egoismul nostru necesită

Mă gîndesc acum la a patra eroare, care are o deschidere mai mare, ce o include și pe cea de-a treia.

A PATRA EROARE

Un pragmatist nu ar putea fi un realist în epistemologia sa

Se crede că această imposibilitate rezultă din faptul că, pentru pragmatism, adevărul din credințele noastre constă, într-un fel general, în aptitudinea lor de a ne oferi anumite satisfacții. Este evident că orice satisfacție reprezintă în sine o condiție subiectivă. Prin urmare, se impune să conchidem că adevărul nu este nimic în afara subiectului căruia, în consecință, îi este îngăduit să îl modeleze după plac. Credințele adevărate devin astfel norme subordonate capriciilor individului ce nu mai este solidar cu celelalte elemente din experiență.

Este dificil de găsit o justificare la această parodie despre teza pragmatistă. A parodia astfel teza noastră înseamnă a închide ochii la toate elementele, mai puțin unul, ale universului despre care vorbim. Elementele ce compun universul nostru îl împiedică formal pe pragmatist să interpreteze altfel decît în sens realist funcția de cunoaștere, așa cum o definește el însuși. El stabilește o realitate în epistemologia sa, în același timp în care stabilește o gîndire ce înglobează idei. Ce poate face, se întreabă apoi, ca aceste idei să fie adevărate în această realitate? Epistemologia curentă se limitează la a spune că ideile trebuie "să fie de acord" cu realitatea sau să îi "corespundă"; dar pragmatistul își impune să fie mai concret: el se întreabă ce poate semnifica acest "acord" în detalierea faptelor. El constată că trebuie mai întîi ca aceste idei să ne orienteze, să ne ghideze

---

înainte de toate o simpatie intens demonstrată de obiect, o gîndire ce răspunde gîndirii noastre, o afecțiune, o admirație corespunzătoare sentimentelor noastre. Dacă adăugăm acestea descrierii precedente, vedem expresia, manifestarea unei conștiințe in care credem. Deci, credința în "prietena bună fără suflet" **nu ar fi** practic **posibilă.** De fapt nimeni nu ar privi cu seriozitate ipoteza. Un univers fără Dumnezeu ar fi in aceeași situație. Chiar dacă materia ar fi capabilă să creeze lucrurile exterioare făcute de Dumnezeu, ideea noastră despre materie nu ar oferi un randament la fel de satisfăcător, deoarece Dumnezeul de care au nevoie în principal modernii este o ființă a cărei gîndire intimă nu îi va ignora și îi va judeca cu simpatie. Această aspirație a Sinelui devine, cu materia, o decepție. Dumnezeu rămîne, așadar, ipoteza cea mai adevărată în ochii majorității și, de altfel, această ipoteză își are, în ordinea practică, rațiunile ei precise.

spre **această** realitate, și nu spre alta; apoi trebuie ca orientarea indicată, direcția oferită să fie satisfăcătoare prin rezultatele sale.

Pînă aici, pragmatistul nu este mai puțin abstract decît obositorii noștri epistemologi. Dar, pe măsură ce își precizează mai intens atitudinea, el devine mai concret. Or, conflictul dintre intelectualist și el se bazează pe caracterul concret al metodei și concepțiilor sale, intelectualistul afirmînd că dintre două teorii cea mai vagă și mai abstractă este cea mai profundă.

În primul rînd, în orientarea și direcția concretă pe care o primește, pragmatistul observă acțiunea anumitor părți ale universului de care aparțin și gîndirea noastră și realitatea pe care și-o reprezintă; acestea sînt pentru el fragmente de experiență, mulțumită cărora se realizează verificarea ideilor directoare; sînt intermediarii prin care gîndirea noastră și această realitate, fiecare printr-un scop anume, sînt reunite.

În al doilea rînd, "satisfacția" obținută nu este defel o satisfacție indeterminată (**überhaupt**), demonstrată de o ființă ce ar rămîne la fel de indeterminată; vorbind de "satisfacție", pluralistul vorbește în special de acele satisfacții (la plural) pe care oamenii, în mod concret existenți, le găsesc sub forme pozitive în credințele lor. Constituiți așa cum sînt, oamenii constată că satisfacțiile sînt legate de faptul de a crede în gîndirea semenilor lor, în realitățile fizice independente, în evenimentele trecute, în relațiile logice eterne. Constatăm că este îndeajuns să speri. Deseori observăm că este suficient să nu te îndoiești. Dar, mai ales, vedem că este satisfăcător să ai o **gîndire coerentă**, gîndire în care ideea actuală este de acord cu restul bagajului nostru intelectual, inclusiv cu domeniul senzațiilor și cu cel al intuițiilor directoare spre asemănări și deosebiri, în fine, inclusiv cu întreaga noastră rezervă de adevăruri anterior dobîndite.

Fiind el însuși un om și, în general, neimaginîndu-și în legătură cu realitatea, așezată de el la baza investigațiilor epistemologice, direcțiile opuse celor ale gîndirii umane ce ar face mai adevărate credințele noastre, pragmatistul înțelege în consecință să considere satisfacțiile obținute de noi ca fiind realmente **ghizi veridici**, ce ne conduc la realitatea însăși, și nu doar ghizi ce nu ar fi veridici decît pentru **noi**.

Mi se pare că aici criticii noștri ar trebui să înțeleagă explicit **de ce** aceste satisfacții, nefiind decît propriile noastre sentimente subiective, nu ar putea furniza un adevăr "obiectiv". Credințele pe care le însoțesc "stabilesc" realitatea concepută de noi, îi "corespund"; sînt "de acord" cu această realitate, i se adaptează în anumite feluri perfect determinabile, datorită seriilor de idei și de acțiuni pe care le suscită aceste credințe și

care le verifică. A pretinde că folosim aceste cuvinte în mod abstract, a refuza să le utilizăm cu valoarea lor concretă nu este modalitatea de a-l dărîma pe pragmatist de pe poziția sa, cu atît mai puțin cu cît teoria lui, fiind mai concretă, absoarbe însăși teoria criticii sale!

Dacă adversarii noștri posedă o idee precisă despre un adevăr mai obiectiv fondat decît adevărul propus de noi, de ce nu ni-l fac cunoscut într-un mod mai categoric? Atît timp cît își păstrează atitudinea, ei ne amintesc de omul de care vorbește Hegel, om care voia "fructe", dar nu cireșe, pere, struguri etc., deoarece acestea nu reprezentau "fructele" în sensul abstract al acestui cuvînt! Cînd le oferim criticilor noștri un litru de lichid aceștia reacționează: **capacitatea** lichidului ne trebuie.

Totuși, mi se pare că aud un antipragmatist răspunzîndu-mi: Dacă anumite satisfacții sînt suficiente pentru a produce adevărul, ce să gîndim despre cazurile bine cunoscute, atît de frecvente, în care și eroarea oferă satisfacții? Și ce să credem despre faptul nu mai puțin frecvent, cînd credințele adevărate ne pot induce cea mai puternică neplăcere? Nu este evident că o credință este făcută adevărată nu prin satisfacția pe care o induce, ci prin **raportul său cu realitatea?** Presupuneți că această realitate nu există și că încrederea voastră în existența ei nu dispare în voi și nici nu încetează să vă ofere aceleași satisfacții; acestea nu ar fi "stăpînele erorii și ale falsității"? Cum să le considerăm atunci stăpînele adevărului? Ceea ce ne oferă o satisfacție absolut specială și unică este faptul ca **unei credințe să îi fie inerentă o anumită relație cu realitatea; satisfacția adevărului** este cea alături de care toate celelalte nu sînt decît înșelăciune și vanitate!

Astfel vom conchide că **bucuria legată de cunoașterea adevărată** și de nici o altă cunoaștere este unica satisfacție pe care pragmatistul ar trebui să o aprecieze. Mai mult chiar, acesta nu este decît un **sentiment**, un fapt **psihologic**[1] , a cărui importanță este recunoscută benevol de antipragmatist, dar cu titlul de fenomen **concomitent**, nu de element constitutiv al adevărului. Ceea ce îl **constituie** nu este un sentiment: este funcționarea logică, obiectivă a aptitudinii de a cunoaște realitatea așa cum apare ea; și pragmatistul eșuează în mod evident în tentativa sa de a reduce această funcționare la interese de ordin inferior.

Dacă antipragmatistul se exprimă astfel, se remarcă în obiecția sa un amalgam de confuzii!

---

[1] Vezi "Lecția a doua".

Pentru început, observ că el confundă ceea ce numește "satisfăcător" cu ceea ce pragmatistul consideră doar ca "indispensabil". Pragmatistul vede în satisfacțiile oferite de o credință condițiile indispensabile de a o face adevărată, dar am repetat neîncetat că acestea sînt **insuficiente**, atîta vreme cît nu ne pun **în prezența realității**. Dacă ar dispărea din universul despre care vorbește pragmatistul realitatea pe care o concepe, ar considera imediat false, deși ele ar fi putut fi satisfăcătoare, credințele care vor rezista cu privire la realitatea de acum inexistentă. În ochii săi, ca și în ochii adversarului său, nimic nu ar putea fi adevărat dacă nu există ceva care să facă obiectul unei credințe adevărate. Ideile nu sînt decît o suprafață mentală absolut plată, absolut vidă, atît timp cît nu se ivește nici un obiect din a cărui cunoaștere ar izvorî o lumină. Iată de ce în doctrina mea pragmatistă am stabilit "realitatea" de la început; și iată de ce prin toată argumentația mea epistemologică rămîn un realist[1] .

Antipragmatistul mai comite o confuzie atunci cînd își imaginează că obligîndu-ne să-i explicăm clar semnificația adevărului, ne îndatorăm și să-i oferim o garanție a acestuia, un criteriu de a-i indica situațiile în care va putea fi absolut sigur că îl posedă. Această naivă speranță este distrusă deoarece oferim ca pivot pentru adevăr o realitate atît de independentă,. încît aceasta, apărînd sau dispărînd, aduce cu sine adevărul. De aceea explicația noastră nu-l satisface pe antipragmatist.

Sub această confuzie presupun o alta și mai gravă încă. Aceea de a nu distinge suficient **realul** de **adevăr**. Prin ele însele, realitățile nu sînt **adevărate**: ele doar **sînt**; credințele pot fi adevărate **în raport cu acestea**. Dar cred că în mintea unui antipragmatist se realizează un schimb de atribute între aceste două noțiuni. El vorbește despre realitate ca și cum ar fi "adevărată" și despre adevăr ca și cum ar fi "real". El crede că nu s-ar putea vorbi de una fără a vorbi de cealaltă și că o idee adevărată trebuie **să fie** sau cel puțin să **furnizeze** prin ea însăși, fără vreun ajutor venit din exterior, realitatea pe care o ia rațional în posesie.

La exigența idealismului absolut, pragmatismul se mulțumește să opună al său **non possumus**. Dacă adevărul poate și trebuie să se nască, va trebui ca realitățile să concureze cu credințele asociate la a-i da naștere; dar se împlinește vreodată realitatea? și cum va putea un om fi sigur că sînt adevărate propriile sale credințe? Iată ce pragmatismul nu a

---

[1] Mai este nevoie să amintesc cititorului că percepțiile sensibile și percepțiile relațiilor ideale prin comparație etc. trebuie să fie incluse printre **realități**? În ansamblul său, bagajul nostru intelectual se compune din adevăruri relative la aceste percepții.

pretins nicicînd. să determine. Cît despre satisfacția **prin excelență**[1] , aceea de a poseda adevărul, prin care se poate contura o credință neavînd pe de altă parte nimic satisfăcător, aceasta nu jenează pragmatismul; pentru el, ea este un sentiment în care se observă acordul acestei credințe cu bagajul de adevăruri în mod efectiv posedate sau doar presupuse, pe care individul l-a putut extrage și conserva din întreaga sa experiență trecută.

A CINCEA EROARE

Pragmatiștii nu pot afirma ceva fără a înceta să fie consecvenți cu ei înșiși

Unul dintre corespondenții mei formulează astfel o obiecție: "Atunci cînd ne spuneți că «pragmatismul suprapune adevărul pe adevăr», acest «adevăr» despre care vorbiți nu este același prima dată ca a doua dată.

În legătură cu primul «adevăr» nu admiteți că există un dezacord între voi și ascultătorii voștri; în gîndirea voastră acesta nu este pentru ei un lucru de lăsat la voia întîmplării, după care le oferă sau nu un randament conform cu necesitățile lor particulare. Și totuși, această opinie este afirmată de al doilea adevăr care ar trebui să-l definească și să-l înglobeze pe primul. Astfel, ceea ce **vreți să spuneți** este în contradicție cu **ceea ce spuneți**".

Remarcăm aici respingerea clasică a scepticismului universal. De fiecare dată cînd formulați poziția adoptată de scepticism, îi spun raționaliștii scepticului, sînteți condamnați să vorbiți dogmatic, iar viața vi se desfășoară contrar tezei voastre.

Mi-ar plăcea să cred că prin neputința vădită a unui atît de cunoscut argument de a face să piardă atît de puțin teren ceea ce a fost scepticismul universal, unii dintre raționaliștii înșiși au putut fi înclinați să se întrebe dacă aceste respingeri logice, improvizate , sînt modalități infailibile de a dărîma dintr-o dată o atitudine mentală și de a o face să dispară. Scepticismul universal este atitudinea intelectuală vie a oamenilor care nu vor să conchidă. Este o încetinire generală și permanentă a voinței, încetinire ce se repetă în detaliu de-a lungul fiecăreia dintre tezele succesive pe care le întîlnești; nu o puteți anihila prin logica voastră, după cum nu puteți da lovitura de grație nici încăpățînării sau gustului pentru glume proaste! Și este interesant să vezi ce are iritant această atitudine! Scepticul vostru, perfect consecvent cu sine însuși, nu-și formulează

[1] "Par excellence , în original.

niciodată în mod expres scepticismul: acesta este pentru el doar o habitudine benevolă contractată. Ne deranjează atunci cînd dă înapoi, în loc să facă împreună cu noi, foarte simplu, un pas înainte pentru a spune "da". Dar el nu este ilogic: nu comite nici o greșeală; din contra, ne impresionează deseori prin superioritatea sa intelectuală! Iată scepticismul **real** cu care trebuie să se compare raționaliștii; iată ceea ce logica lor nu poate atinge.

Logica este la fel de neputincioasă împotriva atitudinii pragmatiste. Departe de a fi în dezacord cu ceea ce vorbește, limbajul său oferă un exemplu perfect despre aceasta. Depre ce vorbește? Despre adevăr. Vorbește despre acesta pentru a spune că, luat în mod concret, adevărul este un atribut sau o proprietate a credințelor noastre și că acestea sînt atitudini în legătură cu anumite satisfacții. Ideile în jurul cărora se grupează satisfacțile nu sînt, la origine, decît ipoteze care solicită sau somează o credință să se clădească pe ele. Ideea pragmatistului despre adevăr este o invitație, o somație. I se pare mai mult decît satisfăcător să se conformeze la aceasta, luînd atitudine în consecință.

Oamenii sînt ființe gregare: vor să-și răspîndească mereu convingerile, să determine imitația în favoarea lor, să le facă inoportune pentru alte spirite. De ce nu ar considera satisfăcătoare și convingerea mea? se întreabă pragmatistul cînd vă întîlnește și imediat încearcă să vă convertească. El și voi veți avea aceeași credință. Voi îi veți oferi adevărul ce este pentru voi un scop subiectiv și care va deveni un adevăr obiectiv, un rezultat irevocabil dobîndit, dacă realitatea, prezentă în același moment, vă va oferi ambilor obiectul reprezentînd scopul urmărit.

Mărturisesc că nu pot descoperi ceea ce poate fi contradictoriu în toate acestea. Dimpotrivă, conduita menținută pentru propria integritate de pragmatist îmi pare că este un admirabil exemplu pentru principiile sale generale; și probabil că doar el, între toți epistemologii, se dovedește într-un mod ireproșabil consecvent cu sine însuși.

A ȘASEA EROARE

Pragmatismul nu explică ce este adevărul, ci doar modalitatea de a ajunge la el

Ajunși în acest punct, răspund că, de fapt, pragmatismul ne oferă și prima, și a doua din aceste explicații: ne spune în mod implicit ce este adevărul atunci cînd ne explică cum să ajungem la el. La ce ajungem dacă nu chiar la ceea ce este adevărul, la ceea ce îl constituie?

Dacă vă spun cum să ajungeți la gară, nu vă indic implicit ceea ce este gara, existența și natura acestui edificiu? Bineînțeles, cuvîntul "cum" nu are același sens cu termenul abstract "ceea ce este". Dar în lumea faptelor concrete în care sîntem situați, nu veți putea separa ceea ce exprimă primul termen de cel de-al doilea. Motivele care mă determină să cred adevărată o idee, motive reprezentînd pe **cum** sau oferind explicația faptului că ajung la această credință, pot face parte dintre motivele care fac această idee **să fie** adevărată în realitate. Dacă nu este astfel, îl invit pe antipragmatist să îmi explice clar de ce nu poate fi astfel.

Stînjeneala manifestată de antipragmatist îmi pare că are principala cauză în neputința sa inveterată de a înțelege cum se poate ca o constatare concretă să aibă la fel de multă semnificație sau la fel de multă valoare ca o concepție abstractă. Am afirmat mai sus că marea neînțelegere între noi și criticii noștri este cea a concretului reacționînd împotriva abstractului. A sosit momentul să explic pe larg această idee.

În cazul care ne preocupă, legăturile experienței consecutive cu o idee și care alipesc această idee de o anumită realitate, aceste legături formează și, pe drept cuvînt **sînt**, pentru pragmatist, relația **concretă**, **adevărul**, ce se poate stabili între ideea în discuție și realitatea despre care este vorba. Acestea sînt cele ce vrem să le spunem cînd considerăm ideea ca "semnalînd" realitatea, ca adaptîndu-se la aceasta, corespunzîndu-i sau «acordîndu-se» cu ea. Prin aceste legături sau prin alte procedee de verificare, prin alte modaltăți, ideea este făcută "adevărată". Această idee, de atunci cînd există, oricît de puțin, este asemenea lor, un eveniment concret. Iată de ce pragmatismul susține că adevărul (la singular) nu este decît un nume colectiv pentru a desemna adevărurile (la plural), ce constau fiecare într-o serie de fapte definite, pozitive. Iată și de ce ceea ce intelectualismul numește **adevărul** acestei serii, adevărul său **esențial** nu este pentru pragmatism decît un nume abstract desemnînd veracitatea ideilor în joc, adică un nume ce exprimă faptul că într-o circumstanță similară ideile conduc, într-un fel suficient de justificat, la o realitate pînă atunci presupusă.

Pragmatistul nu respinge nicicum abstracțiile. Fără a insista, voi remarca doar că recurge încrezător la acestea, ca orice persoană; în numeroase ocazii le constată conținutul relativ în calitate de substituenți utili pentru înfrumusețarea faptelor. Dar niciodată nu le atribuie un grad superior de realitate. În concepția sa, realitatea plenară a adevărului depinde de un efort de verificare în care se stabilește, funcționînd, facultatea abstractă de a realiza anumite legături, care să fie adevărate,

între idei și obiecte. Pînă la împlinirea acestora, remarcăm avantajul incomensurabil de a putea analiza abstract calitățile pe care le izolăm de modul lor de acțiune, de a putea constata că ele sînt aceleași într-o mulțime de cazuri, de a le putea scoate "în afara timpului" și de a studia relațiile lor cu celelalte abstracții de același gen. Numeroase relații se stabilesc astfel, chiar dacă experiența nu le produce niciodată...

În ochii antipragmatistului, aceste relații atemporale posedă mai multă demnitate și valoare decît relațiile concrete a căror reprezentare ipotetică și anticipată sînt. Utilizarea pozitivă a ideilor noastre într-un efort de verificare și rezultatele pe care le oferă nu se compară cu "succesele" acestui adevăr imaterial presupus.

Dimpotrivă, pentru pragmatist, adevărul imaterial sau descărnat este condamnat la imobilitate și neputință, asemenea unei fantome, adevărul fiind plenar doar atunci cînd presupune **energie și** este în acțiune! Cum am putea gîndi că, în stare de veghe eternă, adevărul ar fi putut fi obiectul unei abstracțiuni desemnate de un termen, dacă diferitele adevăruri dobîndite, păstrate pe vecie în locuri ascunse unde vrem să închidem tot ceea ce reprezintă un "acord" atemporal cu realitatea, nu s-ar fi născut în luptele palpitante purtate de oameni pentru verificarea ideilor?... Adevărul **existent** sau **capabil de a exista** își datorează apariția în fața confruntării de opinii. **Adevărul esențial** al intelectualiștilor, care se impune fără ca să-l fi gîndit cineva, se aseamănă unei haine ce **se potrivește** fără ca nimeni s-o fi încercat sau unei muzici încîntătoare pe care nimeni n-a auzit-o! Acest adevăr este mai puțin real decît un fapt verificat. A atribui unui astfel de adevăr un grad superior de sublim reprezintă altceva decît un act de supărătoare idolatrie față de abstracțiuni? Aceasta ar echivala cu a vedea un creion susținînd că esențial într-o pictură sau într-o fotografie este conturul și plîngîndu-se că pensula sau camera obscură nu ține cont de acest lucru. El ar uita că o fotografie sau o pictură oferă nu numai contururile, ci și multe alte lucruri!

Se poate spune, de asemenea, că adevărul pragmatistului îl conține și pe cel apreciat de intelectualist, dar și multe alte lucruri. Se poate afirma că adevărul de care ține seamă pragmatistul este "în potență" în adevărul intelectualistului. Nimeni nu acordă mai multă importanță decît pragmatistul faptului că omul, în numeroase situații, substituie efectiv adevărul "în potență" sau verificabilitatea cu verificarea, cu adevărul trecut de la "potență" la "act"; se știe cît insistă pragmatistul asupra utilității practice a acestui procedeu obișnuit. De aici nu rezultă însă, în opinia sa, faptul că trebuie să

considerăm adevărul "în potență" (adevăr ce nu a avut niciodată suficientă viață pentru a fi afirmat, pus în discuție sau combătut) drept un lucru anterior din punct de vedere metafizic, față de care adevărurile "trecute în act" i-ar fi subordonate sau subsidiare. Atunci cînd intelectualiștii adoptă această concepție, pragmatismul îi acuză de inversarea relațiilor realmente constatate. Adevărul "în potență" are semnificație doar prin adevărurile deja "trecute în act"; pentru pragmatist, ultimele îi sînt anterioare în ordinea cunoașterii, cît și în ordinea existenței.

A ȘAPTEA EROARE

Pragmatismul subestimează interesul teoretic al adevărului

Această acuzație pare o calomnie gratuită, fără scuza oferită de afinitățile din limbaj dintre cuvîntul "pragmatist" și anumite modalități naturale de exprimare, cărora li se acordă un credit prea mare prin generozitatea adversarilor noștri.

Cînd am afirmat că semnificația ideilor constă în consecințele lor "practice"; cînd am vorbit despre diferențele "practice" provenite din două convingeri diferite și cînd am argumentat că adevărul unei credințe rezidă în punerea sa în acțiune, în "randamentul" capabil să ni-l ofere, utilizam o exprimare ce lăsa în mod evident de dorit. Cert este că în general s-a crezut că "practic" reprezenta pentru noi **opusul** teoriei pure, a cunoștinței elementare. Și s-a ajuns pînă la a spune că în concepția noastră un adevăr putea foarte bine să nu aibă nici un raport cu o realitate independentă, nici cu alt adevăr, într-un cuvînt, cu nimic, dacă nu cu acele consecințe ce puteau decurge de la adevărul în discuție sau cu satisfacțiile pe care puteau ele însele să le aducă. Conform cu absurda voastră epistemologie pragmatistă, ni se reproșează în cele din urmă, simpla existență a unei idei luată în sine ar fi suficientă pentru ca această idee să fie adevărată, de îndată ce rezultatele ei ar fi satisfăcătoare!

Alte două circumstanțe i-au încurajat pe adversarii noștri să ne atribuie toate aceste nonsensuri.

Mai întîi, este faptul că ideile sînt în mod practic utile, în sensul restrîns al cuvîntului. Lucrul se constată uneori pentru unele idei false. Mai ales, se remarcă pentru ideile ce sînt verificate în toate direcțiile și de toate experiențele, fără excepție, în care sînt angajate, realitatea obiectului lor putînd fi astfel considerată indubitabilă. Necesitatea ca ideile să fie adevărate, dinainte de a fi utile și dincolo de orice utilitate sau,

cu alte cuvinte, ca obiectul lor să fie realmente dat, perceput, este o condiție ce trebuie împlinită pentru ca ele să poată avea acest fel de utilitate, căci însăși importanța obiectelor cu care ideile ne pun în relație constituie importanța acestor idei, care le devine substitut obiectelor. Acest fel de randament practic este primul lucru prin care adevărul a trebuit să fie considerat valabil de oamenii epocilor primitive; iar această utilitate subsidiară nu a dispărut niciodată pentru noi, oricît de eclipsată ar fi în mijlocul celorlalte feluri de randament profitabil ce caracterizează credințele adevărate.

A doua circumstanță capabilă să-i deruteze pe adversarii noștri a fost importanța dată de Schiller și Déwey faptului că, pentru a merita să fie pus în lumină și în stare să capteze intenția oamenilor, un adevăr trebuie să se raporteze condițiilor în care se găsește spiritul în prezent, să răspundă direct la dificultățile particulare și de ordin "practic", într-o situație în mod actual dată. Dacă nu sînt împlinite aceste condiții, adevărul este la fel de străin de interesele noastre ca o minciună în această clipă.

Criticii noștri protestează la cele de mai sus.

Ei, bine! dar de ce dificultățile noastre, inhibițiile noastre nu ar fi de ordin teoretic, ci de ordin strict practic? Iată ce aș vrea să ne explice adversarii noștri! Ei se mulțumesc să afirme că un pragmatist **nu ar putea** accepta un interes pur teoretic. Trebuie să vorbesc despre valoarea "în specii" a ideilor; am fost rugat în scris să modific această expresie ce inducea ideea că vizam "un cîștig sau o pierdere pecuniară"! Pentru sintagma că adevărul este "ceea ce e profitabil pentru gîndire" am fost sancționat de un alt corespondent doct. "Cuvîntul **profitabil**, îmi scrie el, nu se poate raporta decît la un interes personal. Or, urmîndu-l, mai mulți funcționari din băncile noastre naționale au ajuns în pușcărie. O filosofie ce are astfel de consecințe este cu necesitate falsă!"

Este atît de frecventă utilizarea cuvîntului "practic" într-un sens prea larg, încît mi-aș fi putut permite să reclam mai multă indulgență.

În engleză spunem că un bolnav este „practic" însănătoșit; tot în limba noastră spunem că o acțiune este "practic" eșuată; în aceste cazuri nu utilizăm cuvîntul într-un sens opus cu cel literal? De fapt, se vrea să se spună că afirmăm ceva care, fiind fals cu privire la practica în mod riguros înțeleasă, este totuși adevărat în teorie, virtualmente adevărat, **cu siguranță** adevărat.

Dintr-o altă perspectivă, deseori numim "practic" ceea ce este concret (individualul, particularul, ceea ce acționează efectiv) în opoziție cu abstractul, generalul, ceea ce rămîne inert. Din punctul meu de vedere, m-am gîndit în principal la aceasta de fiecare dată cînd am insistat asupra naturii "practice" a

adevărului. Acele "pragmata", obiecte de ordin practic, sînt lucruri considerate în multiplicitatea lor. În discursul susținut de mine la Universitatea din California în 1898, vorbind despre "consecințele practice" spre care ne poate conduce o propoziție, am amintit și de o experiență a cărei importanță că a fost "particulară" era mai mare decît cea că a fost "activă"; or, în momentul cînd am numit-o activă, m-am referit la "practic", în sensul literal al cuvîntului[1] .

Dar o consecință pratică poate fi și de natură teoretică. Orice fapt îndepărtat, pe care îl inferăm într-o idee, este o consecință particulară, **în mod teoretic concepută**, pentru care gîndirea noastră se pune **practic** în acțiune. Dispariția tuturor opiniilor vechi, la care va trebui să renunțăm dacă o idee nouă se dovedește adevărată va fi tot o consecință practică și particulară.

După nevoia omului de a respira liber, cea mai importantă necesitate, cea care, spre deosebire de celelalte nevoi de ordin fizic nu cunoaște nici fluctuație, nici declin, **este de a nu ne contrazice**, de a simți că tot ceea ce gîndim într-un moment este în acord cu ceea ce gîndim în alte situații. Doar cu acest scop nu încetăm să comparăm adevărurile între ele. Un lucru reclamă adeziunea noastră, iar noi ne întrebăm dacă nu este contradictoriu cu un anume principiu sau incompatibil cu un anume principiu sau incompatibil cu un anume fapt! Și ne angajăm în operații particulare, logice: analiză, deducție, comparație etc. Atunci **randamentul practic** și satisfăcător al acestui lucru nu constă într-o **stare de spirit** provenind din fiecare consecință teoretică particulară?

Nu am dreptul să afirm acum că este total inutil să repet că pragmatismul nu ține seama de interesele pur teoretice? El susține energic faptul că prin "adevăr trecînd în act" trebuie înțelese **verificări** ce sînt mereu particulare. În consecință, chiar și atunci cînd este vorba exclusiv despre probleme speculative, susține că noțiunile vagi și generalitățile sînt incapabile de a verifica ceva!

---

[1] Ambiguitatea cuvîntului "practic" este clarificată în fragmentul următor dintr-un articol consacrat doctrinei pragmatiste: "Pragmatismul este o reacție anglo-saxonă împotriva intelectualismului și raționalismului spiritului latin... Omul, individul este măsura tuturor lucrurilor. Nu poate concepe decît adevăruri relative, adică iluzii. Valoarea acestora îi este revelată nu printr-o teorie generală, ci prin practica individuală. Pragmatismul, ce constă în a experimenta aceste iluzii ale spiritului, în a ne supune lor, făcîndu-le să trăiască, este o **filosofie ce trece dincolo de cuvinte, o filosofie în gesturi și în acte**, ce abandonează generalul, mulțumindu-se cu particularul" (Bourdeau, **Journal des Débats**, 29 oct. 1907).

A OPTA EROARE

Pragmatismul este închis în "solipsism"

Am semnalat deja această eroare vorbind despre a patra. Dar nu este inutil să revin.

Obiecția astfel prezentată se regăsește și sub următoarea formă. "Voi faceți ca adevărul să se găsească în orice fel de interes, mai puțin cel special posedat de cunoașterea însăși, li se spune pragmatiștilor. Mențineți mereu numeroși intermediari sau cel puțin unul între subiectul cunoașterii și obiectul de cunoscut. Acțiunea voastră este de a permite ideilor să-l poarte pe primul în direcția celui de-al doilea, acesta rămînînd permanent în afara primului..."

Cred că în gîndirea intelectualiștilor lucrează convingerea inveterată că trebuie să existe, "pentru ca o realitate să fie cognoscibilă, o idee care, într-un fel misterios, să fie în posesia acestei realități sau să fie însăși realitatea[1]. Or, pentru pragmatism, aceasta nu este o condiție esențială. În general, cunoștințele noastre nu sînt decît procese intelectuale, al căror echilibru suferă o modificare și care se îndreaptă spre termeni reali. Acești termeni, realitatea lor, în care cred procesele în discuție, nu va putea fi **garantată** decît de o gîndire mai vastă, de o inteligență superioară.[2] Dar, dacă nu există în lume nici un motiv pentru a pune credințele la îndoială, ele sînt adevărate, doar în sensul în care ceva poate fi adevărat într-un anume grad:ele sînt adevărate, în mod practic și concret. Nu au nevoie să fie adevărate în sensul mistic și bastard al unei "filosofii a identității" **(Identitats-philosophie)**; în mod similar, nu se remarcă nici un alt motiv inteligibil pentru care să trebuiască să

---

[1] Pe drept cuvînt, se poate ca senzațiile, așa cum crede un om obișnuit, să perceapă obiectul lor sau să se confunde cu el; și s-ar putea ca diferențele intuitiv percepute între concepte să se confunde cu diferențe "etern" obiective. Dar, pentru a simplifica discuția, ne putem dispensa de aceste cazuri particulare ale cunoașterii.

[2] Pragmatiștii nu pot ignora această gîndire mai vastă, această inteligență superioară, așa cum fac în cazul realității, dacă vor să **stabilească** o teză despre cunoaștere. Ei înșiși joacă rolul gîndirii absolute, în fața căreia universul este obiectul limbajului, oferind materia analizei epistemologice. În epistemologia lor, garantează realitatea și cunoașterea acesteia prin subiect. Acum este obiectiv adevărat ceea ce afirmă despre univers în ansamblul său sau, cu alte cuvinte, teoria pragmatistă a adevărului este **realmente** adevărată? Ei nu pot garanta nimic în legătură cu acestea; rămîn doar convinși. Ei nu pot decît **propune** această teorie auditorilor, cum o propun și eu aici, cu titlul de lucru pe care îl verificăm, asemenea mișcării, "din mers", adică astfel încît consecințele ei să o poată confirma.

fie adevărate altfel decît prin verificări și consecințe practice. Să lăsăm realitatea să-și aibă propria existență; ceea ce ne incită gîndirea este de a veni în contact cu realitatea prin nenumărate căi ale acestor verificări.

Mi-e teamă ca nu cumva ideile "umaniste" adoptate de pragmatism să creeze dificultăți. Nu atingem un adevăr decît prin mijlocirea altora; însă, se va spune, realitatea, neîncetat și pentru totdeauna postulată ca fiind elementul cu care adevărul nostru trebuie să se mențină în contact, nu se poate să nu fie dată într-un anume moment, dacă nu e sub forma unui adevăr diferit de cel actualmente experimentat?

Pentru a soluționa această dificultate, trebuie să ne amintim că toate adevărurile, chiar și cele fundamentale, sînt grevate, în opinia lui Schiller, de un coeficient uman, prin atavism. Realitatea "în sine" se poate așadar concepe ca un fel de limită; se poate admite că se videază în mod nedefinit, astfel încît să reprezinte doar **locul** unui obiect; și, după cum cunoaștem, se poate să nu mai vedem astfel decît o parte din noi înșine, din al nostru "psyché", prin care ocupăm acest loc.

Interpretată în sensul umanismului, este evident compatibilă cu solipsismul. Se aliază agnosticismului kantian, agnosticismului contemporan, idealismului în general. Totuși, interpretîndu-se astfel, devine o teorie metafizică despre elementele ce alcătuiesc realitatea și lasă cu mult în urma sa modesta lui sferă, adică umila analiză a operațiilor cunoașterii. Putem apropia această analiză și de teoriile în care umanismul nu are un loc atît de important. Unul dintre meritele pragmatismului este de a fi pur epistemologic. El trebuie să afirme realitățile, dar nu are prejudecăți în privința constituției lor, iar cele mai diverse metafizici îi pot oferi fundamente. Bineînțeles, nu are nici o afinitate **specială** cu solipsismul...

La urma urmelor, întreaga originalitate a pragmatismului constă în modalitatea foarte concretă de a vedea faptele. Prin concret începe; revine la concret; sfîrșește prin concret. Mulțumită celor două aspecte sub care Schiller prezintă adevărul (pe de o parte, raportul său direct cu o situație dată, și pe de alta, utilitatea sa ulterioară), cupa concretului este umplută! De îndată ce o veți lua și o veți apropia de gură, nu vă veți mai putea înșela asupra pragmatismului!

POSTFAȚĂ

POSTLIMINARII LA O ISTORIE PRAGMATISTĂ A IRONIEI

Spune Nietzsche în **Dincolo de bine și de rău** că, obiectiv, neîncrederea și ironia sînt semnele sănătății. Fără ironie, lumea e aidoma unei păduri fără păsări. Ironia e voioșia reflecției și bucuria înțelepciunii, după cum e și pudoarea umanității. Socrate știe că ironia nu ucide; ea arde doar buruienile. Ironia e sanitarul cetății și de aceea sînt cetățile atît de murdare. Lumea se închide în fantoșe, în prejudecăți. Are nevoie să fie consolată deși cunoaște că nu poți consola fără să minți. Avea dreptate Anatole France, acela care scria în **Grădina lui Epicur** că bătrînii țin prea mult la ideile lor. De aceea băștinașii din insulele Fiji își ucid părinții, cînd ajung bătrîni. Astfel ei facilitează evoluția, pe cînd noi îi întîrziem mersul, fabricînd academicieni!

Socrate și James sînt cei doi mari muritori care s-au ridicat împotriva "societății închise". Căci prejudecățile, acelea care reprezintă rațiunea proștilor, sînt mărcile de recunoscut pentru orice "societate închisă". Oamenii se automăgulesc cu gîndul de a nu avea prejudecăți, dar nu este aceasta cea mai mare prejudecată? Așa devine prostia aptitudinea de a fi fericit; prostia e cel mai însemnat bun într-o "societate închisă" în care prejudecata nu e nimic altceva decît cîrja inteligenței. Blaga sesizează extrem de subtil în **Elanul insulei** că prejudecățile au, de obicei, un substrat metafizic; de aceea nu pot fi sfărîmate și înlocuite decît prin alte prejudecăți. James, asemenea lui Socrate, învață că este bine să fim eliberați de prejudecăți. Cu o condiție însă: nu trebuie ca, în același timp, să fim eliberați și de adevăr. Aici vedem, între cei doi, mai mult asemănările decît deosebirile. Să le dezvoltăm.

La prima vedere, o apropiere între James și Socrate ar putea părea, dacă nu forțată, cel puțin supusă contingenței. A-l apropia pe James de Socrate pare o întreprindere supusă, de la început, eșecului. Pragmatism și socratism? Nimic mai străin! Iată două modalități ale conștiinței care par a se bucura de o totală independență. Cineva ar putea întreba: cum încercăm să asociem două nume, să le creăm o structură cumva genetică,

atîta vreme cît James, în întreaga sa operă, nu-l pomenește pe Socrate decît de patru ori? Ba, într-un index de nume asociat pragmatismului, Socrate apare de cele mai puține ori și nici măcar atunci în conjuncturi dintre cele mai favorabile!

Să vedem unde, și cum, plasează James onomastica socratică.

În **Le Pragmatisme** (1907), Socrate e amintit în a doua lecție ("Ce este pragmatismul"), în una din cele mai paradoxale afirmații ale lui James. Iată afirmația cu pricina: "Nimic nou în pragmatism, absolut nimic. Socrate i-a fost adept. Aristotel l-a practicat sistematic. Locke, Berkeley și Hume au stabilit adevăruri importante grație lui". Și acum urmează conversia pragmatică de tip James: "Cu toate acestea, acești precursori ai pragmatismului nu au făcut decît parțial uz de el: ei nu au fost decît preludiul"[1] . Și cît de promițător debutase spovedania lui James! Aproape socratic; ca o apologie. Condamnarea a venit pe aceeași structură a inexplicabilului aparent.

În **Introduction à la philosophie**, în capitolul întîi ("Filosofia și adversarii ei"), răspunzînd obiecției[2] că filosofia nu acoperă nimic practic, James desfășoară, de-a lungul istoriei, relația filosofie-știință. La începutul desfășurării răspunsului, numele lui Socrate se insinuează.Un răspuns, la o asemenea obiecție, fără Socrate, este de neconceput. Ei bine, firesc de altfel pentru felul de a fi al lui James, exemplul care lipsește e chiar Socrate. Vorbește de China, Persia, Egipt, India, amintește pe toți marii greci de la Thales la Aristotel, spunînd că erau matematicieni, teologi, legislatori, astronomi, naturaliști, ajunge chiar pînă la Toma. Singurul care își putea permite luxul de a lipsi din acest șir de notabilități era Socrate. Nimic mai curios la început, nimic mai în stilul pragmatismului apoi. Socrate, într-adevăr, nu putea suporta enumerația. Cînd s-a întocmit lista, daimonionul a vorbit. Mai apoi, în capitolul următor ("Problemele metafizicii"), Socrate apare sub semnul definiției metafizicii așa cum a conceput-o Ch. Wolff, ca știință a ceea ce este posibil. De la Coleridge știm că fiecare se naște fie platonician (raționalist), fie aristotelician (empirist), după cum putem să-i considerăm pe amîndoi raționaliști dacă-i opunem lui Democrit și Protagoras. Alături de cele două tipuri de filosofii, James îl află și pe acela mixt, unde îi întîlnim pe Kant, Lotze, Royce. Dar mai aflăm un tip, cel de-al patrulea, despre care James spune: "Nu mai puțin sublimi decît raționaliștii, ei tratează frecvent **superiorul** ca pe un simplu grad al inferiorului, ca pe un **nimic mai mult** (de

---

[1] W. James, **Le Pragmatisme**, Flammarion, Paris, 1918, p. 60.
[2] Idem, **Introduction à la philosophie**, Paris, 1914, pp. 16-17.

pildă: datoria nu este nimic mai mult decît interesul bine înțeles); confruntă constant ideile lor cu realitatea, sînt mai puțin subiectivi și spiritul lor este evident mai «științific», în sensul uzual al termenului. Socrate, Locke, Berkeley, Hume, Mill, Lange, Dewey, F.C.S. Schiller, Bergson sînt exemple de acest tip de spirite"[3] . Compania nu e de lepădat, dar prea e plasată într-un singur mediu al spiritului. Pentru Socrate, desigur.

În **Philosophie de l'éxpérience**, Socrate e amintit în a cincea lecție ("La composition des consciences."), atunci cînd James caută a afla originea intelectualismului. Intelectualismul, spune James, în sensul rău al cuvîntului, a început atunci cînd Socrate și Platon au decretat că **definiția** unui lucru ne arată **ce este** cu adevărat acel lucru. După Socrate, noi nu încetăm de a învăța că realitatea se compune din esențe, iar nu din aparențe, și că noi cunoaștem esența lucrurilor cînd le aflăm definițiile. Începem astfel prin a identifica un lucru cu un concept, iar conceptul cu o definiție. Abuzul începe nu doar prin folosirea conceptelor în sens negativ (adică a nega proprietățile ca atare ale lucrurilor și cu care ele se prezintă simțurilor noastre), ci și prin folosirea conceptelor în sens pozitiv, prin a atribui proprietăți lucrurilor[4] . Alăturarea de Platon e suspectă de vreme ce, mai înainte, James, cu tot dinadinsul, ocolise o atare posibilitate. Dar filosofia ține de temperament. Ne-o spune, răspicat, James.

Socrate apare pomenit apoi în **L'expérience religieuse**, în capitolul întîi ("Nevroză și religie"), atunci cînd James respinge teoria care derivă religia din instinctul sexual. Socrate este amintit aici indirect, ba plasat chiar într-o notă, în subsolul paginii. E vorba de un citat din **Republica** (329 b-c) în care este surprinsă discuția dintre bătrînul și religiosul Cephalos și Socrate asupra lui Sofocle și a plăcerilor iubirii.

Acesta este Socrate, așa cum apare el în lucrările lui James.

Nu vom încerca, după cum ne-ar putea îndemna o prejudecată pedagogică, să arătăm cît sînt cei doi de împreună, de unde începe despărțirea lor, unde ajung. Metoda socratică debuta cu ironia și autoironia. Dar definiția universală (pe care, alături de inducție, spune Aristotel, o datorăm lui Socrate) nu este ea cumva o formă camuflată a ironiei? Atunci de unde definiția universală, de vreme ce nici un dialog nu se încheie?![5]

---

[3] Ibidem, p. 45.

[4] W. James, **Philosophie de l'experérience**, Flammarion, Paris, 1928, pp. 208-209.

[5] E posibil ca Aristotel să fi greșit. Socrate nu ajunge în nici un caz la vreo definiție universală. Nu putea din cauza limitei inducției simple pe care o

Iar faptul că Platon acceptă ca Socrate să primească lecții (în **Parmenide** i se spune, oare nu și ironic, că e prea tînăr, nu că nu știe) ține de un pragmatism **sui generis**. La fel ca și îndemnul din **Cratylos** (440 e).

În scrisoarea din 24 noiembrie 1872, an în care James a fost numit instructor de psihologie la Harvard, gînditorul scrie fratelui său: "Meseria de filosof este o anomalie pentru mine ca și pentru cea mai mare parte dintre oameni. Cînd **forma** întregii gîndiri se constituie în **fondul** vostru dominant, aceasta înseamnă ipohondrie. Natural, mă atașez de preferință problemelor cele mai generale. Dar cea mai mare dorință morală și intelectuală pe care o am, este de a afla o realitate solidă pe care să mă sprijin"[6] . Meseria de filosof era a sofiștilor și ipohondria ei era apanajul lor. Contra ei folosește Socrate daimonionul și cu el află, sau caută, o realitate solidă. Iar unul dintre studenții preferați, care l-a audiat pe James la Harvard, dr. Dickinson S. Miller, notează: camarad este cuvîntul care îl definește cel mai bine. Un singur lucru pare a-i fi imposibil: să vorbească **ex cathedra**, de la înălțimea erudiției sale. Remarcile sale abundă de "dacă" și "poate"[7] . Dacă nu am ști că referirea se face expres la James, am crede că îl are în vedere pe Socrate. De aceea nu face James mare caz de Socrate așa cum face, de pildă, de Bergson, fără să-l numească la modul explicit. Adevărat că nici Bergson nu rămîne insensibil și îi prefațează traducerea la **Pragmatism** și scrie prefața **Corespondenței** lui James. Spune Bergson: marea originalitate a lui W. James este de a fi reținut diversitatea faptelor, de a se fi atașat și de a fi ajuns, prin ele, la o filosofie. "Pragmatismul" lui definește precis concepția adevărului care-i este implicată. Doctrină seducătoare și fortificată, filosoful a trăit-o înainte de a o formula[8] .

Într-o scrisoare către Bergson, James se dezlănțuie: "sînteți un magician și opera voastră este un miracol în istoria filosofiei; este începutul unei ere noi (e vorba de **Evoluția creatoare - n.ns**). Poate comparația vă va amuza, dar ultimul gust pe care mi l-a lăsat, l-am simțit deja la lectura lui **Madame Bovary**; este o notă de **eufonie** persistentă, un rîu abundent care curge din plin

---

folosea. Definiția la care ajunge, dacă ajunge la una!, este, cel mult, **noțională**, nicidecum universală. Prin inducția amplifiantă, modernii (Bacon, în speță) vor "amplifia" problema în ciuda convingerii lor că o rezolvă. De aici și pînă la scepticismul lui Hume nu mai e decît un pas. Unul pe care știința l-a făcut și de a cărui "deconstrucție" pare să fie "vinovat" filosoful din Königsberg.

[6] Idem, **Extraits de sa correspondance**, Payot, Paris, 1924.

[7] Ibidem, p. 142.

[8] Ibidem, pp. 11-12.

între malurile sale, curge irezistibil. Pentru moment, continuă James, rezultatul capital al cărții este de a fi înfipt mortal, intelectualismului, săgeata. Acesta nu-și va mai putea reveni. Ați primit mica mea carte asupra «pragmatismului» în același timp cu această scrisoare. Cît pare ea de insignifiantă față de marea voastră teorie! Simt că ducem un același război, voi ca șef, eu urmîndu-vă. Poziția pe care o apărăm este «Tychism»-ul și ideea unei lumi care crește în permanență. Dar în timp ce eu nu am aflat mai nimic, pentru a apăra Tychism-ul, în afară de adiția spontanee a elementelor distincte ale existenței, oferind astfel arme intelectualismului, voi tranșați problema dintr-o dată, prin concepția fundamentală a realității ca fiind esențial o creație continuă. Una din fericitele inspirații, cred, a fost de a reduce «finalitatea» la a însoți cauza eficientă, ambele fiice ale intelectualismului (...). Mulțumesc lui Dumnezeu că mi-a dat să trăiesc spre a vedea războiul ruso-japonez și ultima carte a lui Bergson, cele două mari replieri ale istoriei și gîndirii moderne"[9] . Am citat masiv din această scrisoare care, chiar dacă are aerul, din partea celui care a scris-o, unui subordonat, ascunde de fapt un șef de școală. În lipsa lui Stuart Mill (căruia îi este dedicat **Pragmatismul**), nimeni, în afara lui James, nu poate avea astfel de pretenții. Și. asemenea lui Socrate, James, nu a avut vreodată o astfel de pretenție.

Nu avem în vedere doctrina pragmatistă ca atare ci, mai cu seamă, condițiile ei, faptul constituirii ei în momentul în care a apărut iar nu în altul. James este lipsit de orice echivoc cînd, în "Prefață" la **Pragmatism** spune: "Mișcarea **pragmatistă** - pentru că o numim astfel și este prea tîrziu pentru a-i da un alt nume, mai ales că acesta nu-mi place - mișcarea deci, pare să se fi format brusc, la fel ca precipitațiile în aerul înconjurător. Un oarecare număr de tendințe care existau în filosofie au căpătat dintr-o dată, și toate, conștiință de ele însele ca și de misia lor colectivă. Pentru a evita o neînțelegere - fără însă a o putea înlătura - voi spune că nu există nici o legătură între pragmatism, așa cum eu l-am înțeles, și «empirismul radical», doctrină nu de mult întemeiată de mine. Această doctrină își are propria sa existență și o putem respinge în întregime fără a înceta de a fi pragmatiști"[10] .

Nu are prea mare importanță că James se contrazice spunînd că John Dewey este fondatorul însuși al pragmatismului[11] , pentru că sub denumirea de "pragmatism" a

---

[9] Idem, **Scrisoare către Bergson**, 13 iunie 1907.
[10] Idem, **Le Pragmatisme**, pp. 17-18..
[11] Idem, p. 23.

ținut, la Institutul Lowell, o serie de conferințe nu cu mult înaintea apariției cărții lui James, pentru ca mai apoi să atribuie, pe bună dreptate, folosirea pentru întîia oară a cuvîntului lui Peirce[12], în 1878 în articolul "Cum să facem ca ideile să ne fie clare", articol în care formulează și celebra, apoi, maximă pragmatică[13]. Ne interesează o anumită zonă a pragmatismului - situarea lui ca metodă. James o pune în discuție în felul lui caracteristic: printr-o anecdotă. Anecdota cu veverița care se învîrte în jurul copacului - pe trunchi - și omul care o urmărește și nu este decît în contratimp cu ea. De aici întrebarea: se învîrte omul în jurul veveriței sau nu? Iată o controversă care poate deveni interminabilă. E în fapt un dialog "banal", ca unul care are loc în piață, asemenea situației socratice. Oricine îl poate avea, nu-l poate oricine duce și doar aleșii ajung la final. Pentru James, metoda pragmatică este, înainte de orice, o metodă care permite rezolvarea controverselor metafizice, interminabile altfel. Metoda constă în a interpreta fiecare concepție (de pildă: este lumea unică sau multiplă?) după consecințele ei practice[14], imediate sau îndepărtate. Este, în esență, maxima pragmatică a lui Peirce sau, îi spune James, "principiul pragmatismului". Că Peirce va considera pragmatismul lui James ca avînd un caracter individualist, egoist și structurat într-o manieră oarecum psihologizantă, și se va detașa, în pragmaticism, de James, nu ține neapărat, de o deosebire de natură[15]. Metoda pragmatică întoarce spatele abstracției, soluțiilor verbale, rațiunilor **a priori**, sistemelor închise, și se deschide spre gîndirea concretă, spre fapte și acțiuni eficace. Socrate le folosește pe toate, fără ca prin aceasta pragmatismul să devină un socratism incomplet. Valoarea teoriei în pragmatism se modifică; **teoria devine un instrument de cercetare în loc de a fi un răspuns la o enigmă și încetarea tuturor cercetărilor[16]**. Așa se justifică pragmatismul ca teorie a coridorului (Papini), ca atitudine, orientare în afara oricărei teorii particulare. E clar, spune Bergson, că nu putem înțelege pragmatismul dacă nu ne modificăm ideea pe care, în mod obișnuit, o avem despre realitate. La James, realitatea trăiește din prisos și supraabundență. Ca la Plotin. Și atunci nu e de mirare că inteligența se manifestă parcimonios, că economisește efort, de vreme ce deviza ei este: mai mult ceea ce nu trebuie. Astfel,

---

[12] Idem, pp. 57-58.

[13] Charles S. Peirce, **Semnificație și acțiune**, Editura Humanitas, București, 1990, 5, 402.

[14] W.James, **Le Pragmatisme**, pp. 56-57.

[15] Charles S. Peirce, **op. cit.**, pp. 177-226.,

[16] W. James, **Le Pragmatisme**, p. 63.

dacă pentru alte **doctrine un adevăr nou este o descoperire, pentru pragmatism este o invenție**[17] .

André Chaumeix[18] este primul și, pînă acum, după știința noastră, singurul care a încercat o subtilă apropiere Socrate - James. Că o asemenea apropiere nu poate fi dusă pînă la capăt, e de la sine înțeles. Malițioși, ca de obicei, americanilor le place să spună că Henry, romancierul, este "filosof în literatură", în timp ce William este "literat în filosofie". Scriitura lui e pitorească, cu expresii savuroase și, pentru a-și exprima amărăciunea de a vedea studenții de la Oxford adoptînd metafizica germană, obișnuia să spună, preluînd strigătul de alarmă al lui Hobhouse, că apa Rinului a invadat Tamisa, iar metafizica germană a cuprins universitățile britanice de la un capăt la altul al regatului. Nimic mai puțin, aceasta, decît un dezastru universal[19] . Ne spune Chaumeix: James vorbește de misterele care ne înconjoară și folosește comparația următoare: e posibil să fim în univers la fel cum ar fi în biblioteca noastră cîinele sau pisica; ei văd cărțile, ascultă conversațiile noastre, fără a avea nici cea mai mică idee despre ce semnifică ele. La fel, deranjat într-o zi de a explica prea pe îndelete un principiu, se scuză de a-l traduce într-un limbaj prea amatoresc căci, zice surîzînd, în filosofie, ca și în ceasornicărie și măsurarea terenurilor, impresionismul este odios specialiștilor. De aceea, un student, supărat, îi cere puțină seriozitate la curs (**to be serious for a moment**). În afara acestei intervenții, de studentul respectiv nu a mai auzit nimeni. Istoria însă se mulțumește, cîteodată, și cu mai puțin.

Profesiunea de credință a lui James: vreau să văd oamenii care să considere că filosofia și gîndirea nu sînt mai mult decît o gîndire sănătoasă și metodică și fac parte din eul real. Învățătura lui James are astfel ceva socratic[20] . Este aceeași bonomie, ușor ironică, pe care o regăsim în dialogurile grecilor ca și în lecțiile adresate studenților americani și britanici; aceeași artă de a descurca întrebările, aceeași manieră simplă de a prinde lucrurile, același apel făcut facultăților obișnuite ale omului care cunoaște realitățile prin impresii, prin simțul comun. Cicero spune în **Tusculanae** că Socrate a coborît filosofia din cer pe pămînt. Formula se poate repeta, fără teamă, și pentru James.

La acest nivel, afirmă Chaumeix, oprim comparația. Nimic nu ne împiedică însă în a continua paralelismul.

---

[17] H. Bergson, "Introduction" la **Le Pragmatisme**, pp. 2, 11.

[18] André Chaumeix, **William James**, în "Revue de Deux Mondes", Paris, nr. 59, 1910.

[19] W. James, **Philosophie de l'expérience**, pp. 50-51.

[20] A. Chaumeix, **loc. cit.**,pp. 840-841.

Dacă James, prin forma discursului, ne face să ne gîndim la Socrate, învățăturile lor provin de la două spirite opuse[21] Vorbind astfel de opoziție, nu întîmplător nu l-a suportat James pe Hegel; în **Philosophie de l'experience** îi consacră cea de-a treia lecție.

Continuă Chaumeix: Socrate proceda prin definiție: examina, cu ajutorul dialecticii, cu interlocutorii săi, noțiunile lucrurilor. Le făcea să reintre unele în altele și, din precizare în precizare, ajungea să reducă un lucru la altul. Căci definiția ce este altceva decît determinarea pentru fiecare obiect a genului proxim și a diferenței specifice și, în final, a-l reda unității specifice? Toate operațiunile raționamentului socratic presupun universul ca fiind format din obiecte aflate în raporturi fixe, că universul este un tot inteligibil și cunoașterea devine astfel faptul de a afla locul unui lucru printre lucruri, simplu, a clasa.

Nimic mai străin spiritului lui James. Pentru James, important nu este să clasifici, ci să descrii. A cunoaște înseamnă mai întîi a privi lucrurile așa cum sînt ele, a primi și a privi toate manifestările vieții așa cum se produc, dezordonate, pitorești sau incoerente.

Dacă Socrate și James s-ar afla în fața unui peisaj continuă Chaumeix[22] - Socrate s-ar comporta ca un desenator care regăsește aici figurile geometrice esențiale; James este ca pictorul care readuce dezordinii culorile și liniile, lumina și formele, atent mai întîi de a traduce ceea ce a văzut și simțit, indiferent la a afla explicațiile spectacolului pe care-l are în fața lui, îndrăgostit de spectacol în chiar realitatea lui trăită. Comparațiile nu țin de rigurozitate; ele traduc opoziția metodelor. La douăzeci și ceva de secole distanță, aceste două familiare filosofii, simple și puțin malițioase, figurează ca două maniere de filosofare alăturate și combătîndu-se una pe cealaltă: înțelepciunea antică nu vrea să cunoască universalul decît prin raționament; filosofia modernă vrea cunoașterea directă, prin toate facultățile ființei ei.

Aici aflăm nuanța în întregul ei. Are aerul că ar fi puțin lucru, dar implică o revoluție[23] . Ceea ce l-a frapat întotdeauna pe James a fost distanța considerabilă care separă spiritul raționalist, definit ca instrument al operațiilor logice, de realitate. De aici critica neiertătoare și ironică făcută filosofiilor absorbite de forme și metode și care uită ce vor la sfîrșitul cercetării lor. James califică asemenea filosofii ca dedîndu-se unui soi de "sport" verbal în care lansează în circulație cuvinte prin alte

[21] Ibidem, p. 842.
[22] Ibidem.
[23] Ibidem, p. 843.

cuvinte, cînd eroarea este mai mare dacă uiți vocabularul unui confrate decît dacă neglijezi realul[24]

Între logică și viață, diferența e în aceea că logica nu poate cuprinde, prin raționament, mișcarea. Din punctul de vedere al realității, nimic nu e mai banal decît mișcarea. Invers este pentru rațiune (vezi aporiile). Astfel, diferendul între logicieni și viață incepe, simbolic, în antichitate, prin raționamentul care arată imposibilitatea mișcării. În acest fel, filosofia lui James diferă de cele mai multe dintre sistemele moderne printr-o trăsătură remarcabilă: împotriva imperativului kantian, ea refuză a debuta prin critica mijloacelor noastre de cunoaștere. Ea se aruncă direct **in medias res**; pretinde să demonstreze posibilitatea științei făcînd-o[25] . Filosofia lui James, spune Boutroux, este anti-academică, anti-oficială, anti-scolastică. Ea se adresează tuturor, vorbește limba tuturor. Preluînd formula lui Goethe, James spune și el: **la început a fost acțiunea**, ceea ce nu înseamnă că la început a fost acțiunea care exclude rațiunea[26] .

Una din cele mai subtile, adevărat, și mai contestate interpretări cu privire la pragmatism, aparține lui René Berthelot, care, de la început, numește pragmatismul lui James ca fiind **psihologic** și **religios**, **echivoc** și **integral**. James reușește, după Berthelot, o ciudată performanță: aceea de a fi un vulgarizator al pragmatismului. Are vocația de a vulgariza în sensul bun și rău, vocație care pentru prima oară o aflăm în **Eseurile** lui Montaigne. În acest straniu talent, James unește pasiunea eseului, de la fratele său, și pasiunea predicatorului non-conformist, de la tatăl său, reverendul și, de la ambii, un dar răspîndit în literatura anglo-saxonă: umorul.

Berthelot, după ce trece în revistă influențele suferite de James (de la tatăl său, de la Swedenborg, Carlyle, psihologia britanică, Renouvier, Bergson), prezintă pragmatismul filosofului și cele trei sensuri ale cuvîntului: ca metodă, orientare a spiritului, ca teorie a cunoașterii și naturii adevărului și ca teorie, simultan metafizică și religioasă, asupra existenței. Aici avem apropierea de Peirce; adică pragmatismul este tendința de a judeca valoara gîndurilor prin consecințele lor intelectuale și practice[27] . Peirce, în "Cum să facem ca ideile să ne fie clare", subliniază două lucruri: valoarea judecăților depinde de consecințele lor **(maxima pragmatică)**. și, în al doilea rînd, două

---

[24] Ibidem, p. 844.

[25] Émile Boutroux, **William James**, Librairie Armand Colin, Paris, 1911, pp. 65-66.

[26] Ibidem, p. 131.

[27] René Berthelot, **Une Romantisme Utilitaire**, vol. III, Félix Alcan, Paris, 1922, p. 72.

idei nu sînt clar distincte dacă nu corespund la două acțiuni diferite.

Aceasta este deosebirea dintre James și Peirce; diferența e în aceea că ultimul nu propune o metodă care să probeze valoarea de adevăr a ideilor, ci una prin care să distingem ideile unele de altele. Mai mult, la Peirce, cuvîntul "consecință" are trei sensuri: consecință **experimentală, matematică** și **pur practică**. James preia primul și ultimul sens. Iar teoria consecințelor este, la Peirce, unită cu aceea a naturii vieții psihologice, pe care o consideră ca pe un curent heterogen în care noutatea se produce fără încetare (ca la Renouvier și Bergson).

După Berthelot, un examen critic al pragmatismului lui James ar duce la următoarele două concluzii: în primul sens al cuvîntului, pragmatismul nu **desemnează o orientare ci mai multe, opuse unele altora**. Și asta din pricina echivocurilor termenului **consecință**; în al doilea sens al cuvîntului - pragmatismul ca teorie a cunoașteri - echivocurile țin de semnificația termenilor, **adevăr, satisfacție** și **experiență**[28] . Dacă ar fi să considerăm și al treilea sens, ajungem, inevitabil, cu un termen preluat de la George Eliot, la **meliorismul** lui James, la a admite faptul că acțiunea noastră asupra altora și a universului este susceptibilă de a face mai bun universul, pentru noi și pentru alții[29] .

Faptul că pragmatismul, ca și intuiționismul de altfel, este, declarat, antiintelectualist, a dus la o regretabilă confuzie între cele două filosofii. Frank Grandjean[30] spune că o atare confuzie se originează în faptul de a vedea în pragmatism întreaga filosofie a lui James. Or, în prima parte a carierei sale, James a fost psiholog (iar de aici un alt prilej de confuzie, pentru că teoria **fluxului de conștiință** a lui James este asemănătoare cu aceea a **duratei reale** a lui Bergson), ba chiar un psiholog empirist, iar nu pragmatist. Devine așa doar în 1898 cînd începe să se preocupe de psihologia religioasă și reia termenul vechi de douăzeci de ani, termenul lui Peirce. Iar faptul că "Introducerea" lui Bergson la **Pragmatism** e elogioasă nu îl oprește pe Bergson să-și desfășoare, subtil, rezervele, chiar în ea. Două mari deosebiri sesizăm: bergsonismul crede într-un adevăr unic viața, și apoi, pentru a descoperi acest adevăr, renunțăm la orice preocupare practică și cercetăm, dezinteresat, ceea ce este în

---

[28] Ibidem, p. 128.
[29] Ibidem, p. 87.
[30] Frank Grandjean, **Une revolution dans la philosophie**, Félix Alcan, Paris, 1930, pp. 191-197.

noi. Pragmatismul este exact opusul acestei doctrine și adevărul îi este utilul. Și aici află Boutroux, sub argumentarea pragmatistă, un sofism ascuns: o idee adevărată, după pragmatism, este o idee care se verifică. Dar ideea se verifică pentru că este adevărată (Utilă), ea nu este adevărată pentru că se verifică. Verificarea este semnul, iar nu cauza adevărului. Și atunci, sau pragmatismul este fără valoare, sau presupune teoria însăși a adevărului pe care are pretenția de a o înlocui[31] . F. Grandjean numește pragmatismul, cumva pe nedrept și extrem de subiectiv din cauza totalei apartenențe la bergsonism, un liniștit **oportunism** și **utilitarism** erijat în teorie a cunoașterii. Și conchide, inchizitorial: doar printr-o neînțelegere putem considera asemănătoare două filosofii atît de net opuse. O asemenea neînțelegere viciază, în debutul metodei, și asemănarea pragmatismului cu socratismul. Și Bergson și James recuză rațiunea și logica; Socrate le consideră ca fiind singurele instrumente. Dar, în timp ce Bergson pune în locul lor intuiția, James pune utilitatea practică.

Se știe că în **Voința de a crede**, James își numește atitudinea filosofică "empirism radical", "empirism" pentru a indica legătura cu materia; "radical", pentru că empirismul tratează doctrina monismului ca pe o ipoteză. În **ipoteză** sînt introduse aceleași echivocuri ca, mai înainte, în **consecință**. Aici James spune clar, pe linia metodei, că nu avem a cerceta de unde vin ideile, ci unde conduc ele[32] , și tot aici, vehement, în unsprezece puncte, îl recuză pe Hegel, la fel cum, mai tîrziu, o va face și în **Universul pluralistic** (tradus în franceză sub titlul **Philosophie de l'expérience**). Că și James va fi recuzat, la fel de vehement, cel puțin de Albert Schinz, în **Anti-pragmatism**, unde se afirmă că pragmatismul este "o filosofie de strictă oportunitate și superficialitate, o improvizație lipsită de orice consistență și fără garanții serioase de a dura", nu face aceasta decît să demonstreze contrariul. Aceasta pentru a folosi un termen complet străin pragmatismului. Referindu-se la această critică, James o considera un "amuzant roman sociologic"[33] . Ca fiind nou, "adevărul transatlantic" își putea permite aproape orice. Chiar să se și apropie de adevăr!

"Cu filosofia pragmatistă orice optimism este permis. Cînd omul are în puterea sa izvorul realității, la ce poate el rîvni mai

---

[31] Émile Boutroux, **op. cit.**, pp. 82-83.
[32] W. James, **La volonté de croire**, Flammarion, Paris, 1918, p. 37.
[33] N. Tatu, **Gînditori din filosofia contemporană**, Societatea Română de Filosofie, București, 1939, p. 107.

sus"[34] . Și această pretenție a totalității de care suferă pragmatismul este marcată, după C. Rădulescu-Motru, de două mari sofisme: **petitio principii** (sau cercul vicios), care se referă la teoria adevărului și se formulează astfel: adevărul se confirmă ca util; eroarea este, prin urmare, inutilă; dar utilitatea are nevoie de a fi dovedită prin argumente științifice. De unde faptul că adevărul științific se probează prin temeinicia sa științifică. Închidem astfel cercul, viciindu-l. Al doilea sofism este **fallacia accidentis**, anume că, dintr-un accident, pragmatismul extrage o constatare pe care o consideră apoi ca avînd valoare universală. Sofismul al doilea este în legătură cu teoria lui James privind îmbogățirea realității din invenția experienței. După filosoful român, care este de altfel un raționalist înveterat, "raționalismul rămîne neatins de critica pragmatismului[35] . Absolut normal! Dar o asemenea normalitate nu o suportă James. De aceea pentru el, adevărul este un **eveniment**, este **bun**, este **util**, iar ideea trebuie să servească drept ghid agreabil. Cu ajutorul ideii, în mijlocul realității, adevărul **se face**; mai mult, nu e vorba de adevăr ca atare, ci de adevăruri. De altfel, în traducerea franceză a **Pragmatismului**, este introdus un virulent "Appendice"[36] , în care autorul realizează o categorică respingere a erorilor care înconjoară pragmatismul. Cele opt erori pe care le află James sînt formulate astfel: pragmatismul nu este decît o reeditare a pozitivismului: pragmatismul este, înainte de toate, un apel la acțiune; pragmatiștii își retrag singuri dreptul de a crede în realități incognoscibile; pragmatistul nu poate fi un realist în epistemologia sa; ceea ce spun pragmatiștii, nu o pot face fără a înceta să fie consecvenți cu ei înșiși; pragmatismul nu explică ce este adevărul, ci doar maniera de a-l realiza; nu recunoaște interesul teoretic al adevărului și, în fine, sfîrșește în solipsism. După cum colecționa faptele pentru a le descrie, la fel colecționează acum James erorile și le respinge. Originalitatea pragmatismului, conchide James, ține de modalitatea concretă de a vedea lucrurile, de concretul prin care începe, la care revine și prin (cu) care sfîrșește. Și aceasta pentru a elimina, de la început, orice putință a intelectualismului de a se insinua, prin definiție, în realitate. Căci un lucru conceput este un lucru definit. Dar **definit** nu acoperă în întregime pe **înțeles**. De unde faptul că, neînțeles bine, lucrul este definit prin propria noastră

---

[34] C. Rădulescu-Motru, **Personalismul energetic**, Editura Eminescu, București, 1984, p. 637.
[35] Ibidem, p. 638.
[36] W. James, **Le Pragmatisme**, pp. 273-299. Vezi și nota lui E.Le Brun de la "Prefața autorului" unde sînt lămurite avatarurile acestui "Appendice".

definiție. De aceea a scos Platon poeții din cetate; e drept, după ce -le-a recunoscut geniul, ceea ce înseamnă a-i rechema, cel puțin pe unii dintre ei.

Astfel devine intelectualismul o explicație inadecvată și ea urmează un drum care pleacă de la transpoziția percepțiilor în concepte și, de aici, la transpoziția conceptelor în ele însele. Inadecvarea intelectualismului stă în aceea că riscă să creeze enigme prin transpoziția conceptelor. Nouă astfel de enigme află James: una însă și tot ar fi fost suficient pentru a pune la zid intelectualismul[37] .

Un element extrem de sugestiv, cu valoare de daimonion, este afirmația lui James după care, pentru pragmatism, cel mai important atribut al lui Dumnezeu este justiția sa retributivă[38] . Rezultatul este vizibil în una din caracteristicile experienței religioase, anume în ceea ce James numește "Pacea interioară" care se manifestă în afară prin efuziunea carității. Pragmatismul devine astfel cea mai bună atitudine față de religie, pentru că este de fapt atitudinea naturală a oamenilor. Pragmatismul oferă religiei ceea ce orice principiu trebuie să ofere acesteia pentru a deveni o realitate concretă: îi oferă un corp și un suflet. Ceea ce sînt în ele însele realitățile spirituale cele mai înalte nu mă interesează - spune James. Dar cred că ele există, și pe această "modestă" **supracredință** sînt gata să risc destinul meu. Tot ceea ce simt, tot ce știu, mă face să cred că în afara lumii noastre de gînduri conștiente, există alții, altceva[39] .

Esențial rămîne faptul ca pragmatismul, ca metodă, înainte de toate, să fie practicat. Consecințele vin trăindu-l, nu știindu-l. De aceea este el o orientare, o atitudine care ne oprește de la principiu, cauză primă, categorie, necesitate, și ne întoarce spre fapte. Și îi este suficient să fie doar atît: o metodă. Ca metoda înțeleptului din cetate!

Pragmatismul ocupă în mijlocul teoriilor noastre poziția unui coridor într-un hotel. Numeroase camere dau în acest coridor. În una aflăm pe cineva lucrînd la un tratat în favoarea ateismului, în cealaltă o persoană rugîndu-se în genunchi, pentru a obține credința și curajul; în a treia cameră un chimist; în următoarea un filosof elaborînd un sistem de metafizică idealistă, în timp ce în a cincea, cineva încearcă să demonstreze imposibilitatea metafizicii. Toți însă, utilizează același coridor: toți trebuie, pentru a intra sau pentru a ieși, să se folosească de

---

[37] Idem, **Introduction à la philosophie**, pp. 105-111.
[38] Idem, **L'expérience religieuse. Essai de Psychologie descriptive**, Félix Alcan, Paris, 1906, p. 377, nota 1.
[39] Ibidem, p. 436.

el[40] . Pentru o metodă pare prea mult; pentru o teorie, suficient. Doar că, uneori, rămîne strania senzație că, pe coridorul pragmatismului, toate ușile sînt închise. Și atunci, pragmatismul, își ia frumos metoda și se duce să bată la ușile pe care, prin coridor, credea că le are în stăpînire. Adică, după detractori, pragmatismul a trăit cu iluzia că este patronul hotelului; în fapt, el era doar portarul. Și acela angajat, ca adevărul pragmatiștilor, pe credit. Ce-i mai rămîne? Să știe doar dacă nu cumva, fidelitatea fiecărui om, cu smeritele sale credințe personale, nu l-ar putea ajuta pe Dumnezeu să șlefuiască și mai eficace destinele universului[41] . Pragmatismul repetă astfel o tragică istorie: după douăzeci și ceva de secole trebuie, în fața cetății, să-și facă apologia. Și nu se vede, nici măcar nu se întrezărește, dincolo, în apropierea sau dincoace de zidurile cetății, cineva despre care să putem spune că era fiul lui Sophroniscos din Alopeke și cetățean al Atenei.Îi aflăm însă, de fiecare dată cînd e vorba de o apărare, niciodată însă a lor, pe Anytos, pe Meletos, pe Lycon. Restul, incompleții, sînt în tribună, indiferenți, sceptici sau cinici.

Aidoma lui Socrate, James nu se apără. Apologia lui, precum cea socratică, este una inversă. Socrate nu se apără; el acuză. James nu se apără; nu acuză însă în maniera lui Socrate. James pare mai grăbit și se plictisește deseori cînd trebuie să reia vreo explicație. E convins că metoda lui e inaccesibilă doar stupizilor sau răuvoitorilor. "Appendice"-le demonstrează că a avut parte, din belșug, și de unii și de alții.

James știe bine să termenul ca atare, termenul "pragmatism", poate induce erori și revine neîncetat asupra lui. Nu se plictisește în acest caz. Termenul nu este considerat de James o invenție modernă și de aceea cartea lui poate să se numească: **Pragmatismul - Un nume nou pentru mai vechi moduri de a gîndi**. Sub patronajul lui Socrate, Aristotel, Locke, Berkeley, Hume, Mill își plasează el lucrările. Dar, spune James, ceea ce la precursori nu a fost decît fragmentar devine, sau tinde să devină, în cazul pragmatismului, o orientare generală a gîndirii filosofice. Problema se formulează astfel acum: care este, în ordine fizică, acea condiție necesară și suficientă pentru ca o idee să fie primită ca adevărată? Condiția stă în capacitatea de adaptare a omului la realitate. O idee este o predicție. Ea spune: dacă vă aflați în cutare ansamblu de condiții, cutare fenomen se va produce. Ideea adevărată este aceea care prezice just, care se ține de promisiune. Este cea care plătește. Adevărul unei idei nu

---

[40] Idem, **Le Pragmatisme**, p. 64.
[41] Idem, **L'expérience religieuse**, p. 437.

se determină după originea ei, sensiblă sau rațională, și nici după raportul logic cu un principiu sau altul; ea nu depinde decît de efectele ei. "Adevărat" înseamnă, la James, **verificabil**. Și cum verificarea este cu necesitate o acțiune, acțiunea cuiva, adevărul nu este o entitate suspendată în vid; el este o satisfacție anume. La modul cel mai simplu, este adevărată acea idee care posedă proprietatea de a ne adapta, mental sau fizic, la o realitate oarecare. În acest caz, știința subordonează ideile faptelor, iar nu faptele ideilor. Pentru știință, realitatea nu este funcție de adevăr, ci adevărul este funcție de realitate.

Ajungem la faptul că pragmatismul, translat aproape socratic de la căutarea adevărului la dimensiunea lui morală, pragmatismul deci, ca doctrină morală, tinde să ne ofere o nouă noțiune a adevărului. Nu mai este vorba de a ne conforma actele unor principii prestabilite, de a ordona realul pe idei abstracte, de a gîndi și apoi de a acționa. James inversează termenii. Pentru că logica și realitatea nu sînt de acord, James modifică adagiul antic care spunea: filosofăm mai întîi și apoi trăim. James afirmă: să trăim întîi; vom filosofa apoi. Adevărul nu are, prin urmare, nimic inflexibil, nimic imuabil, nu este anterior experienței. El se creează în experiență. Și după cum extrage principiile vieții intelectuale nu din rațiune ci din acțiune, James vrea să extragă din acțiune și principiile vieții morale, iar etica pragmatistă se reduce la posibilitatea salvării sau pieririi lumii. Pentru că nu este încheiat, universul poate deveni mai bun sau se poate retrage în neant. Meliorismul lui James e, în fond, un compromis între pesimism și optimism și de aici faptul că pluralismul meliorist dezvoltă în noi tendința spre faptă (acțiune) și gustul pentru risc. Morala pragmatistului este echivalentă dragostei sacrificiului. Că există răul?! Foarte bine! Meliorismul nu face din rău o problemă speculativă, așa cum face întreaga filosofie de dinaintea lui, ci una practică, una care vizează înlăturarea răului.

Așa ajungem la sentimentele religioase pe care, fidel metodei sale, James le cercetează ca fapte date în experiență. Spre deosebire de alți cercetători, James tratează fenomenul experienței religioase fără a se întreba dintr-o dată dacă el are vreo semnificație și vreo valoare. Ceea ce vrea el este să sesizeze fenomenele religioase în adevărul lor. Dacă e vorba de a înțelege religia, un singur lucru este de făcut: acela de a studia conținutul conștiinței religioase. Există chiar o diferență în favoarea ideii religioase pentru că, în timp ce ideea științifică nu este decît constatarea unui raport preexistent în natură, ideea religioasă poate crea ea însăși conexiunea pe care o afirmă. Credința este o forță; ea tămăduiește, exaltă, generează prin

virtuțile proprii. Există cazuri în care ideea se verifică prin simplul fapt că este. Nu putem, prin urmare, rezerva experienței fizice monopolul ideilor adevărate. Apare, totuși, o obiecție. După James, este ilegitim de a identifica verificarea de care este susceptibilă ideea în domeniul psihologic și religios, cu aceea din domeniul științific. În știință, experiența tuturor constată fidelitatea ideii față de promisiunile ei și constată loialismul ei. Nu e decît o experiență mai mult sau mai puțin particulară și individuală. Știința sîntem **noi**; conștiința, religia, nu sînt decît **eu**. Cum putem, în acest caz, atribui aceeași valoare experienței universale și celei individuale? Experiența științifică este experiența obiectivă, experiența în sine. Experiența religioasă este pur subiectivă, este experiența nu ca substantiv, ci ca verb[42] . Aceasta pentru că pivotul vieții religioase nu este altul decît destinul personal. De aceea putem defini religia drept modul de viață a conștiinței individuale care angajează și modifică eul nostru profund. Cum? Prin liberul arbitru care, mai mult decît în alte concepții, este acum spontaneitatea omului prin care, mereu, ceva nou e cu putință. Scolastica s-a străduit prin tot felul de argumente să dovedească existența lui Dumnezeu. Dar problema existenței lui Dumnezeu nu trebuie discutată, spune James. Să credem în El, asta e tot! E bine și e util să credem în El. Restul nu mai contează.

Capitolul II din **L'éxpérience religieuse**, capitol intitulat "Religia ca fapt psihologic", dă o definiție a religiei și James însuși va spune că definiția este arbitrară. Iată definiția: „înțelegem prin religie impresiile, sentimentale și actele individului considerat izolat, considerat în raport cu ceea ce **lui** îi apare drept divin"[43] . Nu e de mirare că imediata consecință a unei astfel de definiții este optimismul religios. Trăsătura cea mai caracteristică a acestui optimism (pe care James îl numește **optimism mind-cure)** îi vine dintr-o inspirație mai directă: e intuiția profundă a puterii și virtuților optimiste ale sufletului. Să vedem cum examinează James însuși doctrina aceasta. Spune[44] că doctrina are în vedere principiul fundamental al oricărei experiențe religioase: omul are două naturi dintre care una sau alta îl poate determina. Naturii ideale i se opune natura carnală, a senzațiilor și insticteIor corporale. Teologia creștină a considerat că viciul esențial al naturii corporale este nesupunerea; **mind-cure** pretinde că e teama, de unde și respectul. Asta face din **mind-cure** o atitudine religioasă nouă și, în adevăr, originală. **Mind-**

---

[42] Émile Boutroux, **op. cit.**, pp. 80-81.
[43] W. James, **L'éxpérience religieuse**, p. 27.
[44] Ibidem., p. 82,

cure nu este altceva decît un gen de terapie, de cură mentală și, dacă termenul nu ar avea o excesivă coloratură medicală, l-am putea traduce prin "psihoterapie". James își originează această formă nouă a optimismului religios în **Evanghelii**, apoi în filosofiile de tip Berkeley, Emerson și în spiritism. Iată ce spune cîteva pagini mai apoi[45] ceea ce este spiritual în om, pentru **mind-cure**, este în parte conștient dar, mai ales, inconștient. Grație acestei naturi spirituale subconștiente, sîntem inițial uniți cu principiul divin.

Dacă viața religioasă are vreo valoare? Răspunsul lui James este, în acest loc, tripartit.

Astfel:

- lumea vizibilă nu este decît o parte a universului invizibil și spiritual, de unde îi și vine, de altfel, întreaga valoare;

- sfîrșitul omului este unirea intimă, armonioasă cu acest univers;

rugăciunea (în ea realizăm comuniunea cu spiritul universului fie că îl numim Dumnezeu sau lege) e un act care nu rămîne fără efect. Ea determină un influx de energie spirituală care poate modifica într-o manieră sensibilă, la fel de bine, fenomenele materiale și sufletul.

Dar experiența religioasă mai are încă două caracteristici în afară de cele de mai sus. Ele sînt:

- un nou gust care se adaugă vieții și acesta suscită fie un entuziasm liric, fie un eroism exaltat;

- pacea interioară (caritatea este expresia ei socializată)[46] .

Ceea ce nu este așa ceva e doar discuție sterilă, discuții condamnate la sterilitate cînd nu au nici o consecință practică. Scrie James în continuarea acestei idei: "un filosof american de mare valoare, Charles Sanders Peirce, are meritul de a fi degajat principiul de această metodă (care pierde practicul făcîndu-l obișnuință, ca la Hume, sau îl idealizează, ca la Kant - **n.ns.**); l-a numit **pragmatism** și îl expune astfel: gîndirea în mișcare nu poate avea un alt final decît credința, adică gîndirea în repaos. Credințele sînt reguli de acțiune; funcția inteligenței este de a permite omului achiziția de obișnuințe active. Dacă există ceva într-o gîndire care nu poate schimba nimic în consecințele practice ale gîndirii, acel ceva este un element neglijabil. Pentru a dezvolta toate sensurile este suficient să determinăm actele pe care le poate naște; din efectele sale practice își trage toată valoarea"[47]. E limpede, prin urmare, că la baza tuturor

---

[45] Ibidem, p. 85.
[46] Ibidem, p. 405.
[47] Ibidem, p. 374.

distincțiilor teoretice nu aflăm decît diferențele de eficacitate practică. Orice sens pe care-l poate avea conceperea unui obiect se reduce la reprezentarea consecințelor sale practice. Asta înseamnă, așa cum afirmă și R. Rorty în simpatie cu Dewey și James, că adevărul este "ceea ce avem mai bun de crezut", adică "ansamblul de enunțuri care se dovedesc cele mai utile pentru a acționa asupra realului sau pentru a trăi mai bine"[48] .

André Chaumeix scrie în încheierea articolului său: "marele merit al lui James este de a fi adus o metodă și de a se fi servit de ea cu vigoare și dexteritate. Contra intelectualismului, contra pretențiilor romantice ale scientismului care voia să reducă totul la idei, apoi la legi, împotriva tuturor acestora James a făcut un efort original și de aceea efortul durează"[49]

În **La volónté de croire**, James[50] numește "empirist radical" pe acela care vrea să vadă în pluralism forma permanentă a lumii și care admite ca element etern experiența în întreaga ei nuditate. Deosebește apoi între **ipoteze** și **opțiuni**. Numim **ipoteze** tot ceea ce se propune credinței noastre, și distingem printre ipoteze pe acelea **vii** și pe acelea **moarte**. O ipoteză vie este aceea care se pune ca o adevărată posibilitate în fața intelectului căruia îi este subsumată. A spune despre o ipoteză că posedă maximum de viață înseamnă a spune că este dispusă irevocabil spre acțiune. Practic, aceasta se numește credință; dar există deja o oarecare tendință spre credință peste tot unde aflăm înclinația spre acțiune. Numim **opțiune** alegerea făcută între două ipoteze. Cît privește cauzele psihologice ale credinței avem a spune, potrivit pragmatismului, că natura noastră pasională posedă nu doar facultatea, ci și datoria de a exercita alegerea între propozițiile care-i sînt subsumate de fiecare dată cînd este vorba de o alternativă a cărei soluție nu depinde doar de intelect. În asemenea circumstanțe, acela care pretinde a evita alegerea și a lăsa problema deschisă desfășoară inconștient o decizie pasională la fel de importantă ca o afirmație sau o negație și căreia i se atașează același risc de a pierde adevărul.

James pare a ști bine că modestia e un lucru fatal și că nimic nu izbutește mai bine în viață decît excesul. Aceasta nu înseamnă că pragmatismul ar fi o filosofie a excesului, după cum nu este nici una a modestiei. E un anume cinism în doctrina pragmatică, unul de felul aceluia practicat de heleșteu. Căci

---

48 Christian Delacampagne, **Istoria filosofiei în secolul XX**, Editura Babel, București, 1998, p. 264.

49 André Chaumeix, **loc. cit.**, p. 860.

50 W. James, **La volonté de croire**, pp. 15, 22, 31.

heleșteul spune: l-am îndrăgit pe Narcis fiindcă, întins pe malul meu și plecîndu-și ochii spre mine, puteam să văd, in oglinda ochilor lui, reflexul frumuseții mele. Hotărît lucru, heleșteul e imaginea simbolică a pragmatismului, chiar dacă pragmatismul are oroare de simboluri. Și ca să încheiem în aceeași notă, cumva antipragmatică, putem spune, o dată cu Oscar Wilde, că practica este o **seductio ad absurdum** a principiilor, ajunse la sfîrșitul amar al acțiunii. Nimeni nu va contesta însă, că, în orice lucru încheiat, există multă melancolie. De aceea unii se nasc postum!

Anton I. ADĂMUȚ

Cum să vorbim despre pragmatism în continuarea lui William James? Ce am mai putea spune în afară de ceea ce este deja spus și, chiar mai bine spus, în această carte seducătoare și încîntătoare a cărei traducere fidelă o avem? Ne-am feri să luăm cuvîntul dacă gîndirea lui James nu ar fi atît de des discreditată, alterată sau falsificată de interpretările care i se oferă: numeroase idei circulă și ele riscă să se interpună între cititor și carte și să arunce obscuritatea artificială asupra unei opere ce reprezinta modelul însuși al clarității.

Pragmatismul lui James s-ar înțelege greșit dacă nu s-ar modifica ideea formată în mod curent despre realitate în general. Vorbim despre "lume" sau despre "cosmos", iar aceste cuvinte, conform originii lor, desemnează ceva simplu sau cel puțin bine organizat. Cînd spunem "univers" ne gîndim la o unificare posibilă a lucrurilor. Fie că sîntem spiritualiști, materialiști, panteiști, sau chiar indiferenți față de filosofie și mulțumiți de simțul comun, mereu ne reprezentăm unul sau mai multe principii simple prin care s-ar explica ansamblul lucrurilor materiale și morale.

H. BERGSON

Colecția

PHILOSOPHIA PERENNIS

I.S.B.N. 973-8003-42-3